

Feiwei Kupferberg

Den paternalistiska andan

Till kritiken av den vetenskapliga socialismen. Del 1. Sovjets natur

Tillägnat Louis Althusser

Innehåll

Introduktion (2016)	1
Förord	1
1. Inledning: Marxismens kris	3
I. Fenomenet "marxismens kris"	3
II. Några definitioner.....	6
A) Begreppet "kris"	6
B. Vetenskapliga gemenskaper.	7
C. Vetenskap och politisk filosofi	12
III. Krisen i marxismens politiska filosofi.....	18
IV. Termen "vetenskaplig socialism"	19
V. Problemet	23
2. Den gåtfulla klassen	31
I. Frågan om Sovjets natur.....	31
II. Arbetarbyråkratin.....	34
A. Arbetarstaten	34
B. Övergångssamhället.....	36
C. Byråkratins parasitära karaktär.	38
D. Den degenererade arbetarstaten.	46
E. Den förrådade revolutionen.	52
III. Den nya klassen.....	55
A. Byråkratisk kollektivism.	56
B. Den manageriella klassen.	64
C. Den politiska byråkratin.	72
IV. Den regerande klassen.....	76
3. Den oväntade staten.	78
I. Kommunismens ABC	78
II. Staten och revolutionen.	80
A Den socialistiska statens funktioner: Förtryck och organisering.	80
B. Den socialistiska statens institutioner: Halvstaten.	81
III. Program och verklighet.	85
A. Den socialistiska statens betingelser I: Revolutionär glöd.	85
B. Den socialistiska statens betingelser II: Överflöd.....	89
C. Den socialistiska statens betingelser III: Världsrevolutionen.	94
D. Den socialistiska statens fördelar: Stordrift.	97
E. Den socialistiska statens imperativ: allmän arbetsplikt.	100
4. Den mystifierade ekonomin	103
I. Statskapitalism	103
II. Statligt stimulerad kapitalism.....	104
III. Statligt organiserad kapitalism	106
IV. Den paternalistiska ekonomin.....	108
A. Samhällsfabriken	108
B. Bytesekonomin	110
C. Kommandoekonomi.....	111
D. Försörjningsprincipen	114
E. Den teknologiska underutvecklingen.....	117

Introduktion (2016)

Under 1970-talet tillhörde Feiwel Kupferberg (FK) kretsen kring Förbundet Kommunist och tidskriften *Zenit* (som han medverkade i med flera artiklar). FK var inspirerad av Althusser-skolan, i synnerhet Charles Bettelheim, vilket hängde samman med hans speciella intresse för Sovjetunionen. Den mest genomarbetade FK-skriften från denna tid är den 1975 utgivna [Klassförhållandena i Sovjetunionen: en kritik av trotskismen och stalinismen](#).¹

I likhet med många andra som stod nära Althusser-skolan och *Zenit*-gruppen² kom dock FK att fjärma sig från marxismen under 1980-talet, vilket *Den paternalistiska andan* är ett exempel på.

Den paternalistiska andan (som FK fö tillägnat Althusser) behandlar delvis samma frågeställningar som ”Klassförhållanden...”, men utgångspunkten och huvudinriktningen är en annan: Medan *Klassförhållanden...* hade marxismen som ledstjärna och inspirationskälla, så är *Den paternalistiska andan* främst en uppgörelse med marxismen (”marxismens kris”). Det gavs ut 1983-85 i 4 delar (den sista innehöll ett efterord och några bilagor) på det danska Aalborg Univ.-forlag

Ett stort antal av de arbeten på främmande språk (främst engelska och danska) som FK hänvisar till finns i svensk översättning, många av dem även på *marxistarkiv.se*. Det gäller t ex arbeten av E.H. Carr, Fernando Claudín, Isaac Deutscher, F. Engels, E.J. Hobsbawm, E. Mandel, P.M. Sweezy och L. Trotskij. Detta påpekas dock *inte* nedan.

Martin F (mars 2016)

Förord

Att bli marxist behöver inte ta särskilt lång tid. En stunds övertalning under de riktiga omständigheterna kan vara tillräckligt. Att *upphöra* att vara marxist är strax mycket svårare. Därtill krävs ett intellektuellt arbete som kan vara i många, många år utan att någonsin ge ett definitivt resultat. Konsekvensen blir ofta att man blir hängande, som regel i brist på bättre alternativ. Författaren till denna avhandling tillhör den kategori av intellektuella för vem det har lyckats att på ett hederligt vis (tycker han själv) frigöra sig från det marxistiska tänkandet. Denna avhandling kan betraktas som en slags dokumentation av denna frigörelsesprocess, samtidigt som den förhoppningsvis kan hjälpa andra som befunnit sig i en liknande situation.

Marxismen kan, om man så vill, betraktas som ett rent kontemplativt tänkande, en vetenskap utan praktiska mål och utan egna intressen att tillvarata. Betraktad ur detta perspektiv framstår marxismen som en sociologi, en ekonomi, en statsvetenskap o.s.v. vilken skiljer sig från de andra samhällsvetenskaperna blott genom att den alltid analyserar samhällsliga fenomen utifrån en och samma paradigmatiske tankesystem, den s. k. ”historiska materialismen”. En sådan abstraktion kan vara utmärkt, sett ur ett snävt akademiskt perspektiv, men den motsvarar ganska dåligt marxismen som samhällsligt fenomen. Ty det är ju ett faktum att marxismen inte blott, ja inte ens främst är ett universitetsfenomen. Marxismen är också (i

¹ I marxistarkivets utgåva av [Klassförhållandena...](#) ingår ett ”Förord” med lästips. Där ges en utförligare presentation av FK:s tidigare arbeten och redovisas texter som polemiserar mot hans uppfattningar.

² Bland andra kända *Zenit*-medarbetare som övergav marxismen och i större eller mindre grad gick högerut kan nämnas Håkan Arvidsson, Lennart Berntsson och Svante Nordin. Två av dessa behandlas utförligt i David Brolins bok *Omprövningar* (Celanders 2015). Där diskuteras också problemet med ”avfallingar” från marxismen och den socialistiska vänstern utifrån olika vinklingar (se [Recensioner av Omprövningar](#)).

form av organisationer, partier och stater som kallar sig marxistiska) ett politiskt fenomen. Och marxismen är dessutom (i egenskap av en slags världsåskådning eller religion med förankring i de intellektuella som grupp) ett sociologiskt fenomen.

Medvetandet om att det förhåller sig på detta sätt, återspeglas på ett relativt vagt och oförpliktigande sätt i termen ”vetenskaplig socialism” vilken ibland används synonymt med termen ”historisk materialism”. Det intressanta är här att de som påberopar sig denna ”vetenskapliga socialism” inte tycks visa något större intresse i att undersöka denna ”vetenskapliga socialism” närmare. Är den ”vetenskapliga socialismen” betraktat som en politisk filosofi något ”bra”? Vad säger egentligen erfarenheterna från de stater som påberopar sig denna politiska filosofi (sambhällena av sovjetisk typ)? Om dessa erfarenheter är av en övervägande ”negativ” karaktär, och om de organisationer och partier i väst som påberopar sig marxismen av denna och andra grunder har en marginell ställning i det politiska livet – vad är det i så fall i det ”vetenskapliga socialismen” som gör att generation efter generation av (antikapitalistiska) intellektuella, trots de dåliga erfarenheterna, fortsätter att känna sig attraherade av denna typ av tänkande?

Denna typ av frågeställningar är, som jag söker att visa i denna avhandling intimt knutna till synen på den *politiska maktens* karaktär och grundval. Det som kommer till uttryck i marxismens syn på den politiska makten är det jag har valt att kalla den ”paternalistiska andan”. Denna paternalistiska anda kommer till uttryck på flera olika sätt. Tydligast finner man den hos de härskande i sambhällena av sovjetisk typ, nomenklaturen eller den politiska byråkratin och i deras ideologiska postulat om partiets ledande roll. Samma paternalistiska anda återkommer emellertid också, om än i mer dold form hos de antikapitalistiska intellektuella i väst som säger sig tro på att proletariatet har en historisk mission. Och den kan slutligen också, om än indirekt spåras hos den marxistiske vetenskapsmannen, i dennes notoriska oförmåga att beskriva/analysera sambhällena av sovjetisk typ på ett oförutfattat, fördomsfritt sätt.

Avhandlingen är uppbyggd som en kritik av denna aspekt av marxismen, den ”paternalistiska andan”. Denna sida av marxismen är, som jag antyder i många sammanhang inte hela sanningen om marxismen, speciellt inte den ”autentiska” marxism man finner hos Marx och Engels och bland huvudparten av de marxistiska intellektuella, uppfostrade i en västlig intellektuell tradition. Men den är, trots allt en central del av marxismen. Befriad från denna paternalistiska anda upphör marxismen att vara marxism, såsom man vanligen uppfattar denna typ av tänkande.

Arbetet med avhandlingen har skett utan egentlig ”handledning” men med välvilligt bistånd av vänner och kollegor i form av diskussioner, råd, kommentarer o.s.v. Jag vill i detta sammanhang speciellt tacka Lennart Berntson och Erik Christensen, vilka har haft vänligheten att läsa hela manuskriptet och komma med synpunkter (som jag dock inte alltid beaktat). Därutöver vill jag framföra ett varmt tack till sekretariatet vid Institut for Uddannelse og Socialisering (Birthe Libergren, Elin Helledi och Kirsten Holgersen) vilka har utvisat ett enormt tålamod med hänsyn till att omvandla mitt framväxande manuskript till tryckfärdig text. Sist men inte minst ett stort, stort tack till min fru (Angela Schou). Hennes dagliga uppmuntran, ironiska skepsis och milda overseende fick arbetet att glida framåt, nästan av sig själv.

1. Inledning: Marxismens kris

I. Fenomenet "marxismens kris"

"Sedan lång tid tillbaka talar man om marxismens kris. . . . man behöver dock inte vara rädd för detta ord. Det stämmer, marxismen är i kris, och den är uppenbar".¹ Denna formulering, som vi finner i inledningen till Althusser's uppmärksammade tal på den s. k. "Venedig-konferensen" i november 1977 (en konferens vars tema var "makt och opposition i de efter-revolutionära samhällena") ger anledning till eftertanke. Ty strängt taget är det ju ett ytterst märkligt yttrande. Det Althusser's formulering utmynnar i är ett sakpåstående. Althusser hävdar att "marxismen är i kris". Detta sakpåstående tycks ur en ren faktasynpunkt vara oomstridligt. Den "kris" som marxismen befinner sig i är nämligen "uppenbar". Ändå kan vi märka en viss tvekan hos Althusser. På trots av att det är så uppenbart att marxismen är i kris, så är det som om Althusser vill vänta något med att meddela det han har på hjärtat. Han närmar sig ämnet lite "försiktigt". Det han vill tala om är något som man har talat om "sedan lång tid tillbaka". Alltså, det är inte något nytt, det är inget överraskande, det han nu skall tala om. Det är inte han, Althusser som har hittat på det där talet om att marxismen är i kris. (Althusser refererar i denna förbindelse till en annan känd västlig marxist, Rossana Rossanda, som berört problematiken tidigare). Så kommer en underlig formulering: "man behöver dock inte vara rädd för detta ord". Varför skulle man vara "rädd" för att tala om "marxismens kris?" Skulle det vara något farligt? Efter dessa inledande manövrar, kommer så någon slags bekräftelse, uttalad av en person med auktoritet: "Det stämmer". Alla de där mer eller mindre lösa ryktena, är faktiskt sanna. Jag Althusser, står inne för att det är sant det som sägs. "Marxismen är i kris". Och så kommer slutligen den märkliga slutklämmen i denna formulering. Det där som man har gått och pratat om, och som nu kräver en kommentar från en person med auktoritet, är i verkligheten något som alla vet är riktigt. Krisen "är uppenbar".

Man kan förmoda att när Althusser formulerar sig som han gör, så måste det vara för att det han kallar "marxismens kris" är ett "ömtåligt" ämne, något man måste handskas ytterst varsamt med. När man hör Althusser tala, så får man ibland intrycket av en läkare vilken söker "lugna ner" en "anhörig" till en sjuk patient, "förbereda" denne på det han som läkare har plikt att meddela den anhörige, nämligen att patienten är "allvarligt" sjuk, ja kanske till och med ligger för döden, (jfr. formuleringen "man behöver inte vara rädd").

På ett annat ställe låter Althusser närmast som en mor vilken "varnar" sin dotter för de faror hon utsätter sig för, om hon inte "passar på", ty då kan det gå som det gick för en annan släkting i familjen, "man kan inte riktigt tankemässigt fatta den nuvarande situationen, om man nöjer sig med deklARATIONEN, att det skulle finnas "olika vägar till socialismen". Åtminstone en fråga kan man inte undvika på detta sätt. Vem garanterar då att "socialismen av den andra vägen" inte för till samma resultat som den "existerande socialismen?"²

På ett tredje ställe tycker man sig känna igen den barska tonen hos en tränare för ett fotbollslag efter ett bittert nederlag, vilken skoningslöst avfärdar alla undanflykter och framhäver nödvändigheten av att analysera orsakerna till nederlaget, för att kunna segra nästa gång: "Om man bortser från våra motståndares skadeglädje över marxismens kris, så kan man grovt sett iakttä tre typer av reaktioner: 1. Den första reaktionen som är karaktäristisk för några kommunistpartier, består i att sluta ögonen och blunda: Officiellt känner marxismen inte till någon kris, krisen är en uppfinning av dess fiender. Andra partier söker rädda det som räddas kan,

¹ L. Althusser, "Endlich geht aus der Krise des Marxismus etwas Neues hervor" i L. Menapace m. fl. *Zurückforderung der Zukunft. Macht und Opposition in den nachrevolutionären Gesellschaften*, Nördlingen, 1979, s. 226. [Althusser's och ett flertal andra texter från denna östeuropakonferens återfinns här: [Makt och opposition: Texter från II Manifesto's östeuropakonferens 1977](#)]

² ibid., 226-7

distanserar sig pragmatiskt från vissa positioner, uppger den ena eller den andra ömtåliga formeln, men bevarar dock skenet: De nämner inte krisen vid namn. 2. Den andra reaktionen består i att uppfånga slaget från krisen och hålla ut den, idet att man åter söker efter argument för att hoppas på arbetar- och folkrörelsens kraft. . 3. Det tredje sättet att reagera på krisen består i, att skaffa sig en tillräcklig stor historisk, teoretisk och politisk distans till den och försöka att ta reda på dess särart, riktning och räckvidd. Om detta lyckas, kan vi också ändra vårt språkbruk. I stället för att fastställa ”Marxismen är i kris”, så kunde vi säga: ”Äntligen har marxismens kris kommit till utbrott! Äntligen har den kommit i dagen! Äntligen kan något levande befrias genom denna kris och i denna kris!”³

På ett fjärde ställe låter han snarare som en trött och besviken ordförande i en ”fanclub” vilken summerar resultatet av klubbens historia, strax före dess oundvikliga upplösning: ”Arbetarkamraterna från Fiat Mirafiori har sagt, att sammanhanget mellan det förgångna och det nuvarande i arbetarrörelsens historia är bruten, och att framtiden verkar oviss. Det är uppenbart att man inte längre kan ”sammanbringa” det förgångna och nutiden – oktoberrevolutionen 1917, sovjeternas utomordentligt befriande roll, Stalingrad på den ena sidan och Brezjnevs repressiva system på andra sidan. Kamraterna från Mirafiori sade dessutom att om man inte längre kan sammanbringa det förgångna och nutiden, då finns det inte längre någon levande beröringspunkt hos massorna mer, för det socialistiska projektet.”⁴

Vad är marxismens kris är, så är det uppenbart att den involverar en rad aspekter av en utpräglad ”känslomässig” karaktär. För det första tycks det vara så att marxismen *betyder* något för en massa människor, det är något som har spelat en framträdande roll i deras liv och som de ogärna vill mista. För det andra tycks det vara som om marxismen bär på ett ljuvt *löfte*, ett löfte som dock har en bismak av *bittra erfarenheter*. För det tredje innehåller marxismen ett stänk av *nederlagets* eftertänksfullhet, sammanbitande av tänder och behov av rannsaking. För det fjärde innehåller den något som tycks utspringa ur spänningen mellan den nyväckta entusiasmens energiska hopp, senare åtföljt av de brutna illusionernas *trötta besvikelse*.

Men hur skall man egentligen förklara den utpräglad känslomässiga karaktären i detta som Althusser kallar ”marxismens kris?” Vad är det egentligen som är i kris? Är det marxismen, som vetenskap betraktat som är i kris? Ja till en viss del tycks detta vara tillfället. Fernando Claudín, framhäver i ett annat inlägg på Venedig-konferensen, det problem som marxismen sedan lång tid har stått inför med hänsyn till att sätta sovjetsamhället ”på begrepp”. Trots en lång diskussion, som har sträckt sig över flera decennier, har man inte riktigt lyckats att finna något begrepp som passar. Att det sovjetiska samhället *inte* är socialistiskt, detta tycks man idag, i den västliga marxismen vara tämligen eniga om. ”Till och med de västliga kommunistpartierna företräder idag denna uppfattning, om de på den ena sidan proklamerar enheten mellan socialism och demokrati och på den andra sidan beklagar frånvaron av demokrati i de östliga länderna”. Men att från denna rent ”negativa” bestämning komma till en ”positiv” bestämning, att säga vad samhällena i Sovjet/Östeuropa iså-fall är, om de nämligen inte är socialistiska (eller ”övergångssamhällen” till socialismen, d. v. s. samhällen där ”basen” antas vara socialistisk men överbyggnaden icke-socialistisk och/eller där ”produktivkrafterna” är otillräckligt utvecklade för att socialismens möjligheter skall kunna tillvaratas i full utsträckning) därtill tycks det ännu vara en lång väg. ”Den verkliga striden, börjar nämligen först när man bestrider denna samhällsformations socialistiska karaktär. Om den nu inte är socialistisk vad är den då?”⁵

Att marxismens vetenskapliga paradig, den ”historiska materialismen” här står inför en ”anomali”, en gåta eller paradox som inte låter sig inplacera i denna paradig, är det mycket

³ ibid. s. 228-9

⁴ ibid., s. 226.

⁵ F. Claudin, ”Europakommunismus und ’antagonistische Gesellschaften neuen Typs’” i L. Menapace m. fl., s. 222-3

som tyder på. Problemet har stötts och blötts i väl gott och väl fyra decennier, utan att man har kommit mycket längre än att konstatera (a) att den sovjetiska samhällsordningen inte riktigt tycks passa in i det historiematerialistiska schemat (det är inte socialism eller övergång till socialism); (b) att de alternativa begrepp som föreslagits reser en rad metodiska svårigheter som inte låter sig förklara inom ramen för en historiematerialistisk analys (om Sovjet är ”statskapitalistiskt”, varför finner vi då ingen *kapitalistisk* dynamik i detta samhälle?; om det har uppstått en ny besittande klass, varför förblir i så fall produktionsmedlen i *statens* ägo?).

Ändå tycks det som om karaktäriseringen av marxismens kris, som en kris för marxismens vetenskapliga paradigm, dess förmåga att sätta verkligheten på begrepp, inte tycks kunna infånga alla de aspekter som Althusser antyder i sin karakterisering av ”marxismens kris”. Marxismens kris är ”något mer” än blott och bart en kris för den marxistiska vetenskapen. Redan de utpräglade ”känslomässiga” aspekter som här tycks vara involverade, problemets ”ömtåliga” karaktär o.s.v. säger oss att det är något som inte stämmer om vi antar att det enbart rör sig om att finna korrekta begrepp. Det är något som vi inte kan fånga in, om vi antar att den teori som är i kris, enbart är en vetenskaplig teori.

Denna skillnad framgår tydligare om vi jämför Althusserns beskrivning av ”indikatorerna” på ”marxismens kris”, med Kuhns motsvarande beskrivning av indikatorerna på en kris i en vetenskaplig paradigm. Hur vet vi att marxismen är i kris? Jo, menar Althusser, vi kan urskilja ett tydligt mönster av händelser och reaktioner som alla talar för existensen av en kris i marxismen: ”Sammanbrottet i övertygelser, som härstammar från en lång tradition, från den II: a och III: e internationalen, de ideologiska effekterna av den manifesta krisen (splittringen mellan USSR och Kina), den latent krisen (mellan de västliga kommunistpartierna och USSR), det deklamatoriska eller hemliga prisgivandet av principer (ex. vis begreppet ”proletariatets diktatur”) utan angivbar teoretisk grund, ovissheten hos ett långsiktigt eller enbart medelfristigt projekt, mångfalden av frågor och svar, förvirringen i språk och beröringspunkter”. Allt detta avslöjar och bekräftar att det i den marxistiska teorin själv har framträtt avgörande problem, att det i verkligheten existerar en ”teoretisk kris”.⁶

Jämför så denna beskrivning med Kuhns karaktäristik av vad som händer när ”normalvetenskapen” hotas av ”sammanbrott”: ”När vetenskapsmän ställs inför anomalier eller kriser, intar de en annan hållning till existerande paradigm och karaktären av deras forskning ändras därefter. Den hastiga formeringen av konkurrerande utkast, villigheten att pröva allt, det direkta tillkännagivandet av otillfredsställelse, tillflykten till filosofi och till diskussion om principer, alla dessa ting är tecken på övergång från normal till onormal forskning”.⁷

Vi kan här, utan tvivel finna vissa likhetspunkter. I Althusserns formulering ”mångfalden av frågor och svar, förvirringen i språkbruk och beröringspunkter” kunde vi igenkänna Kuhns ”den hastiga formeringen av konkurrerande utkast” och ”tillflykten till filosofi och till diskussion om principer” om vi så ville; ”sammanbrottet i övertygelser som härstammar från en lång tradition” påminner någonstans om ”villigheten att pröva allt”; ”ovissheten hos ett långsiktigt eller bara medelsiktigt projekt” kunde med lite god vilja och en smula fantasi sägas ha någon slags beröringspunkt med ”det direkta tillkännagivandet av missnöje”. Men var skall vi egentligen placera en formulering som ”det deklamatoriska eller hemliga prisgivandet av teoretiska principer utan angivbara grunder?” Eller ”den latent krisen. . . mellan de västliga kommunistpartierna och USSR”? Eller ”de ideologiska effekterna av den manifesta krisen... splittringen mellan USSR och Kina”? Måste vi inte anta att vi här rör oss utanför den vetenskapliga ”diskursens” eller mer brett den vetenskapliga ”verksamhetens” område?

⁶ Althusser, op. cit., 228

⁷ T. Kuhn, *Videnskabens revolutioner*, Odense, 1973, s. 113

II. Några definitioner

A) Begreppet "kris"

Men om det som är i kris är något annat och mer än en vetenskaplig teori, vad är det då för teori det är frågan om? Innan vi ser närmare på hur Althusser söker att bestämma karaktären av den teori som är i kris, kan det vara skäl att, för att få en klarare förnimmelse av vad det är frågan om, söka precisera några begrepp. Först begreppet "kris". Vad menar vi egentligen när vi talar om kriser? Habermas nämner i inledningen till sin bok *Legitimationsproblem i senkapitalismen* tre olika sammanhang där man talar om "kriser".⁸ (1) Inom *läkarvetenskapen*, där "kris" betecknar en avgörande fas i en sjukdomsprocess, den fas då det avgörs om organismens förmåga att mobilisera sina självläkande krafter är tillräckliga för att säkra att sjukdomen inte tar överhanden. (2) Inom den klassiska *estetiken* där "kriser" är något "dramatiskt", en tillspetsad handlingskonflikt. Det avgörande och tillspetsade i denna kris är huruvida aktören skall lyckas att vända en till synes oundviklig utveckling, om aktören skall kunna ta saken i egna händer och därvid kanske omvandla det som tidigare framstod som "ödet" till en personlig "triumf" (3) Inom *samhällsvetenskaperna* uppfattas kriser som en situation i vilken ett samhällssystem ställs inför avgörande styrnings- och integrationsproblem, vilka ställer den existerande samhällsordningens problemlösningsförmåga på prov.

Också *vetenskapliga* paradigmer kan, som Kuhn visat i sin berömda essay *De vetenskapliga revolutionernas struktur* råka ut i ett kristillstånd. Indikatorn på sådana paradigmatiska kriser är uppkomsten av en slags paradoxer, som Kuhn kallar anomalier. En anomali är omedelbart något oväntat och samtidigt något oförklarbart. Vid första intrycket framträder därför en anomali som en gåta eller en paradox. Vid närmare betraktande, kan det dock visa sig att det gåtfulla snarare utspringer ur det sätt på vilket en grupp av människor betraktar eller strukturerar den empiriska verkligheten. När denna insikt börjar vakna och växa sig stark hos de individer vilka ingår i det kollektiv, den "vetenskapliga gemenskap" /scientific community/ som bedriver forskning inom ramen för detta kollektivs gemensamma sätt att strukturera verkligheten på, dess "paradigm", då kan det uppstå en "kris".

Vägen från "upptäckten" av en anomali till den situation när denna anomali utlöser en kris i egentlig mening är dock lång och besvärlig och det av flera orsaker. För det första för att en paradigm alltid är en *helhet*, en tankemässig konstruktion, vari de olika delarna tycks passa samman. För medlemmarna i en "vetenskaplig gemenskap" framstår det som ett stort steg att ta att erkänna att det är paradigmen som sådan och inte enskilda delar i den, som det är fel på. Ty detta skulle ju innebära att hela paradigmen måste bytas ut eller rekonstrueras från grunden. "Då det kräver storstilade förstörelser av paradigmer och stora förändringar av normalvetenskapens problem och metod, går det normalt en period med uttalad ämnesmässig osäkerhet innan nya teoriers framväxt".⁹

För det andra behöver ju insikten att det är något fel på paradigmen inte sammanfalla med uppdykandet av en ny, alternativ paradigm. För vetenskapliga revolutioner gäller samma huvudregel som för sociala och politiska revolutioner, nämligen att subjektet endast "ställer sig ... sådana uppgifter, som/det/kan lösa" ty "närmare betraktat skall det ständigt visa sig, att själva uppgiften endast uppkommer, där de materiella betingelserna för dess lösande redan är förhanden eller åtminstone befinner sig i processen av sitt varande."¹⁰ Så länge det inte har dykt upp något alternativ eller något som ser ut att kunna bli ett alternativ kommer de flesta medlemmar i en vetenskaplig gemenskap att förhålla sig avvaktande. Vetenskapsmännen kan "tappa tron på" och överväga "alternativ till den paradigm som fört dem ut i krisen",¹¹ men de

⁸ J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Nördlingen, 1977, s. 9-19.

⁹ *ibid.*, s. 94.

¹⁰ K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, 1970, s. 10

¹¹ Kuhn op. cit. s. 102

överger inte den gamla paradigmen en masse, intill det dykt upp en motkandidat som kan uppfylla två huvudkrav: ”För det första måste den nya kandidaten se ut att kunna lösa ett eller annat framträdande och allmänt känt problem, som inte kan klaras på annat sätt. För det andra måste den nya paradigmen ge löfte om att besvara en förhållandevis stor del av den konkreta problemlösande förmåga, som vetenskapen har vunnit genom sina föregångare”.¹² Det räcker således inte med att den nya paradigmen, ser ut att kunna lösa de problem som inte kunde lösas inom ramen för den gamla paradigmen. Den måste också förväntas kunna lösa de problem som den gamla paradigmen kunde lösa någorlunda tillfredsställande. De förslag som endast uppfyller det första kriteriet utsorteras automatiskt, tills det dyker upp ett alternativ som uppfyller också det andra kriteriet. Först då kan den nya paradigmen finna en ”majoritet” bland vetenskapsmännen, eller åtminstone bland de mest ”aktiva” vetenskapsmännen. Det är denna aspekt, som förklarar den ”politiska” karaktären i ett paradigmskifte. ”Det är med paradigmval, som med politiska revolutioner – det finns ingen högre norm än det berörda samhällets samtycke”.¹³

För det tredje slutligen kan man förvänta att anhängarna till den gamla paradigmen kommer att bjuda den nya paradigmen motstånd. Man kommer att vara ovillig att erkänna att den gamla paradigmen är i kris och att en ny paradigm är nödvändig. Det kan vara flera orsaker till detta. Det kan vara svårt för anhängarna av den nya paradigmen att kommunicera med anhängarna av den gamla. Man använder olika språkliga symboler, metaforer, modeller etc. för att beskriva verkligheten, det Kuhn kallar en ”ämnesmatris”/”disciplinary matrix”.¹⁴ Man håller sig till olika ”förebilder”/exemplar/vilka är normgivande för gruppens medlemmar, ”ett gruppauktoriserat sätt att se på”.¹⁵ En paradigm kan vara så internaliserad att individen egentligen inte själv vet varför han föredrar den framför en annan, det är frågan om ett ”outtalad vetande och intuition”.¹⁶ Det kan slutligen också vara uttryck för en blandning av envishet, stolthet och prestige. ”överförandet av tillhørsförhållandet från en paradigm till en annan är en upplevelse av omvändning, som inte kan framtvingas. Livslångt motstånd – särskilt från dem vars produktiva karriärer har förpliktat dem för en äldre normalvetenskaplig tradition – är inte ett brott mot vetenskaplig standard, källa till motstånd är övertygelsen om att den äldre paradigmen till sist kommer att lösa alla sina problem”.¹⁷

B. Vetenskapliga gemenskaper.

Vad är nu poängen med Kuhns bok? Av titeln att döma, kunde man tro att det är ett bidrag i *vetenskapsfilosofi*. Så tycks den också ha lästs av vetenskapsfilosofer.¹⁸ Att boken också kan läsas på ett annat sätt, nämligen som en bok i *vetenskapssociologi* antyds av två sociologiska kommentarer till Kuhn, den ena tämligen entusiastisk, den andra mer sval: ”Ett huvudärende i Kuhns analys och en av de punkter, där han är mest ambivalent, rör sig om orsaken till att en paradigm vinner över en annan. Det spännande i Kuhns ursprungliga arbete ligger i hans påstående att detta är en politisk fråga. Den paradigm som förblir stående som den segrande, är den som kan omvända de flesta. För att bli den segrande, behöver den inte nödvändigtvis ha större förklarande styrka än andra. Irrationella och subjektiva faktorer kan påverka, ja vara avgörande för att en ny paradigm framkommer. Denna synpunkt står i direkt motstrid mot den gängse uppfattningen av vetenskapligt framsteg och tillalar i hög grad en sociolog”.¹⁹ ”En av

¹² ibid. s. 178

¹³ ibid. s. 116

¹⁴ ibid. s. 189

¹⁵ ibid. s. 195

¹⁶ ibid. s. 196

¹⁷ ibid. a. 163

¹⁸ Se bl. a. *Criticism and the growth of knowledge* (ed.). J. Lakatos & A. Musgrave, Cambridge, University Press, 1970.

¹⁹ G. Ritzer, *Fundamentale perspektiver i sociologin*, Odense, 1977.

de fundamentala analytiska begreppen i den första perioden i Althussers behandling av den marxistiska vetenskapen är begreppet *problematik*. Detta begrepp kan hittas i Bachelard även om Althusser har erkänt en annan källa. Det har en viss likhet med Kuhns numera tämligen modebetonade begrepp "paradigm". Båda är utformade i syfte att tänka diskontinuiteter i vetenskapens historia. Men de är inte synonyma. Kuhns begrepp inkluderar en sociologisk komponent, refererande till den "disciplinära matris", vilken delas av en specifik vetenskaplig gemenskap vid en given tid. Begreppet *problematik* används uteslutande i analysen av diskurser. Det denoterar den specifika enheten av ett teoretisk komplex, vetenskapligt eller inte, och tjänar till att begreppsliggöra och avgränsa "alla de möjliga tankarna" i ett sådant komplex".²⁰

Den "vetenskapssociologiska" inriktningen i Kuhns bok kommer till uttryck bl. a. på följande sätt a) I det att Kuhn i mycket liten utsträckning diskuterar det som traditionellt diskuteras av "vetenskapsfilosof" eller "kunskapsfilosof", nämligen frågan om hur vetenskap bör bedrivas.²¹ Det är inte de metodiska *föreskrifter* som vetenskapsmän måste rätta sig efter för att det vetenskapliga i den kunskap som de producerar inte skall dras i tvivel, som han fokuserar på. Det han intresserar sig för är snarare vad vetenskap är, d. v. s. hur den *faktiskt* bedrivs av dem som kallar sig eller kallas "vetenskapsmän". Det är utifrån denna "empiriska" snarare än "normativa" nyfikenhet som han kastat sig över studiet av fenomenet "vetenskapliga revolutioner". (b) Att Kuhn för att förklara dessa "vetenskapliga revolutioner" introducerar det begrepp, som jag menar är det mest fundamentala begreppet hos Kuhn, nämligen det "vetenskapssociologiska" begreppet "vetenskaplig gemenskap"/scientific community/. Kuhn påpekar själv att begreppet "paradigm" visserligen "betecknar bokens centrala filosofiska element"²², men detta "filosofiska element" är något man kan "få syn på genom att utforska beteendet hos medlemmarna i en given vetenskaplig gemenskap."²³ (c) Att såväl frågan om de "vetenskapliga revolutionerna" som de "vetenskapliga gemenskaperna" är knutna till den överordnade problemställning som Kuhn intresserar sig för, nämligen frågan om vad som är *betingelserna* för och *orsakerna* till "vetenskapens framsteg".

Om man kort skall beskriva Kuhns huvudteser, så kan de sammanfattas i följande. 1) Den första förutsättningen för "vetenskapliga framsteg" är existensen av särskilda, i hög grad *autonoma* "vetenskapliga gemenskaper". "Själva vetenskapens existens avhänger av att man överlåter åt medlemmarna av en bestämd vetenskaplig gemenskap makten att välja mellan olika paradigmer".²⁴ Medlemmarna i dessa gemenskaper betraktas som "de människor vilka ensamma är ansvariga för att sträva efter en klass av gemensamma mål",²⁵ det finns "inga andra professionella gemenskaper där individuellt kreativt arbete i så hög grad bedöms av andra medlemmar av professionen".²⁶ 2) Det karaktäristiska för dessa "vetenskapliga gemenskaper" är det utpräglade *samarbetsklimat* som karaktäriserar dem. Detta "samarbetsklimat" bygger på två ting: a) *Homogenitet*. "En vetenskaplig gemenskap består av utövarna av ett vetenskapligt specialområde. I en omfattning utan like har de fått ensartad utbildning och introduktion i området; ibland har de tillägnat sig samma facklitteratur och utdragit många

²⁰ G. Therborn, *Science, class and society*, Norfolk, 1977, s. 59

²¹ Skillnaden mellan "vetenskapsfilosofi" och "kunskapsfilosofi" är att den förra nöjer sig med att ange hur vetenskap bör bedrivas (Se ex. vis M. W. Wartofsky, *Conceptual foundations of science*, The Macmillan Company, 1968, Jfr, även A. Wedberg, *Filosofins historia. Antiken och medeltiden*, Stockholm, 1968 och A. Wedberg, *Filosofins historia. Nyare tiden till romantiken*, Stockholm, 1958, vilken trots sin historiska uppläggning i övervägande grad är "vetenskapsfilosofisk" i ovanstående mening). Den senare önskar också att uttala sig om hur man bör bära sig åt när man söker mer praktiskt inriktad kunskap. Se speciellt J. Habermas, *Theori und praxis*, Darmstadt, 1969, J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, Memmingen, 1968 och J. Habermas, *Technik und wissenschaft als "Ideologie"*, Nördlingen, 1978.

²² Kuhn op. cit. 188

²³ ibid. s. 183

²⁴ ibid. s. 176

²⁵ ibid. s. 184

²⁶ ibid. s. 173

gemensamma lärdomar av den”.

b) *Harmoni*: Innanför sådana grupper är kommunikationen förhållandevis fullständig och de sakliga bedömningarna är förhållandevis enstämmiga”.²⁷ 3) Medan ”samarbetsklimatet” säkrar den normala typ av framsteg, som sker i ”normalvetenskapen”, så är den emellertid inte tillräcklig för att garantera vetenskapliga framsteg av mer revolutionerande karaktär. För att säkra också denna ”kvalitativa” dynamik i utvecklingen, är det nödvändigt med ett element av *konkurrens*.

”Det finns skolor inom vetenskaperna, d. v. s. vetenskapliga gemenskaper vilka närmar sig samma ämne utifrån oförenliga synpunkter. . . de är alltid i konkurrens. . . då olika vetenskapliga gemenskaper uppmärksamhet är koncentrerade om olika ämnen, är yrkeskommunikation på tvärs av gruppindelningar ibland besvärlig, resulterar ofta i missförstånd och kan – om den drivs vidare framkalla betydande och hittills oväntade oenigheter”. Till skillnad mot konkurrensen mellan andra typer av gemenskaper är denna konkurrens dock tämligen harmonisk. Oenigheterna ”är långt mer sällsynta där än på andra områden. . . deras konkurrens blir som regel fort avslutad”.²⁸

Vetenskapsmän är med andra ord normalt relativt ”toleranta” mot gemenskaper med andra ”paradigmer” än deras egen. Det ”gemensamma” intresset, att ”öka” och ”förbättra” kunskapen, fungerar som en dämpande faktor på de interna stridigheterna mellan de olika ”särintressena”.²⁹

Det är denna enkla modell – relativ autonomi, d. v. s. frihet att välja ”paradigm”, ”samarbete” och ”konkurrens” som ligger till grund för Kuhns teori om hur vetenskapliga framsteg äger rum. Teorin kan sammanfattas i tre punkter:

- a) Teoriartikulation
- b) Kris
- c) Vetenskaplig revolution

(a) Teoriartikulation

Den första förutsättningen för ett ”byte” av ”paradigm” är att det uppstår ”anomalier” i förhållande till ”paradigmen”. Existensen av sådana ”anomalier” är nödvändiga men inte tillräckliga betingelser för ”kriser” och ”vetenskapliga revolutioner”. Ty det som händer normalt är inte att ”paradigmen” blir förkastad blott för att den blir ”falsifierad” av en eller annan ”anomali”. ”Ingen teori/löser/någonsin alla de problem som den på en viss given tidpunkt står över, och de redan uppnådda lösningarna är sällan fullkomliga”.³⁰ Det som i regel händer när en teori blir ”falsifierad” är att teorin fortsätter att existera nästan som om

²⁷ ebenda

²⁸ ebenda

²⁹ Konkurrensfenomenet är, som Mannheim (K. Mannheim *Wissenssociologie*, Darmstadt, 1970) framhåller, ”en allmän social företeelse” (ibid. s. 571). Man återfinner det inte enbart inom ekonomin, men i alla sociala sammanhang. Konkurrensen som sådan är nödvändig, också på det andliga området, ty frånvaron av konkurrens leder till antingen stagnation eller andligt förtryck. Problemet är hur man skall undgå att denna konkurrens slår om till ”konflikt” eller ”kamp”. Mannheim finner ingen lösning på detta problem. För honom finns det enbart två möjligheter: antingen en ”atomiserad konkurrens” eller en ”koncentration” av konkurrerande ståndpunkter, vilket skapar en tendens till ”polarisering av tankeformerna”. Kuhns ”pluralistiska” modell kan här uppfattas som en tredje typ av ”konkurrens”, en konkurrens som är av en ”fruktbar” karaktär, i det att den främjar existensen av olika synsätt men utan att dessa olika perspektiv utkristalliseras i så stela och gentemot varandra antagonistiska former att konkurrensen för till en okontrollerbar situation. Skillnaden i synsätt avspeglar tydligt de olika politiska konjunkturen i vilka Mannheim och Kuhn verkade. Mannheim skrev under intryck av flerpartisystemets sammanbrott i Tyskland under mellankrigstiden och den åtföljande polariseringen av det andliga klimatet i Europa. Kuhn skrev sin essay under intryck av välfärdsstatens blomstringsperiod, då det liberala politiska systemet tycktes så gott som motsvara sin ”pluralistiska” modell.

³⁰ Kuhn op. cit. s. 159

ingenting hänt. Det mest näraliggande är i stället det Kuhn kallar ”artikulation”, d. v. s. ett empiriskt eller teoretiskt arbete ”som utförs för att artikulera paradigmteorin, genom att upplösa några av dess tillbakavärande tvetydigheter och genom att möjliggöra lösningen av problem som den tidigare enbart pekat på”.³¹ Att ändra ”paradigmatiska kategorier och framgångssätt” inför ”anomalier” ledsagas ofta av motstånd”.³² ”Också om de börjar att tappa tron på och därefter överväger alternativ till den paradigm som har fört dem ut i krisen, förkastar de den inte. De behandlar med andra ord inte anomalier som motexempel, även om det efter vetenskapsfilosofins ordbok är vad de är”.³³

(b) Kris

Under vissa betingelser så sker dock detta att någon eller några i en vetenskaplig gemenskap uppger att söka absorbera ”anomalierna” inom ramen för den gamla ”paradigmen”. Det kan vara anomalins art, att den ”ställer klart frågetecknen vid explicita och grundläggande generaliseringar av paradigmen”³⁴ eller att den har stor praktisk betydelse, men det kan också vara tidsrymden som är avgörande, d. v. s. om försöket att inpassa anomalin drar ut på tiden. Vad än den konkreta orsaken är, så är dock tecknen på en sådan krissituation tydliga, och inte att ta fel på. ”När vetenskapsmän ställs inför anomalier eller kriser, intar de en annan hållning i förhållande till de existerande paradigmen och karaktären av deras forskning ändras därefter. Det hastiga formerandet av konkurrerande utkast, villigheten att pröva allt, det direkta tillkännagivandet av otillfredsställelse, tillflykten till filosofi och till diskussion om principer, alla dessa ting är tecken på en övergång från normal till onormal forskning.”³⁵

(c) Vetenskaplig revolution

Det förhållandet att den gamla ”paradigmen” kommer in i en kris, är en betingelse för en ”vetenskaplig revolution”, men därav kan man inte sluta att alla kriser för till en sådan ”vetenskaplig revolution”.

”Alla kriser börjar med att en paradigm glappar och att reglerna för normal forskning som följd därav blir lösare. . . och alla kriser slutar på ett av tre olika sätt. Ibland visar sig normalvetenskapen till sist i stånd att klara det krisframkallande problemet, på trots av förtvivlan hos dem, som har sett den existerande paradigmens undergång. Andra gånger motstår problemet självt som det ser ut radikala nya tillnärmanden. Vetenskapsmännen kan då konkludera, att de inte kommer att framkomma någon lösning i deras ämnes nuvarande tillstånd. Problemet rubriceras och läggs till sidan till en kommande generation med mer utvecklade redskap. Eller så är det slutligen det tillfälle, at en kris slutar med framväxten av en ny kandidat till paradigmposten och med den medföljande kampen om dess antagande”.³⁶

Förutsättningen för att ”krisen” inte skall föra till att allt återgår till det gamla vanliga, förutsätter således i sista hand att det dyker upp en ”alternativ” paradigm. Det räcker inte med ett mer eller mindre diffust sökande efter något annat, (och ännu mindre med enbart missnöje). Detta beror menar Kuhn främst på att den ”gamla” paradigmen trots alla sina svagheter, trots allt har den styrkan att den har demonstrerat att den kan fungera. Den fungerar kanske inte så bra just nu, men den har tidigare visat sig vara i stånd att lösa svårigheter som uppkommit, så varför skulle den inte kunna göra det i detta tillfälle också? För att det skall bli ett ”flertal” för att bryta med den ”gamla” paradigmen, måste det med andra ord dyka upp en ny paradigm, som kan demonstrera inte enbart att den bättre kan lösa de svårigheter som är mest iögonfallande, d. v. s. de ”anomalier” som har framkallat krisen. Den ”nya” paradigmen, måste

³¹ ibid. s. 61

³² [saknas]

³³ ibid. s. 102

³⁴ ibid. s. 106

³⁵ ibid. s. 113

³⁶ ibid. s. 108

också kunna visa att den kan hantera de problem som den ”gamla” paradigmen kunde hantera, och helst på ett bättre sätt.

Detta är detsamma som att säga att den ”nya” paradigmen skiljer sig från den ”gamla” genom det sätt på vilket den ”strukturerar” sitt objekt. En ”struktur” refererar till ”totaliteten av de relationer som existerar mellan elementen i ett givet system”³⁷ och förutsättningen för en ”vetenskaplig revolution” är därför uppkomsten av ett alternativt sätt att bygga upp ett system, ett alternativ som således har en helhetskaraktär. Det är detta som i sista hand förklarar varför framsteg av denna art, till skillnad mot framsteg inom ramen för ”normalvetenskap” inte kan vara ”kumulativ”: ”övergången från en paradigm som är i kris, till en ny paradigm, varifrån en ny normalvetenskaplig tradition kan utspringa, är långt ifrån en kumulativ process med utarbetande eller utvidgande av den gamla paradigmen. Snarare är det en rekonstruktion av ämnet utifrån ett nytt grundlag, en rekonstruktion som ändrar något av ämnets mest elementära teoretiska generaliseringar såväl som många av dess paradigmatiska metoder och användningar.”³⁸

Om man skall sammanfatta Kuhns teori om vetenskapens framsteg i en mening, så kan man säga att det Kuhn hävdar är att vetenskapliga framsteg inte primärt sker genom verifikationer/falsifieringar men helt enkelt genom att vetenskapsmän ”byter” mellan ”vetenskapliga gemenskaper”.

Fram till Kuhn så hade den dominerande uppfattningen inom vetenskapsfilosofin varit att vetenskapliga framsteg i huvudsak hade en ”kumulativ” karaktär. De ägde rum antingen genom ”verifikation” av hypoteser eller genom ”falsifiering” av hypoteser.³⁹

I bägge tillfällen så sker själva framsteget inom ramen för en och samma ”vetenskapliga gemenskap”, där medlemmarna antas vara eniga om vad det är för typ av kunskap som ska eftersträvas, på vilket sätt denna kunskap etableras, vad den ska användas till etc.

Mellan medlemmarna i denna ”vetenskapliga gemenskap” härskar det med andra fullständig harmoni vad gäller mål och medel, en harmoni som möjliggör att kommunikationen mellan dem kan föregå helt fritt och ostört, endast styrt av de gemensamma intresset av att uppnå en så objektiv sanning som möjligt.

Genom att införa tesen om existensen av *flera* ”vetenskapliga gemenskaper” så rycker Kuhn med ett slag undan hela fundamentet för denna tanke om ostörd kommunikation. Det som tidigare endast uppfattades som ett rent ”vetenskapligt” problem, blir nu också, åtminstone delvis ett ”sociologiskt” problem. För om det existerar flera ”vetenskapliga gemenskaper” som står i ett mer eller mindre utpräglat konkurrens och/eller motsättningsförhållande till varandra, så blir själva tanken om den ostörda kommunikation och det intressesammanfall som skall säkra det normala vetenskapliga förlöpet tvivelsam. En rad nya problem dyker upp i blickfältet, som inte kan ignoreras: Språkliga och terminologiska missförstånd, motsättningar mellan ingrodde föreställningar och nytänkande, konkurrens om beviljningar, maktkamp om anställningar och kursplaner, etc. något som varje forskare anställd på en högre läroanstalt eller en forskningsinstitution känner igen från sin egen vardag, men som tidigare inte tilläts störa bilden av vad ”vetenskap” var för något, åtminstone inte i de ”självförståelser” som

³⁷ A. Schaff 1978, *Structuralism and marxism*, Beccels & Colchester, London, 1978, s. 108.

³⁸ Kuhn, op. cit., s. 198

³⁹ Tesen om ”falsifiering” introducerades av Popper i dennes *Logik der Forschung* från 1935 (se I. Johansson m. fl. *Positivisme, marxisme, kritisk teori - retninger indenfor moderne videnskabsfilosofi*, Haslev, 1979). Att Popper kommit att lägga tyngdpunkten på ”falsifiering” i stället för ”verifikation” hänger samman med dennes aversion mot Humes empiristiska kunskapsfilosofi, som han kallar ”bucket theory of mind” och hans sympati för Kants kritiska kunskapsfilosofi, the ”searchlight theory of mind” en distinktion som vi återfinner i *The open society and its enemies*, Vol. 2, London, 1966. Man kan förmoda att detta är bakgrunden för Poppers tes om ”bold conjectures”, framförd i det relativt sena arbetet *Conjectures and refutations*, London 1974.

”vetenskapsfilosofer” av den anglosaxiska skolan stod för.

Samtidigt som Kuhn implicit öppnar för denna typ av frågeställningar, så går han dock själv inte bort från själva antagandet om intressesammanfall och en fundamental harmoni. I stället framställer han vetenskapens utveckling som om det vore en slags fotbollsturnering, där det är tillåtet att byta ”lag” om det går dåligt för det egna laget. Det är denna, en smula naiva modell, som ligger till grund för Kuhns framstegstro.⁴⁰ Kuhn kan inte riktigt föreställa sig en situation där det existerar ”konkurrerande” paradigmer, också i det tillfälle att det inte råder någon kris i den ”dominerande” paradigmen, en situation som ju inte är ovanlig inom samhällsvetenskaperna, och som bl. a. avspeglar det förhållande att det inte råder den grad av intressesammanfall, som ju är förutsättningen för Kuhns ”konkurrensmodell”. Den ”rörlighet” mellan de olika ”vetenskapliga gemenskaperna” som Kuhn förutsätter blockeras här inte enbart av ingrodda vanor, generationsklyftor och andra likartade psykologiska mekanismer, men också av något annat och mer fundamentalt.

C. Vetenskap och politisk filosofi

Det är ju ett faktum att samhällsvetenskapsmän ofta har svårt att tala samman. Detta kommer till uttryck på många olika sätt: De blir lätt oeniga och sura på varandra. De missförstår varandra. De tycker att den typ av vetenskap den andre bedriver botten i skumma motiv. Det är osäkra på hur de egentligen skall bedöma det vetenskapliga värdet i den andres produktion o.s.v. Den första fråga som alltid s. a. s. ligger på lur, när samhällsvetenskapsmän söker att värdera det den andre säger är: Säg mig, är X ”marxist”, ”liberal”, ”konservativ” o.s.v. ? Nästa fråga kan så vara: Är X ”kapitallogiker”, ”strukturalist”, ”stamokap” etc? (min kategorisering är färgad av förhållandena på de danska universiteten; i andra länder ser sammansättningen säkerligen annorlunda ut, men jag är säker på att själva problematiken är densamma).

Detta tyder på att valet av samhällsvetenskaplig paradigm uppenbarligen inte är en rent vetenskaplig fråga, men att också andra typer av överväganden spelar en viktig roll i detta sammanhang. Men vilka? Vad är det som gör att vetenskapsmän som sysslar med att beskriva samhället ”väljer” en typ av paradigm framför en annan? Min hypotes är att detta val sker utifrån ett slags samspel mellan två olika typer av sammanhang som en vetenskapsman befinner sig i. Det ena sammanhanget, hans ”professionella” sammanhang, är den ”vetenskapliga gemenskapen”. Här bedriver han

det som i avtal och budgeteringstermer går under namnet ”forskning” (men som jag föredrar att kalla ”vetenskaplig verksamhet”). Därutöver deltar han, i egenskap av ”medborgare” i det ”politiska livet”. Det är i detta sammanhang, som han kan komma att utveckla ”sympatier” för eller kanske till och med delta ”aktivt” i en ”politisk gemenskap” (ett ”parti” eller en ”partiförberedande organisation”).

En ”vetenskaplig gemenskap” hålls, som vi pekade ovan, samman först och främst av att vetenskapsmännen identifierar sig med en och samma ”paradigm”. Men vad är det då som håller en ”politisk gemenskap” samman? På vilket sätt skiljer sig detta ”sammanhållande” element från det vi finner i vetenskapliga sammanhang? Vilken roll spelar ”teorin” i de båda tillfällena? Låt oss starta med att se på hur de två typerna av gemenskaper betraktar verkligheten. Det karaktäristiska för ”vetenskapliga gemenskaper” är ju att de uppfattar verkligheten som något ”empiriskt”. Verkligheten utgör för individerna i den ”vetenskapliga gemenskapen ett ”kunskapsobjekt” och ”teorin” är det instrument genom vilket man söker att

⁴⁰ Kuhn bortser såväl från den ekonomiska avhängighet som nutida ”Workers of science” (Se J. D. Bernal, *The social function of science*, M. J. T. Press, 1967), befinner sig i, som det förhållande att forskare också är eller åtminstone kan vara medlemmar av andra ”gemenskaper” är de ”vetenskapliga” (jfr. diskussionen i *Scientific Research and Politics* ed. L. Dencik, Lund 1969). Den första aspekten kommer att behandlas senare i avhandlingen (Kapitel 11).

tillägna sig detta objekt. ”Teorins” syfte är i detta tillfälle att ”ordna” eller ”strukturera” verkligheten, att bringa den på begrepp, urskilja mönster och invarianser, fastställa lagbundenheter av statisk eller dynamisk karaktär o.s.v.

Det man bringar ”ordning” i är den mer eller mindre kaotiska mängd av tillgängliga och relevanta verklighetsintryck av ”primär” karaktär som vi vanligen kallar ”empiri”: kvarlevor, dokument, krönikor etc. när det gäller historiska händelser och statistik, surveyundersökningar, intervjuer, biografier etc. när det gäller nutiden.

Att skapa ”ordning” i den empiriska givna verkligheten, kräver givetvis en rad föreställningar om vad det är som konstituerar den givna verkligheten.⁴¹

En ”normalvetenskaplig” forskning börjar aldrig s. a. s. från scratch, men den tar alltid sin utgångspunkt i vissa antaganden, som den måste förutsätta för givna. Ju mer detaljerad kunskap den önskan och ju mer den söker avgränsa det specifika empiriskt givna objekt den undersöker, ju fler antaganden, måste den ta för givet. I denna mening är ”ordningen” i verkligheten, för den enskilda forskaren, ofta redan ett faktum. Hans uppgift är att öka graden av ”ordning”, genom att undersöka ytterligare ett stycke, tidigare utforskad terräng, och infoga den kunskapsmassa som därvid skapats till de resultat som tidigare uppnåtts av den vetenskapliga gemenskapen.

Det som ur ett ”normalvetenskapligt” perspektiv framstår som något rent kvantitativt, blir dock, om vi betraktar det ur pionjärforskarens, grundaren av den vetenskapliga gemenskapens perspektiv, något kvalitativt. För denna gäller det, att överhuvudtaget skapa en ordning ut ur något som är mer eller mindre kaotiskt. Hans uppgift är, att finna en eller ett komplex av paradigmer som gör det möjligt att ordna verkligheten. Dessa paradigmer kan formuleras på olika sätt, avhängigt av vad det är man lägger vikt på. Om vi betraktar det ”sociologiska tänkandet” tycks det som om det, i Thomas Hobbes efterföljd⁴² kommit att lägga huvudvikten vid frågan om den ”sociala ordningen”. Nästan alla sociologins grundläggande idéer eller problemställningar, tycks vara knutna till frågan om den sociala ordningens karaktär: ”Gemeinschaft” – ”Gesellschaft”, ”Auktoritet” – ”Makt”, ”Status” och ”Klass”, det ”Heliga” och det ”Sekulära” etc. Bakgrunden till detta är, som R. A. Nisbeth framhäver att söka i den historiska bakgrunden för sociologins uppkomst: ”De fundamentala idéerna i den europeiska sociologin kan bäst förstås som svar på det ordningsproblem som skapades i början av 1800-talet under industrialismens och den revolutionära demokratins explosioner”.⁴³

⁴¹ Bland samhällsvetenskaperna är det speciellt sociologin, som har påtagit sig rollen att ”konstituera” verkligheten, och därvid överlåtit åt andra discipliner att ”konkretisera” den: ”en implicit uppgift för sociologin i den moderna världen är inte blott att studera samhället, men att begreppsliggöra objekt och kartlägga deras relationer med varandra. Om man ser på vad sociologer gör, snarare än vad de säger att de gör, består en hel del i formuleringar, exemplifieringar och presentationer av ett ordnat set av begrepp, snarare än av lagar eller empiriskt verifierade påståenden om relationer mellan ting. I korthet, är mycket av sociologin från de elementära läseböckerna till Talcott Parsons arbeten sysselsatta med att konstituera sociala världar snarare än att helt enkelt utforska dem”. A. W. Gouldner, *The Coming crises of western sociology*, London, 1977, s. 84. Gouldner menar att denna drift efter ”fullständig kartläggning” härstammar ur den ”utilitariska kulturen”. Studier av primitiva kulturer pekar dock på att denna drift är av universell karaktär, ”det finns ett grundläggande krav på en ordnad värld, att åstadkomma ett system i vad som annars ter sig som kaos. Klassifikation inför en viss ordning i världen eftersom människan kan tolerera osäkerhet och frustration men inte oordning” (J. Israel, *Om konsten att lyfta sig själv i håret och behålla barnet i badvattnet*. Halmstad. 1971, s. 32). För en närmare diskussion om skillnaderna mellan sociologin och de övriga samhällsvetenskaperna, se bl. a. S. Greer, ”Sociology and political science”, G. Sartori, ”From the sociology of politics to political sociology” och M. Olson Jr. ”The relationship between economics and the other social sciences”, samtliga i *Politica and the social sciences* (ed. S. Martin Lipset), Oxford University Press, 1971.

⁴² Se T. Hobbes, *Philosophical Rudiments concerning government and society*, The english works of Thomas Hobbes, Vol II, Darmstadt, 1966 och T. Hobbes, *Leviathan or the matter, form and power of commonwealth, ecclesiastical and civil*, The english works of Thomas Hobbes, Vol III, Darmstadt, 1966.

⁴³ R. Nisbeth, *The sociological tradition*, London & Edinburgh, 1972, s. 21. Nisbeth lägger i sin förklaring

När det gäller den historiska materialismen är det snarare frågan om de ”sociala konflikterna” som står i centrum. Den historiska materialismens grundläggande antaganden och begrepp (arbetet eller den materiella produktionen som det centrala i det mänskliga livet, bas-överbyggnads-modellen, teorin om motsättningen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden som drivkraften i historien etc.) kan betraktas som ett försök att utveckla en teori om de sociala konflikternas karaktär. Att förklara intresset för dessa sociala konflikter är dock strax svårare. I Marx och Engels tillfälle tycks det som om den främsta inspirationskraften var den späda begynnelsen till en organiserad arbetarrörelse. Denna hade sitt centrum i Frankrike och växte fram under perioden 1830-1848. ”Detta var de år då socialismen omvandlade lade sig från doktrin till rörelse”.⁴⁴ Den relativa ”oordning” som hade karaktäriserat perioden efter den franska revolutionen hade ersatts av en period av stabilisering, vari de konservativa, samhällsbevarande krafterna återfått en del av sin tidigare förlorade styrka. Samtidigt var den begynnande arbetarrörelsen alltför svag för att kunna utgöra ett allvarligt hot mot den restaurerade ordningen (vilket bekräftades av raden av nedslagna upprorsförsök). Med andra ord: Den historiska materialismen växte inte fram på bakgrund av en djupgående samhällelig kris och/eller en revolutionär situation, men snarare i det vi kunde kalla en ”historiskt omogen” situation: En situation i vilken den franska kapitalismen saknade den dynamik som skulle till för att kunna ”integrera” arbetarna (som man ex. vis gjorde i England under motsvarande period) men där arbetarklassen samtidigt var alltför svag och outvecklad för att på allvar kunna aspirera på att överta den politiska makten.⁴⁵

Oavsett hur dessa paradigmer formuleras, så är det dock frågan om att åstadkomma en ”ordning” i *beskrivningen* av verkligheten. Genom att undersöka olika aspekter av denna verklighet, diskutera vad en ”social ordning” respektive en ”social konflikt” är, skaffar man sig begreppsliga redskap för att få en meningsfull bild av det som händer runt omkring en. Att utföra ett forsknings- eller tankearbete med detta syfte är att bedriva vetenskaplig verksamhet. I denna mening kan vi hävda att en *vetenskaplig* gemenskap är *åskådare*. Detta till skillnad mot den politiska gemenskapen, vilken är *deltagare*.

För det vetenskapliga gemenskapen framstår verkligheten som ett ”åskådnings”-objekt och detta gäller oavsett om den iakttar verkligheten i syfte att ”förstå” den (dvs. tolka aktörernas subjektiva handlingsmotiv), ”förklara” den (dvs. identifiera de objektiva ”regler” eller ”lagar”

huvudvikten på det Gouldner kallar sociologins första period. Därtill kommer att det för honom inte är så mycket August Comte men snarare Alexis de Tocqueville som är sociologins fader, en uppfattning som väl bl. a. avspeglar sig i den stora roll som han tilldelar den ”demokratiska revolutionen” (vilket ju var Tocquevilles föredragna huvudtema. Se här bl. a. A. de Tocqueville, *Jämlikheten vårt öde, Tankar om demokratins möjligheter och blindskär* (i urval av Anders Byttner), Örebro, 1970). Gouldner själv lägger huvudvikten på det han kallar sociologins fjärde period, nämligen Parsons ”strukturfunktionalism”. Denna uppstod, menar Gouldner, mot bakgrund av mellankrigstidens ekonomiska kris och sociala oro, vilket skulle kunna förklara den centrala roll som frågan om den ”sociala ordningen” kom att få för Parsons (se T. Parsons, *The structure of social action*, Vol. 1 & 2, The free press, 1968.) När det gäller den ”klassiska sociologins” (Durkheim, Weber, Pareto etc.) intresse för den ”sociala ordningen” så är det inte orimligt, som Göran Therborn antyder, att se detta mot bakgrund av de förväntningar om en socialistisk revolution, som tycks ha präglat det västeuropeiska sociala tänkandet omkring århundradeskiftet (Se. G. Therborn, *Science, class and society*).

⁴⁴ G. Lichtheim, *Marxism*, Nordfolk, 1974, s. 22

⁴⁵ Att Marx och Engels ”trodde” att de utvecklade sin teori på grundval av en situation i vilken revolutionen så att säga ”stod för dörren” är en annan sak. Denna ”tro” var förmodligen delvis baserad på ”önsketänkande” delvis på en alltför ”mekanisk” revolutionsteori. De överdrev arbetarrörelsens revolutionära drag, samtidigt som de bortsåg från det dialektiska sambandet mellan ekonomisk utveckling och klassmedvetande. Det är inte blott så att den ekonomiska utvecklingen påverkar klassmedvetandet i den ena eller andra riktningen. Klassmedvetandet påverkar också den ekonomiska utvecklingen, i den mening att hög organisationsgrad i en högkonjunktur verkar stimulerande på kapitalismen, medan den i lågkonjunktur fungerar som en hämsko. Ur detta följer för det första att kapitalismen inte skulle uppvisa den dynamik den uppvisar om det inte vore för arbetarklassens organisering. För det andra att kapitalismen inte skulle kunna överleva utan statlig styrning (i det ögonblick denna organisering är ett faktum). Därvid ställs arbetarklassen emellertid i en helt annan situation än den Marx predicerade. Den upphör att stå ”utanför” samhället och blir faktiskt en ”del” av kapitalismen (på gott och ont).

som kan antas styra individernas handlingar), ”förutsäga” den etc. (dvs. ange sannolikheten för att det eller det kommer att inträffa).⁴⁶ För den politiska gemenskapen (eller för vetenskapsmannen som är politisk intresserad) är verkligheten något man ”deltar” i på det ena eller andra sättet.

En påtaglig typ av ”deltagande” är givetvis den, vari man aktivt söker att ”förändra” samhället. Det är ex. vis den typ av deltagande som Marxförordar i sina berömda Feuerbatcheser. Där heter det bl. a. ”Huvudfelet med all hittillsvarande materialism är att föremålet, verkligheten, sinnevärlden, uppfattas som objekt eller som åskådning; däremot inte som sinnlig mänsklig verksamhet, inte som praxis; inte subjektivt” (tes 1). ”Filosoferna har bara tolka världen på en rad olika sätt, men det gäller att förändra den”. (tes 11); ”Frågan om objektiv sanning tillkommer det mänskliga tänkandet är inte en teoretisk utan en praktisk fråga. I praxis måste människan bevisa sanningen, d. v. s. verkligheten och kraften, jordnärligheten i sitt tänkande. Striden om tänkandets verklighet eller överklighet – utan hänsyn till praxis är en

⁴⁶ Det finns i litteraturen en lång och oavslutad debatt om vilken av de olika typerna av kunskapsintressen som är det ”legitima” eller ”adekvata” sett i ett samhällsvetenskapligt sammanhang. En strömning hävdar ex. vis att ”förståelse” är just det samhällsvetenskapsmän bör sträva efter medan de andra typerna av kunskapsintressen skulle vara av ”reifierande” karaktär (se ex. vis P. Winch, ”Samfundsvidenskab og filosofi”, København 1973. Jfr. även P. Berger & T. Luckmann, *The social construction of reality*, Norwich, 1979). Denna ståndpunkt är problematisk i det att den bl. a. bortser från att samhället, dess ”ordning” eller ”institutioner” faktiskt är en realitet som är lika verklig som individens motiv. Att inte inkalkylera denna verklighet i sin beskrivning av verkligheten är därför i realiteten ett slags ”önsketänkande”, det är att beskriva den mänskliga verkligheten ”som om” samhället inte fanns. Här är jag helt enig med Durkheims formulering: ”När jag utför min uppgift som bror, äkteman eller samhällsmedborgare, och när jag överhåller de förpliktelser som jag ingått, så utför jag olika plikter vilka är definierade utanför mig och mina handlingar i rätten och moralen. Även om de är i överensstämmelse med mina egna känslor, och jag i mitt inre känner deras verklighet, är denna verklighet inte desto mindre objektiv” (E. Durkheim, *Den sociologiske metode*, Odense, 1972, s. 21). Den ”historiska materialismen” lägger omvänt vikten på ”förutsägelsen” i det att den menar att samhälleliga förändringar i princip är lika förutsägbara som naturvetenskapliga fenomen. Resultatet av detta blir för det första att individuella motiv fullständigt bortelimineras i beskrivningen av verkligheten. ”Det handlar inte om personerna, annat än i den mån de är personifikationer av ekonomiska kategorier, bärare av bestämda klassförhållanden och intressen. Mindre än någon annan kan min ståndpunkt, vilken uppfattar de ekonomiska samhällsformationernas utveckling som en naturhistorisk process, göra den enskilda ansvarig för tillstånd, av vilka han själv är en social produkt, hur mycket han än strävar att höja sig över dem”. (K. Marx, *Kapitalet*, Första boken, Uddevalla 1969, s. 5. Jfr. även N. Bukharin, *Historical materialism*, The university of Michigan Press, 1978). För det andra att förändringsprocessens karaktär, göres helt och hållet oavhängig av den typ av samhällsordning i vilken den föregår: ”På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållandena, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas de till fjättrar för desamma. Då inträder en period av social revolution” (K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, s. 9) Jfr. även L. Trotsky, *Problems of everyday life*, Monrad Press, 1977). Det Marx gör här är (a) Han låtsas som om det inte existerar ”individer”. Individerna är alla är hundraprocentigt bundna av sina klassintressen, att de i hundra procent av alla tillfällen kommer att agera utifrån dessa klassintressen. Proletariatet kommer allvarligt revolution. Det enda som kan förhindra detta är deras brist på ”medvetande” om sina objektiva intressen (det är här vetenskapsmannen Marx kommer in: Genom *Kapitalet* vill han visa dem den reala existensen av dessa intressen) Omvänt kommer kapitalisterna att göra motstånd ”to the bitter end” (med mindre de blir ”medvetna” om att detta inte tjänar något till, dvs. sätter sig grundligt in i *Kapitalet*). Eller med andra ord. Den ende som är kapabel att tänka och handla ”ansvarsfullt Marx samhällsmodell är vetenskapsmannen (förutsatt att han är marxist). (b) Han låtsas som om det inte har existerat eller kan tänkas existera andra samhällen än ”kapitalismen”. Det är inte ”kapitalismen” som i sig har en inbyggd ”motor” vilken får sin ”energi” från vissa förhållanden, som är specifika för kapitalismen. Det är ”historien” vilken drivs fram av en slags ”perpetuum mobile”: ”Motsättningen mellan ”produktivkrafter” och ”produktionsförhållanden”. Underförstått: Frågan om ett samhälle är ”rationellt” inrättat eller inte har inte något att göra med huruvida det har vissa institutioner som ”främjar” en dynamisk utveckling eller inte. Denna dynamik är ju inbyggd i ”historien” eller ”mänskligheten” som sådan, och det behövs därför inga särskilda institutioner för att få fram dessa dynamiska aspekter. Det som avgör huruvida ett samhälle är ”rationellt” är frågan om hur man ”styr” denna i sig själv dynamiska ”mänsklighet”. För att kunna ”styra” mänskligheten, måste man dock veta, vad det är som gör mänskligheten ”dynamisk”. Men vem kan tänkas vara bättre ägnad att svara på denna fråga än den marxistiske vetenskapsmannen (eller det marxistiska parti för vem denna sanning har uppenbarats?)

rent akademisk fråga” (tes 2).⁴⁷

En annan, mindre påtaglig, men inte desto mindre reell typ av ”deltagande” är den vari vetenskapsmannen är lite mer ”reserverad”. Han binder sig inte till ett bestämt politisk parti, men söker snarare göra sitt inflytande gällande genom att s. a. s. fungera som ”rådgivare”. Denna mer ”dolda” typ av deltagande finner man klarast uttryckt i Max Webers hållning. En vetenskapsman bör inte, menar Weber öppet ta parti eller binda sig till en förpliktigande typ av politisk gemenskap. Ty därvid fråntar sig vetenskapsmannen samtidigt möjligheten att använda sin specifika kunskap till att påverka politiken. ”Ingen empirisk vetenskap kan lära någon annan vad han bör, utan blott vad han kan”. ”Att bringa ett avvägande till ett beslut, är verkligen inte mer en möjlig uppgift för vetenskapen. Det är en uppgift för den människa som vill: han avväger och väljer enligt sitt samvete och sin personliga världsåskådning mellan de värden som det handlar om. Vetenskapen kan hjälpa honom till medvetande om, att all handling, och naturligtvis också allt efter omständigheterna, icke-handlandet, i sina konsekvenser betyder ett partitagande till fördel för vissa värden, och därvid som regel också mot andra. Att ta ett beslut, välja är hans sak”.

Det förhindrat dock inte samma vetenskapsman, att komma med ”goda råd”. Vetenskapsmannen kan nämligen, genom sina studier, ha gjort sig vissa reflexioner av mer ”statsmannamässig” karaktär. De saker och ting han menar sig ha lärt sig om hur praktisk politik fungerar, kan han nu vidarebefordra på ett sådant sätt att det ser ut som om han säger det han säger utan att egentligen önska att ”blanda sig”. Han vill blott, generös som han är, ”dela med sig” av sin vishet. Detta är, såvitt jag kan bedöma den egentliga innebörden i Webers märkliga formuleringar om att ”vi” (dvs vetenskapsmännen) ”inom ramen för vårt vetandes nuvarande gränser. . . giltigt kan fastställa vilka medel som är ägnade eller oägnade att föra till ett föreställt mål”.

Man kan ”på detta sätt avväga chanserna för att med bestämda till förfogande stående medel överhuvudtaget uppnå ett bestämt mål och därvid indirekt fastställa huruvida målet, på grund av det givna läget bör kritiseras som meningslöst (sic!).” Därtill kommer att man ”om möjligheten att uppnå ett givet mål framstår som givet, naturligtvis fortfarande inom ramen för vårt aktuella vetande, kan fastställa de konsekvenser som användningen av de nödvändiga medlen kommer att ha, vid sidan av det eventuella uppnåendet av det avsiktliga målet. . . vi erbjuder härvid den handlande möjligheten att avväga detta icke-önskade gentemot de önskade följderna av hans handlande och ger honom därvid också svaret på frågan: vad ”kostar” uppnåendet av det önskade målet i relation till den förutsägbara inträffade skadan vad gäller andra värden”.⁴⁸

⁴⁷ K. Marx, ”Tesar om Feuerbach” i *KMMF*, s. 120-2

⁴⁸ M. Weber, ”Die Objektivität” *Sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis* i M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur wissenschaftslehre*, Tübingen, 1982, uppl., s. 14951. Dessa formuleringar har, menar jag, en ”tydlig” om än inte ”uppenbar” politisk eller praktisk inriktning. Den typ av teori som Weber siktar mot måste hänföras under det Durkheim kallar en ”praktisk teori” om än av ett särskilt slag (i det att den är utformad för ”rådgivare” snarare än ”reformatörer”). Jfr. följande beskrivning av en sådan ”praktisk teori”. ”Dess mål är varken att beskriva eller förklara det som är, eller det som har varit, men att bestämma det som bör vara. Den er varken orienterad mot nutiden eller det förgångna, men mot framtiden. . . den berättar inte för oss: detta är det existerande och detta är orsaken, men säger oss, detta är vad dom skall göras”. Jämför så med vetenskapsidealet, vilket beskrivs bl. a. i följande termer: ”Det är utan betydelse, att vetenskapsmannen söker att etablera typer, snarare än att upptäcka lagar, att han nöjer sig med att beskriva, eller att han söker att förklara. Vetenskapen börjar, när kunskap, vad den så än går ut på, sökes för sin egen skull. Vetenskapsmannen vet säkert väl, att hans fynd högst sannolikt kan vara användbara. Det kan till och med vara att han med vilja inriktar sin forskning i den ena eller den andra riktningen, för att han har en känsla av att den kommer att vara mer inbringande, att den kommer att möjliggöra tillfredsställandet av påträngande behov. Men för så vitt, som han hänger sig till vetenskaplig undersökning, är han ointresserad i de praktiska konsekvenserna. Han uttalar vad som är; han konstaterar, vad tingen är och där stannar han. Han bekymrar sig inte om att ta reda på om de sanningar han avslöjar, kommer att vara behagliga eller störande, om det är bra, att de förhållanden, som han fastslår, förblir vad de är, eller om det skulle vara bättre om det vore annorlunda. Hans roll är att uttrycka verkligheten, inte att bedöma

Detta byte av perspektiv, från åskådare till deltagare förklarar varför politiska gemenskaper, till skillnad från vetenskapliga gemenskaper, är centrerade kring axeln, "teori-praxis" snarare än axeln "teori-empiri". För de politiska gemenskaperna framstår verkligheten som något "påträngande", något som "tvingar" denna gemenskap att förhålla sig aktivt och ingripande. Om de inte agerar och söker genomsätta sin vilja, så kommer de att tvingas att underordna sig eller böja sig för en annans vilja. För de vetenskapliga gemenskaperna existerar inte detta yttre tvång, åtminstone inte på samma omedelbara och påträngande sätt. I den utsträckning som verkligheten s. a. s. "smyger sig på" så sker det som regel i "förmedlade" former, ex. vis genom anställningsstopp, nedskärningar, budgetreformer, centraliseras fördelning av forskningsanslag o.s.v. Detta påverkar givetvis de yttre betingelserna för forskningen, och kan ex. vis framtvunga en mer "empiriskt" inriktad och därmed möjligen också en mer "nyttobetonad", eller praktiskt användbar forskning. Därifrån och till en helt och hållet "praktiskt inriktad" forskning är det dock fortfarande ett stort steg. Ty i det ögonblick man har tagit detta steg, så harsamhällsvetenskapen upphört att existera.

Men hur skall vi då beteckna denna "praktiska teori" som den politiskt intresserade vetenskapsmannen och den "politiska gemenskapen" har gemensamt. Ja, vi kan givetvis nöja oss med att kalla den en "politisk teori" och bortse från frågan om huruvida denna teori betraktas som "vetenskap" eller inte. Detta vore dock samtidigt missvisande, då ju den vetenskapliga disciplin som idag sysslar med "politisk teori", nämligen "statsvetenskapen" i hög grad är inriktad på studier av den empiriska verkligheten, snarare än på att söka vara en "praktisk teori" i ovanstående mening. "De filosofer, som bidrog till den klassiska läran om demokratin, arbetade på att besvara frågan om vad demokratin bör innebära. Den statskunskap som har dominerat de senaste årtiondena, har utforskat, hur de samhällsförhållanden som vi kallar demokratiska faktiskt *fungerar*".⁴⁹

En annan möjlighet är att, som är brukligt inom idéhistorien, helt enkelt kalla dessa teorier "politiska idéer" eller "ideologier". Problemet med dessa beteckningar, är att vi här s. a. s. implicit inplacerar vår politiska teori i en *historisk* (eller historiesociologisk) problematik, d. v. s. vår uppmärksamhet kommer att riktas på idéernas *ursprung* snarare än på deras *praktiska konsekvenser*. Huruvida vi här placerar oss i den ena eller andra huvudtraditionen inom den idéhistoriska forskningen tycks vara underordnat, eftersom bägge just utgår från denna i grunden historiska problematik: "Vad är det för olika slags uppgifter som de idéhistoriska författarna förelagt sig. Den största och tyngsta traditionen är lätt skönjbar. Enligt den är det den politiska idéhistoriens främsta uppgift att redogöra för de moderna politiska idéernas stamtavla. . . . det finns en annan tradition också, som kallats marxistisk. Den ser som sin uppgift att härleda politiska idéer ur sociala och ekonomiska förhållanden eller närmare bestämt att förklara deras *uppkomst*."⁵⁰

En tredje möjlighet är att använda den "klassiska" termen, nämligen "politisk filosofi". Därvid får vi tydligast fram det som är styrkan i denna specifika typ av tänkande, nämligen kombinationen av handling och reflektion, framtid och historia, praxis och teori: "En politisk filosofi berättar för oss vart vi är på väg; den ger oss några svar på dessa frågor; den förbereder oss för de möjliga framtiderna";⁵¹) "Dess mål är inte att berätta för oss hur tingen händer i världen, dess mål är att hjälpa oss att besluta oss för vad vi skall göra hur vi skall

den". (E. Durkheim, *Opdragelse, utbildning och sociologi*, Finn Suenson, 1975, s. 62-68). Det som gör att Webers "rådgivar"-hållning kan framträda som ren "vetenskap" är att han, helt i enlighet med sin "rådgivar"-position avhåller sig från att säga "bör" och håller sig till "kan" eller "vill". Inte desto mindre ligger det i Webers rådgivning en typ av "uppmaning", det är frågan om något Weber menar statsmannen/politikern skall avhålla sig från (i det tillfälle målet är ouppnåeligt eller medlet alltför kostsamt) eller inte.

⁴⁹ S. Björklund, *Politiska idéer*, Viborg, 1978, s. 17.

⁵⁰ S. E. Liedman, *Från Platon till Mao Zedong, De politiska idéernas historia*, Stockholm, 1977, s. 7-8.

⁵¹ C. Wright Mills, *The marxists*, London, Fakenham & Reading, 1967, s. 15

bära oss åt för att göra detta”.⁵² ”Genom att arbeta med tidigare teorier i filosofi och politisk teori, blir vi, ideellt sett, inte bara mer klara över alternativa tankesätt, men vi kan bli drivna i riktning av ökad rationell prövning av sanningshalten i dessa föresatser. Sett på detta sätt kan detta arbete representera en viktig form för självförståelse och självbildning. Här tycks det vetenskapliggörande, det bildande och det medvetandegörande gå ihop.”⁵³

Av dessa tre olika möjligheter föredrar jag att välja den tredje. Jag kommer således att kalla den typ av tänkande som håller samman en ”politisk gemenskap” för en ”politisk filosofi”. Därvid framhäves samtidigt kontinuiteten mellan denna typ av tänkande och det som de klassiska politiska filosoferna stod för.

Dessa var ju, som Nisbeth framhäver i sin studie *The social philosophers* förelöparna till det vi idag kallar ”politiska intellektuella”. Som sådana tillhörde de den typ av personer som vanligen inte hade någon egen maktposition, men som ”utrustade med kunskap, insikt och hängivenhet, sökte att intellektuellt påverka politiken i det samhälle, de levde. ”Den politiske intellektuelle kan, men behöver inte vara, en filosof eller vetenskapsman i ordets strikta mening; han behöver inte ens skriva på ett systematiskt sätt. Men var vi än finner honom er han en skarp iakttagare av politisk makt, dess egenskaper, användning och funktioner och han är aldrig obenägen att fritt ge råd till härskarna i utövandet av makten”⁵⁴ (eller till de behärskade i deras strävan att motarbeta, påverka eller erövra makten, borde man väl tillägga).

III. Krisen i marxismens politiska filosofi

Vi kan nu återvända till den frågeställning som vi reste inledningsvis. Vad är det för typ av teori som Althusser avser när han talar om ”marxismens kris”? Är det krisen i den marxistiska vetenskapliga paradigmen, det man vanligen kallar den ”historiska materialismen”, han tänker på? Eller är det snarare krisen i marxismens politiska filosofi eller den ”vetenskapliga socialismen”? Låt oss se närmare på hur Althusser bestämmer ”marxismens kris”: Vad säger egentligen Althusser? Jo, han säger tre ting som är av central betydelse i detta sammanhang: (A) Att marxismens kris är knuten till misslyckandet hos en specifik typ av ”projekt”. Det ”projekt” Althusser syftar på är inte ett rent *vetenskapligt projekt*, ett ”forskningsprojekt”. Nej, det är snarare frågan om ett *politiskt projekt* det ”socialistiska projekt”, som teoretiskt formulerades av Marx och Engels och praktiskt fördes ut i livet av Lenin och bolsjevikerna 1917. (B) Att marxismens kris berör ett bestämt ”subjekt”. Detta ”subjekt” är inte primärt de marxistiska ”vetenskapliga gemenskaper” vilka bl. a. forskar i sovjetsamhällets karaktär. Det är också och främst frågan om ”politiska gemenskaper” (nämligen de kommunistiska partierna och härunder speciellt dessa partiers intellektuella medlemmar och sympatisörer) vilka praktiskt förbereder (eller drömmer om) att utföra ett likartat projekt. (C) Att marxismens kris pekar på svagheter hos en bestämd ”teori” som detta ”subjekt” hittills utgått från i försöket att bestämma sitt ”projekt”. Denna teori är inte en *deskriptiv* men snarare en slags *praktisk* teori, en teori som talar om hur man skall handla politiskt, d. v. s. vad det är man skall eftersträva (”målet” och hur man skall bära sig åt för att nå detta eftersträvansvärda mål (”medlet”). Alltså ”marxismens kris”, som Althusser förstår det är en kris för marxismens politiska filosofi. Eller som Althusser formulerar det: ”Vad skall man förstå med ”marxismens kris”? Ett motsättningsfyllt fenomen, som skall förstås historiskt och fundamentalt och som går utöver den ”marxistiska teorins” område; ett sakförhållande som berör helheten av det som marxismen påberopar sig, dess organisationer och mål, dess teori och kamper, dess

⁵² J. Plamenatz, ”The use of political theory” i *Political philosophy*, (ed. A. Quinton), Oxford, 1967, s. 29. Plamenatz kritiserar i denna artikel den moderna ”analytiska” filosofins tendens att betrakta den politiska filosofin ur en rent ”språklig” synvinkel.

⁵³ G. Skirbekk, *Politisk filosofi* 1, Universitetsforlaget, 1972, s. 14.

⁵⁴ R. Nisbeth, *The social philosophers*, Norwoch 1976, s. 125.

historia av segrar och nederlag”.⁵⁵

IV. Termen ”vetenskaplig socialism”

Att föreställa sig att marxismens kris skulle vara något annat och mer än kris för marxismen som vetenskap betraktat, reser omedelbart en svårighet, betraktat ur en marxistisk synvinkel. Ty är inte det karaktäristiska eller unika för marxismen att den s. a. s. *förenar* vetenskap och politisk filosofi i ett? Den marxistiska socialismen är visserligen en politisk filosofi i den meningen att den står för en vilja, att den bygger på vissa förhoppningar o.s.v. Marxismen är en typ av *socialism*. Men är det inte så att dessa förhoppningar, denna vilja, denna inriktning på praxis o.s.v. har sin rot i den *vetenskapliga* övertygelsen om att socialismen i en eller annan mening är *nödvändig*, att den *utspringer* ur de *inneboende* motsägelserna i kapitalismen själv, att kapitalismen *själv skapar* den sociala kraft som har ett intresse av att revolutionera den kapitalistiska samhällsordningen och omvandla samhället i socialistisk riktning? Gör inte detta det berättigat att tala om marxismen som något annat och mer än en ”normativt” eller ”moraliskt” motiverad politisk filosofi? Kan man inte med rimlighet hävda att marxismen är en politisk filosofi som har sin rot i vetenskapen, d. v. s. att den är en i egentlig mening *vetenskaplig* politisk filosofi, en *vetenskaplig socialism*?

För den som fasthåller en sådan ståndpunkt, ligger det nära till hands att avfärda föreställningen om marxismens kris, som en föreställning vilken utspringer ur en förvanskning av det som utgör det egentliga särdraget i marxismen, nämligen dess vetenskapliga karaktär. I den utsträckning man kan tala om en ”kris” så är det en kris som enbart berör de varianter av marxismen som frångått den strikt vetenskapliga aspekten hos marxismen och baserat marxismen på något annat än det som är förenligt med den vetenskapliga objektivitetens stränga krav. Man kan exempelvis föreställa sig en typ av marxism som inte utspringer ur det vetenskapliga kunskapsintresset, att beskriva verkligheten så som den är, men som utgår, säg från det politiska intresset att legitimera en bestämd typ av maktutövande såsom den typ av maktutövande som vi i utvecklad form finner i samhällena av sovjetisk typ (och i mindre utvecklad form i de västliga kommunistpartierna).

En sådan möjlighet antyds av den tyske marxisten Ursula Schmiederer i hennes debattinlägg på den ovannämnda Venedig-konferensen: ”Kamrat Weil har betonat hur viktigt det är för vänsteroppositionen i Sovjetunionen och i andra länder i den ”reella socialismen” att återupptäcka marxismen, marxismen som en vetenskaplig socialism, som kampvetenskap. För att åter göra marxismen produktiv, måste den befrias från ”marxismen-leninismen”. Sextio år av reell socialism har omvandlat den från kampvetenskap till en legitimerande ideologi. Denna historia måste avlägsnas. Det är inte marxismen – vilket Althusser hävdar – som är i kris men marxismen-leninismen. Överförandet av gamla kategorier på nya verkligheter är improduktivt.”⁵⁶

Denna tes, om att ”marxismens kris” i verkligheten enbart är en täckmantel för den bristande vetenskapligheten hos de typer av marxister som kallar sig för ”vetenskapliga” men som för länge sedan upphört att vara vetenskapliga kan omedelbart låta bestickande. Ty det förhållande att den sovjetiska marxismen har en utpräglad ideologisk karaktär, att den är ”maktens marxism” snarare än en ”frigörelsens marxism” är knappast någon hemlighet, åtminstone inte bland västliga marxister.⁵⁷ Detta förhållande framgår redan av det sätt på vilket sovjetmarxismen förhåller sig till ett i princip rent vetenskapligt problem, nämligen frå-

⁵⁵ L. Althusser, op. cit., s. 226.

⁵⁶ U. Schmiederer. ”Politische Ökonomie im Kapitalismus und im ”realen Sozialismus” i L. Menapace, m. fl. s. 164

⁵⁷ Se ex. vis. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, London & Aylesbury, 1968 och O. Negt, ”Marxismus als Legitimationswissenschaft. Zur Genese der stalinistischen Philosophie” i N. Bukharin & A. Deborin, *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*, Ulm, 1974.

gan om hur man bäst kan beskriva samhällena av sovjetisk typ. För den sovjetiska marxismen har detta problem åtminstone sedan Stalins tid, varit en "kabinettsfråga", d. v. s. en angelägenhet för de högsta myndigheterna att ta ställning till. Att hävda att detta borde vara något som vetenskapsmän skulle bry sin hjärna med, vore ungefär lika oerhört som att påstå att det vore vetenskapsmännens uppgift att befalla över de väpnade styrkorna. Frågan om Sovjets natur är med andra ord inte något som man kan diskutera om. Det har, sett ur vetenskapsmännens och ur alla medborgares synvinkel, karaktären av ett direktiv som man är så god att rätta sig efter.

För att en sådan invändning skulle ha någon mening, borde man dock kunna peka på åtminstone en variant av marxismen som hade denna "vetenskapliga" karaktär, d. v. s. som faktisk vore i stånd att sätta den sovjetiska verkligheten på begrepp. Problemet är emellertid att detta inte tycks vara tillfället. Marxismen, också den som inte tycks ha något materiellt intresse av att legitimera den sovjetiska samhällsordningen, står helt och hållet hjälplös inför denna samhällseliga verklighet. Det existerar utan tvivel marxistiska vetenskapliga analyser av samhällena i väst. Marxister är inte de enda som använder begreppet "kapitalism" för att karaktärisera dessa samhällen, men de är nog de enda som gör det konsekvent och utan att darra på stämbanden. De söker inte ersätta detta precisa begrepp för att karaktärisera just de västliga samhällenas fundamentala ordnande princip med andra, mer eller mindre sekundära och vaga principer såsom Tönnies "Gesellschaft", Webers "formell rationalitet", Durkheims "organisk solidaritet" (för att inte tala om transkapitalistiska begrepp såsom "industrisamhälle" det "moderna" samhället och liknande, vilka mer hör hemma i ett litterärt sammanhang än i vetenskapligt).

Att hävda att marxister inte är vetenskapliga när det gäller analysen av de västliga samhällen vore därför en grovt orättvis beskyllning. Tvärtom kan man väl hävda att marxismen ofta är mer vetenskaplig när det gäller analysen av just dessa samhällen än de flesta andra vetenskapliga skolor inom samhällsvetenskapen. Den vetenskapliga analysen av de västliga samhällena är just marxismens styrka, det som ger den dess vetenskapliga force och förklarar dess stora attraktionskraft på universitetet i hela den västliga världen. Den som talar om "marxismens eländighet" i syfte att beklaga sig över denna attraktionskraft, borde först granska de andra vetenskapliga paradigmer som erbjuder sig för kritiska samhällsforskare idag.⁵⁸

⁵⁸ Jag tänker här bl. a. på de illa dolda motiv som ligger till grund för Henning Bregnsbos *Marxismens eländighet*, Viborg, 1980. Att frångå marxismen vetenskapligt värde på grundval av Poppers marxkritik, är detsamma som att avslöja sin egen okunnighet om Popper vilken ju för det första inte frångår marxismen vetenskapligt värde (tvärtom framhäver ju Popper Marx' avgörande insats för utvecklingen av en sociologi om kapitalismen) och för det andra främst kritiserar Marx utifrån ett politisk-filosofiskt (liberalt) perspektiv snarare än utifrån ett rent vetenskapligt (Se K. R. Popper, *The open society and its enemies*, Vol 2). Det är också, vill jag hävda en smula förmäta, med tanke på de uppfattningar som de "stora" liberala samhällsforskarna gett uttryck för. Ex. vis framhäver ju Joseph A. Schumpeter inte enbart den "religiösa" aspekt i marxismen som Bregnsbro är så ivrigt efter att få konstatera, men han pekar också på att Marx faktiskt skulle kunna rubriceras både som sociolog och som ekonom. Schumpeter är, tycks det, mest imponerad över sociologen Marx. Dennes "ekonomiska tolkning av historien är utan tvekan en av de största individuella prestationerna inom sociologin fram till idag" samtidigt som han dock varnar för att uppfatta denna tolkningsmodell som "mästernyckeln till alla hemligheter i den mänskliga historien" d. v. s. pekar på det problematiska att generalisera denne modell utanför de av den kapitalistiska dynamiken behärskade samhällsordningarna). Däremot är Schumpeter mer reserverad vad gäller ekonomen Marx. Han konstaterar lakoniskt att Marx som ekonomisk teoretiker "först och främst var en lärd man" d. v. s. att de eventuella brister man kan finna i Marx ekonomiska teori åtminstone inte kan sägas bero på "någon brist på lärdom eller övning i den teoretiska analysens teknik", bristande belästhet, otillräcklig energi, slarvighet, ytlighet o. s. v.

Tvärtom var Marx ett mönster av en vetenskapsman på dessa områden. Problemet var snarare att Marx/ekonomisk-teoretiska horisont var begränsad av det förhållande att han var elev till den siste av de klassiska politiska ekonomerna Ricardo. "Han var dennes elev inte bara i den meningen att hans egna argument uppenbarligen tar sin utgångspunkt i Ricardos påståenden men också i den mer betydelsefulla meningen att han lärde konsten att teoretisera från Ricardo. Han använde alltid Ricardos verktyg, och varje teoretisk problem

Just det förhållande at marxismen tycks vara så vetenskapligt fruktbar när det gäller att infånga några fundamentala processer och strukturer i de västliga samhällena, skapar dock lätt bland marxistiska vetenskapsmän en ”illusion”: Illusionen om den marxistiska vetenskapliga paradigmen ”universalitet” (eller ”allsmäktighet”), d. v. s. dess förmåga att kunna sätta andra verkligheter än den kapitalistiska verkligheten på begrepp. Den marxist som tar sina vetenskapliga ambitioner på allvar kommer dock förr eller senare att upptäcka att detta är just en ”illusion” och inget annat. Jag vill inte påstå att denna insikt är ”lätt” att uppnå, eller att den kommer så där ”på en gång”. Tvärtom talar min egen erfarenhet för att det är frågan om en ytterst mödosam och tröttsam process, med många mer eller mindre smärtsamma omprövningar. Jag vill dock samtidigt hävda att det är nödvändigt att bryta med denna föreställning.

När det gäller den sovjetiska samhällsordningen förstärks denna illusion av föreställningen om den ”vetenskapliga socialismen”. Ty inte nog med att man som marxistisk vetenskapsman går omkring och tror att den ”historiska materialismen” skulle vara en adekvat paradigm för att sätta den sovjetiska samhälleliga verkligheten på begrepp. Därtill kommer at man, på grund av denna föreställning om en ”vetenskaplig socialism” inbillar sig att man vet vad det är för typ av verklighet, som man skall sätta på begrepp. I stället för att utgå från den enda vetenskapligt acceptabla förväntningen – d. v. s. förväntningen om att den verklighet man skall gå igång med att undersöka är en okänd verklighet, startar man omvänt med förväntningen att man i grunden känner till denna verklighet. Man vet vad man har att vänta och därmed vet man också vilka frågor man skall ställa.

Av detta måste leda till en ur vetenskaplig synvinkel absurd situation är givet. I stället för ett gradvist framsteg i kunskapen om sitt objekt, blir resultatet nödvändigtvis en gradvis regression. Från att, under intryck av en ny och fräsch verklighet ha ställt någorlunda rimliga frågor, börjar man gradvis, at mer och mer mista kontakten med denna verklighet. De frågor man ställer blir mer och mer irrelevanta. Svaren mer och mer absurda. De marxistiska vetenskapsmännens försök att sätta den sovjetiska samhällsordningen på begrepp är inget annat än en enda lång och sorglig historia om en sådan regressionsprocess.

Ställd inför detta faktum (som kommer att belysas närmare nedan) kan man inte undgå att fråga sig om det inte måste vara något fel i själva föreställningen om en ”vetenskaplig socialism”. Är det inte så att frågan om socialismen i grunden är en *politisk-filosofisk* fråga, en fråga som har att göra med hur man uppbygger en *vilja* till ett *politiskt alternativ* till den existerande kapitalistiska samhällsordningen? Utgångspunkten för en sådan typ av problematik kan exempelvis vara: Vilka typer av *sociala krafter* har satt sig eller kan tänkas sätta sig *i rörelse* mot kapitalismen? Hur skall dessa olika, mer eller mindre disparata krafter kunna samlas till en kollektiv vilja som är så *målmedveten* att den kan bryta den härskande klassens grepp över statsapparaten och så *klok* att den lär sig av tidigare historiska erfarenheter och söker undgå att skapa ett nytt klassherravälde?

En vetenskapsman, som är socialist, kan på olika sätt bidra till att göra det lättare att besvara dessa typer av frågeställningar. Han kan exempelvis utföra vetenskapliga undersökningar av de existerande sociala krafterna och rörelserna, i syfte att visa på vilket sätt dessa rörelser kan betraktas som *reaktioner* på strukturellt och historiskt skapade motsättningar i det givna sam-

presenterade sig för honom i form av svårigheter som uppstod för honom i hans djup gående studium av Ricardo och av förslag för vidare arbete som han plockade från detta studium” (J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and democracy*, London, 1979, s. 10, 13, 21, 22). Detta är inte ett argument mot den marxistiska ekonomins vetenskaplighet som sådan, men kanske snarare än antydning om att den marxistiska ekonomin kanske är en smula ”gammalmodig” (en ”passerad vetenskap för att använda ett uttryck Marx själv använde). Då jag själv inte är fackekonom önskar jag inte uttala mig i själva sakfrågan. Som sociolog vill jag blott konstatera att man kan peka på en rad indikatorer som talar för att Schumpeters antydningar har något i sig, exempelvis det förhållande at marxistiska ekonomer idag ställer frågetecknen vid ”värdelagens” strikt ”ekonomiska” värde (som pristeori) medan man fasthåller dess ”sociologiska” värde (som en teori om ”konflikten” mellan arbete och kapital).

hället. Han kan undersöka genom vilka *mekanismer* den härskande klassen utövar inflytande över och präglar lagstiftningen, förvaltningen, rättssystemet, utbildningsväsendet, masskulturen o.s.v. Han kan undersöka hur andra historiskt existerande samhällsordningar har varit uppbyggda, härunder speciellt vem som har utövat *makt* i dessa samhällen, på vilket grundlag och i vilka former o.s.v.

Allt detta är givetvis *relevant* för en socialistisk, politisk-filosofisk problematik, men det kan inte *ersätta* denna problematik, sätta sig i dess ställe, utföra samma funktioner o.s.v. Att ställa och söka besvara problem av den första typen är och förblir något annat än att ställa och besvara problem av den andra typen.

Det är mot denna bakgrund man skall betrakta termen ”vetenskaplig socialism”. Denna term bygger enkelt på en sammanblandning av *orsak* (kausalitet) och *ändamål* (telos), av det som man kan visa *är* och det som man kunde önska *borde* vara:

”Den gräns som marxismen inte har kunnat överskrida och som ingen vetenskap kommit att kunna överskrida, finns där, var de nödvändighetslagar som man utvunnit ur en betraktning av det föregångnas orsakssammanhang inte mer är tillräckliga för att framkalla viljehandlingar. Den marxiska metoden för historietolkning är fortfarande (under vissa betingelser) användbar för att förklara förgångna fenomen men inte till att motivera de mål man sätter sig. Det som var, kan vi söka att erkänna som orsak till det som är: men det, som var och är, kan aldrig vara orsak till det, som bör vara. Det som bör vara, är bestämt av ändamål, inte av orsaker”.⁵⁹

Den historiska materialismen kan i bästa fall vara ett hjälpmedel för socialismen, ”som en lära om vad som betingar och hämmar handlingen” men den kan inte motivera själva handlingen. Den historiska materialismen kan ”skitsera gränslinjer. . . men inte sätta färger på kartan”. Marxismen är ”en vetenskap om kapitalismen, inte om socialismen- i den meningen att den nog är i stånd att avslöja betingelser som framgår ur kapitalismen för att förverkliga socialismen, men inte motivera de element i den socialistiska viljan, som går utöver kapitalismen och de av den betingade intressekamperna”. Av detta följer att en ”vetenskaplig socialism i marxistisk mening som en socialism, vilken framgår av kunskapen om det förgångna och nödvändiga är en omöjlig sak. Vetenskaplig socialism är lika omöjlig som vetenskaplig kärlek”.⁶⁰

Eller som det formuleras av Plamenatz; ”Vetenskapsmannen har, som sådan inget annat mål än att göra reda för hur ting händer; socialisten, som socialist, önskar att få tingen att hända på det sätt som han menar är bäst. En människa kan mycket väl vara en vetenskapsman och en socialist: den typ av socialist som han är kan delvis bestämmas av hans vetenskapliga intressen. Han är en person och inte två personer, vetenskapsman och socialist i ett. Hans vetenskap kommer att påverka hans socialism och hans socialism kan påverka hans vetenskapliga intressen, kan göra honom mer intresserad i att upptäcka vissa ting än andra. Men, vad än relationen mellan hans vetenskap och hans socialism är, som delar av en människas liv, så är det han aldrig kan vara en vetenskaplig socialist. Inte ens om hans vetenskap förutsäger inträffandet av det som hans socialism gillar. ”Vetenskaplig socialism” är en logisk absurditet”.⁶¹

Och slutligen, för att avrunda denna diskussion, vill jag citera Sombarts ytterst precisa kritik

⁵⁹ H. deMan. *Socialismens psykologi*, Köbenhavn, 1932, s. 370. deMan går dock fel när han hävdar att det som bör vara är ”etikens sak” (ibid s. 371). Ty politisk filosofi är givetvis mer än etik (även om etiken ingår som en viktig del). Politisk filosofi har med skapandet av en politisk vilja att göra, och detta förutsätter att man uppbygger en handlings-inriktad teori, som tar sin utgångspunkt i levande sociala krafter, komplexa intressekonflikter, aktuella historiska erfarenheter o. s. v. Politisk filosofi är med andra ord, inte en sak för ”etiken” men snarare för ”politiken”.

⁶⁰ ibid s. 370-1

⁶¹ J. Plamenatz, *German marxism and russian communism*, London, 1966, s. 50

av föreställningen om en ”vetenskaplig socialism”:

”Försöket på att ”vetenskapligt” bevisa nödvändigheten av socialismen, måste... sägas att ha misslyckats. Vetenskapens uppgift är inte något annat än att upptäcka orsakssammanhangen i den empiriska världen. Den överskrider sin kompetens, om den önskar ”bevisa” att ett krav, något i framtiden är ”riktigt” eller bara att det är nödvändigt. Det praktiska arbetet kan naturligtvis med framgång använda sig av vetenskapen, men det blir aldrig vetenskap. Det som ger rörelsen rätt, är inte att den är ”sann”, men att den är ”värdefull” eller ”mäktig”. ”Vetenskaplig socialism” är en självmotsägelse. Det gäller att dra gränsen mellan socialism och vetenskap. En sådan skilsmässa är nödvändig för att hjälpa dem bägge att komma till sin rätt och gör det möjligt att tjäna bägge med samma kraft.⁶²

V. Problemet

Men om föreställningen om en ”vetenskaplig socialism” i verkligheten är en ”logisk absurditet”, om man inte kan ge ett ”vetenskapligt” bevis för socialismens nödvändighet, varför hävdar och fortsätter generationer att hävda att det omvända är tillfället? Varför *avvisar* marxistiska vetenskapsmän prompt envart försök att genomföra en ”skilsmässa” mellan ”vetenskap” och ”socialism”, mellan den ”historiska materialismen” och det vi kunde kalla den ”marxiska kommunismen”? Varför uppfattas eller rentav ”stämplas” ansatser i denna riktning som ”revisionism”?⁶³

Blott att ställa frågan på detta sätt, gör att vi leds in på existensen av en ”tredje dimension” i marxismen: Den ”vetenskapliga socialismen” är kanske inte blott och bart en ”politisk filosofi” i strikt mening. Ty en ”politisk filosofi” är ju, och härvid liknar den ”vetenskapen”, trots allt en *rationell* typ av teori, dvs. en teori som är i stånd att basera sin existens på rationella argument. Politisk filosofi och vetenskap är bägge ”sekulära” teorier. De är inte avhängiga av ”auktoriteter” utanför sig själva (Gud, naturens ordning, faderns myndighet, arbetsgivarens rätt att leda och fördela, domarens monopol på tolkning av lagtexter o.s.v.)⁶⁴ Det *irrationella* fasthållandet av föreställningen om en ”vetenskaplig socialism” antyder att den politiska filosofi det här är frågan om kanske inte är helt och fullt i stånd att begrunda sig själv genom rationell argumentation. Marxismen innehåller med andra ord kanske en ”religiös” dimension, en dimension som är ”dold” för den själv, i det att tron ikläder sig en

⁶² W. Sombart, *Socialismen og den sociale bevægelse*, Kristiania, 1913, s. 76-7

⁶³ Detta var ju ex. vis det öde som drabbade Eduard Bernstein (se dennes *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter*, Arkiv Klassikerserie, 1979). Jfr. ex. vis Rosa Luxemburgs inledande kommentarer i ”Sociala reformer eller revolution?”: ”Socialismens vetenskapliga grundvalar stöder sig ju som bekant på tre resultat av den kapitalistiska utvecklingen: för det första den kapitalistiska ekonomins växande anarki, vilken oundvikligen leder till dess undergång; för det andra produktionsprocessens fortgående socialisering, som skapar positiva utgångspunkter för den framtida sociala ordningen, och för det tredje proletariatets ökande organisering och klassmedvetande, vilka utgör den aktiva faktorn i den förestående omvälvningen. Det är den första av den vetenskapliga socialismens ovannämnda hörnpelare, som Bernstein undanröjer. Han påstår nämligen att den kapitalistiska utvecklingen inte går mot en allmän ekonomisk krasch. . . men då uppstår det stora problemet: Varför och hur skall vi då överhuvudtaget nå fram till målet för våra strävanden? Från den vetenskapliga socialismens ståndpunkt bevisas den socialistiska omvälvningens historiska nödvändighet framför allt av den växande anarkin i det kapitalistiska systemet, och det är denna anarki som tvingar kapitalismen in i en återvändsgränd. Om man däremot accepterar Bernsteins åsikt, att den kapitalistiska utvecklingen inte går mot sin egen undergång, så upphör också socialismen att vara *objektivt nödvändig*. . . av socialismens teoretiska fundament återstår då blott proletariatets klassmedvetande. Men klassmedvetandet är i det givna fallet inte helt enkelt en inre spegelbild av kapitalismens alltmer tillspetsade motsättningar och av dess förestående undergång – denna förhindras ju genom anpassningsmedlen – utan det är endast ett ideal, vars förmåga att övertyga beror av dess egen förmodade fullkomlighet. Kort sagt erhåller vi på detta sätt en ”rent insiktsmässig” motivering för socialismens program, vilket enklare uttryckt är detsamma som en idealistisk motivering, medan den objektiva nödvändigheten, alltså: socialismen motiverad av samhällets materiella utvecklingshistoria faller bort” (*Jag är, jag var, jag blir*, i urval av Bo Gustafsson, Uddevalla, 1966, s. 28-31).

⁶⁴ Se A. W. Gouldner, *The dialectic of ideology and technology*, Macmillan, 1976

vetenskaplig, och därvid också per definition rationell form.

Granskar vi de motiv som ligger till grund för att fasthålla tesen om en ”vetenskaplig socialism” (eller de faktiska försöken att vetenskapligt ”bevisa” socialismens nödvändighet), visar det sig att vi, som regel kan skönja en slags fundamental ”ovisshet” med hänsyn till möjligheten att realisera/förverkliga den marxiska kommunismen. Denna ”ovisshet” tycks i verkligheten inte vara annat än ett uttryck för en grundläggande insikt att marxismens förmåga att ”övertyga” genom en rationell, politisk-filosofisk typ av argumentation, är tämligen ringa. Eller som Rosa Luxemburg uttrycker det. Om ”revisionismen/har/rätt beträffande kapitalismens utveckling” (dvs om man inte kan bevisa socialismens nödvändighet vetenskapligt), ”då förvandlas den socialistiska samhällsomdaningen till en utopi”.⁶⁵ För att förlösa anhängarna av denna politiska filosofi, dvs. de som tror på och önskar denne utopi, ur denna ”ovisshet” måste dessa kunna hänvisas till en slags erkänd ”auktoritet” *utanför* den rationella diskursens område, en slags ”överdomare” som man vet, eller tror sig veta, alltid ger anhängarna ”rätt”. Denna ”auktoritet” är i marxismens tillfälle (och i Hegels efterföljd) Vetenskapen eller Teorin om Historien. Det är i Vetenskapen/ Teorin om Historien som anhängaren av den marxiska kommunismen eller någon liknande utopi finner (eller tror sig finna, i det att det ju är frågan om självbedrägeri/önsketänkande) den ”visshet” han är på jakt efter. Ty i det ögonblick som en metod att studera olika historiska samhällsordningar omvandlas till en Teori om Historien, så mister ju samhällseliga förändringar sin ”kontingenta” och ”oförutsägbara” karaktär. Samhällseliga förändringar upphör att vara ”händelser” och ”nyheter” och omvandlas till att vara ”fenomen” och ”uttryck” för vissa immanenta historiska lagar/lagbundenheter. Att hävda att historien kan förklaras utifrån en teori, är just att postulera existensen av dessa lagar, eftersom en teori ju inte är något annat än ett påstående om vissa lagbundna samband, invarianser, som tillåter en att göra konkreta förutsägelser.

Lägg här märke till begreppen. Att hävda att man i studiet av historien använder sig av en och samma *metod* (eller paradigm) är ur vetenskaplig synvinkel fullt legitimt. Det är ex. vis fullt legitimt att hävda att man studerar historien utifrån en historiematerialistisk metod eller paradigm, förutsatt att man härvid menar att man studerar olika samhällseliga ordningar ”som om” en samhällselig ordning vore ett ”produktionssätt”. En sådan metod eller paradigm kan vara mer eller mindre ”fruktbar”. Det är blott de konkreta historiska studierna som kan avgöra huruvida detta är tillfället eller inte. Den historiska materialismen fungerar här, i likhet med alla andra vetenskapliga paradigmer, blott som en metod för att strukturera empiriska data.

Härifrån och till att uppfatta den historiska materialismen som en *teori* om historien är dock att överskrida gränsen för vetenskapen (och för det rationella tänkandet överhuvud). Ty en teori måste ju, för att vara meningsfull, formuleras i förhållande till ett ”avgränsat” objekt, ett objekt inom vilket man kan hävda att de lagar man talar om är giltiga. Detta är ex. vis anledningen till att vi inom naturvetenskap finner en uppdelning mellan ”fysiska”, ”kemiska”, ”biologiska” teorier och inte teorier om Naturen som sådan. Ty naturen är inte en ”homogen” storhet, den studerar olika typer av naturfenomen där var och en av dessa fenomentyper kan visas vara underlagd sina specifika lagar.⁶⁶ Detsamma gäller, om än på ett mer komplicerat

⁶⁵ R. Luxemburg, *Jag är, jag var, jag blir*, s. 31

⁶⁶ Därtill kommer att utvecklingen av nya teorier ofta tar sin utgångspunkt i upptäckten av nya typer av fenomen, nya avgränsade objekt, som kräver nya, mer specifika teorier. Ex. vis startade fysiken som vetenskapen om vissa fenomen som är synliga för ögat (kroppar i rörelse). Efterhand som de vetenskapliga instrumenten blev mer och mer förfinade kom man att upptäcka nya typer av fenomen, vilka visade sig vara underlagda andra lagbundenheter än ”mekanikens”. På så sätt uppstod nya teorier och därmed också nya fysikaliska deldisciplinerna såsom ”elektronik” (studiet av ”elektronernas” rörelse), ”termodynamik” (studiet av energiformer), ”hållfasthetslära” (studiet av spänningar i olika material) o. s. v. Denna ”proliferering” av vetenskapen är därför inte, som Horkheimer antyder något i sig själv negativt (Jfr. M. Horkheimer, ”Tradisjonell og kritisk teori” i *Kritisk teori* (red. R. Kalleberg) Oslo/Gjøvik, 1977. Tvärtom så är det väl ett uttryck för existensen av en väldig, frigörande dynamik På det tankemässiga området.

sätt, studiet av de mänskliga samhällena och deras utveckling, eller kort sagt "historien". Studiet av historien är på en och samma gång "enklare" och "svårare" än studiet av naturen. Det är enklare i det att historien befolkas av individer, "aktörer" och samhällsliga sammanhang, "institutioner". Detta förhållande gör det lättare för oss att "förstå" och "förklara" historien, i det att (a) Vi kan identifiera oss med dessa aktörer och gissa oss till deras "motiv" (Vi kan ex. vis gissa oss till de motiv som drev en Lenin 1917, en Stalin 1929, en Trotskij 1938 o.s.v.) (b) Vi kan känna igen vissa karaktäristiska drag i de samhällsliga institutionerna och därvid söka härleda deras funktioner.

Vi kan ex. vis när vi studerar de antika samhällena, härleda oss till att detta samhälls institutioner i hög grad var knuten till "krigsfunktioner". Detta till skillnad mot exempelvis de västliga samhällena, där de flesta samhällsliga institutioner inte blott de strikt "ekonomiska" tycks tillvarata sina funktioner på ett sätt som påminner om eller är relaterat till "ekonomin"; eller de "primitiva" samhällena där det typiskt är "familje"- eller "släkt"-institutionen som står i centrum för eller inramar det samhällsliga livet i sin helhet.

Att studera historien är dock också samtidigt svårare, i det att mångfalden av "aktörer" och "institutioner" ger historien en mycket mer "kontingent" och "oförutsebar" karaktär än naturen. Att identifiera de typer av "fenomen" som kan bilda grundlag för specifika teorier är faktiskt mycket svårare än inom naturvetenskaperna. Ty vilka typer av fenomen hör ihop med vilka? Skall ex. vis alla typer av handlingar som är knutna till produktion och handel föras in under en typ av teori (ekonomisk teori)? Men de typer av lagar som styr "ekonomiskt" beteende skiljer sig ju på ett avgörande sätt mellan olika samhällstyper, och detta oavsett om det är frågan om samtida fenomen.⁶⁷

Att söka *reducera* historiens mångfald, genom att föra samman fenomen från vitt skilda historiska sammanhang, är såvitt jag kan bedöma närmast att karaktärisera som en slags "magi". Det är uttryck för ett fåfängt hopp om att kunna bemästra en svårfångad empirisk verklighet, genom att tillägga vissa lagar en typ av "universalitet" som de bevisligen inte har. Då de kan bevisas inte ha denna universalitet, men vetenskapsmännen ifråga öppet negligerar dessa motbevis, så måste förklaringen sökas i ett slags "symboliskt" förhållande till teorin. Det att vara i besittning av en teori *om* ett objekt, uppfattas som identiskt med att vara istånd att *behärska* detta objekt, att ha makt över det. Men vad är detta annat än "magi"?⁶⁸ Sett ur en

⁶⁷ Ett klassiskt exempel på denna problematik är debatten om slaveriet i sydstaterna. För de som var skolade i "ekonomisk teori" var det närmast en självklarhet att slavägarnas och slavarnas ekonomiskt relevanta beteende skulle analyseras i termer av denna teori (liksom det idag tycks vara en självklarhet för västliga sovjetologer med nationalekonomisk bakgrund att förklara de regeringens och befolkningens beteende med utgångspunkt i gängse nationalekonomiska sanningar). För andra, vars känsla för det historiskt specifika i sydstatsslaveriet var mer framträdande, var detta postulat mindre självklart. Jfr. här den penetrerande analysen i E. D. Genovese, *The political economy of slavery*, Vintage Books, 1967. Dennes historiska tillgångsvinkel tillåter honom inte blott att ge en mycket mer övertygande förklaringen på det "uppenbara", nämligen sydstatsslaveriets låga produktivitet, men också att upptäcka vissa "dolda" fenomen, ex. vis sydstatsslavägarnas envisa motstånd mot blotta tanken på slaveriets upphävande. Bägge typer av vetenskaplighet, byggde på erkännandet av ett centralt faktum: Att det är en himmelsvid skillnad mellan "fritt" och "ofritt" arbete, mellan "lönearbete" och "slaveri" en skillnad som inte kan undgå att djupgående prägla både slavägarens och slavens beteende.

⁶⁸ I denna mening finns det en viss likhet mellan dagens ekonomer och prästerna i högkulturens civilisationer: "Det egyptiska och sumeriska samhället – och till synes också Indus-dalens – var fast övertygat om att det mest pålitliga sättet att påverka naturen var att använda sympatisk magi eller religiösa ceremonier, vilka själva i vid utsträckning var magiska – på samma sätt som "barbar" samhällen tror det den dag idag. . . det är ett erkänt magiskt grundantagande bland moderna "barbar"-folk såväl som bland den antika tidens skrivkunniga folk, att ett tings namn på ett mystiskt sätt motsvara ar tinget självt; i sumerisk mytologi "skapar" gudarna ett ting, när de uttalar dess namn. Därför är det för trollmannen identiskt att känna ett tings namn och att ha makt över det". Skillnaden består mest i att ekonomernas magi är mer subtil, i det att den tar sig uttryck i utformandet av "universella lagar". De sumeriska prästernas magiska tänkande, tog sig snarare uttryck i ett mer primitivt sätt att behärska tingen på, nämligen genom något vi kunde kalla "universell klassificering". "De sumeriska namnlistorna har således kanske inte blott haft en nyttig och nödvändig funktion som ordböcker, men har betraktats

psykologisk synvinkel är det förmodligen frågan om ett slags "vitalitets"-överskott. Vetenskapsmännen låter sig styras av sin vitalitet snarare än av sitt förnuft, av sina maktinstinkter snarare än av sin förmåga att tänka logiskt.

Detta kan man ju ha mycket skoj med. Det blir dock inte mycket bättre om man istället för dessa "magiska" besvärjelser, söker *före*na denna otroliga mångfald, genom att postulera existensen av en teori, Teorin, utifrån vilken hela Historien skulle kunna förklaras. Detta är inte "magi" men snarare "religion" i den meningen att man inte kan uthärda tanken om denna mångfald. Den måste förenas på något sätt i en "totalitet" således att man "vet" att det hela hänger samman, att allt i verkligheten har en "mening" och framför allt: Att den framtid man hoppas på upphör att verka så osäker och tvivelaktig. Dessa och liknande funktioner, vilka utspringer ur "emotionella" snarare än "vitala" behov utfylls just av "allomfattande" eller "religiösa" teorier: Teorier som är "världsåskådningar" snarare än vetenskap.

Att utveckla en sådan Teori om Historien kräver dock två ting. För det första en kunskapssteori eller epistemologi vilken laborerar med ett "objektivistiskt" sanningsbegrepp, d. v. s. ett sanningsbegrepp vilket hävdar att sanningen är något som "finns" i "verkligheten" själv och inte något som "skapas" i kommunikation mellan tänkande subjekt (jfr. föreställningen om ett "intersubjektivt" sanningsbegrepp)⁶⁹ Om denna objektivism är "materialistisk" (Marx) eller "idealistisk" (Hegel) är underordnat i detta sammanhang, men som bekant föredrar marxister som regel den förra (jfr. begreppet "dialektisk materialism", "materialistisk dialektik" o.s.v.). För det andra en historieteori vilken är istånd att (a) "instrumentalisera" de historiska fenomen som är ett resultat av sociala "aktörer", (b) "epifenomenalisera" de historiska fenomen som kommer till uttryck i förändringar av sociala "institutioner" (c) Och sist men inte minst: att omvandla förutsägelser om framtiden till "profetior".

Darwins teori om "arternas ursprung") ja kanske till och med geologisk (jfr. Marx' spekulationer om primära, sekundära etc. "formationer" i Grundrisse) karaktär. Genom denna typ av analogisering blir för det första "aktörerna" helt och hållet "instrumentaliserade". De blir s. a. s. reducerade till "bärare" av vissa överväldigande, eruptiva "krafter" som de blott är dunkelt medvetna om.⁷⁰

som själv utgörande medel till att behärska dess innehåll. Ju fylligare en lista var, ju mer av naturen kunde man behärska genom att känna och använda den. Detta förklarar kanske listornas utomordentliga fyllighet och den noggrannhet varvid de bevarades och kopierades". (G. V. Childe, *Kulturens historia*, Steen Hasselbacks Forlag, 1965, s. 141). Jfr, även B. Malinowski. *Magic, science and religion*, Condor Books, 1974.

⁶⁹ För ett försvar för det "objektivistiska" sanningsbegreppet I. Johansson op. cit. Jfr. även R. Fjällström, "Anteckningar om positivismen", *Häften för Kritiska Studier*, nr. 2-3, 1969 och A. Ljungdal, *Marxismens världsbild*, Stockholm, 1967. För en kritik av denna typ av tänkande se K. R. Popper, *The poverty of historicism*, Jfr. även M. Merleau-Ponty, *Die Abenteurer der Dialektik*, Baden-Baden, 1974.

⁷⁰ Se Marx' berömda formulering i förordet till *Kapitalet* (not 46 ovan). Engels försök att rädda sig ut ur detta dilemma (jfr. det berömda brevet till J. Bloch, 21 sept, 1890 i *MESW*) måste sägas vara ett misslyckande, i det att han s. a. s. söker betrakta aktörer ur ett "fysikaliskt"/"mekaniskt" perspektiv, nämligen som helt och hållet livlösa kroppar i rörelse: "Det är således ett oändligt antal varandra korsande krafter, en oändlig serie av kraftparallelogram vilka ger upphov till ett resultat – den historiska händelsen" (ibid s. 693). Omvänt måste man nog säga att Plechanovs analys av "funktionaliteten" hos "fatalistiska" teorier (varav "evolutionismen" blott utgör en specifik, "sekulariserad" variant) är mycket träffande. Fatalistiska teorier kan, hur paradoxalt det än kan lyda, faktiskt bidra till att skapa historiska "aktörer" eller "stora män"/"personligheter" som Plechanov uttrycker det i det att själva övertygelsen om att blott vara ett litet ynkligt instrument för vissa överväldigande, mer eller mindre dunkla krafter, kan ge personen ifråga den järnhårda *vilja* som är den *ena* betingelsen för att kunna "skapa historia" (den *andra* är givetvis att de typer av handlingar som aktören företar sig utifrån sin fatalistiska teori, på något sätt motsvarar intressena hos vissa faktiskt existerande historiska krafter på den givna tidpunkten: Det är med andra ord inte alla profeter som blir historiska personligheter). Det bör tillfogas att denna "korrespondens" som regel är helt tillfällig, och under alla omständigheter inte får uppfattas som en "bekräftelse" på "riktigheten" hos den givna fatalistiska teorin. Lika lite som spridningen av den "kapitalistiska andan" kan uppfattas som en bekräftelse på Calvins predestinationslära, lika lite kan den "paternalistiska andans" seger i Sovjetunionen, betraktas som en bekräftelse på riktigheten i Marx' profetia om oundvikligheten av det

För det andra betyder denna sammanblandning av evolution och historia att samhället blir ett epifenomen, något som ständigt ”anpassar” sig till den evolutionära processen. Denna evolutionära process skrider fram oavbrutet, och river den ena efter den andra samhällsordningen med sig i farten. Dessa uppstår när de blir påkallade och försvinner obönhörligt när tiden är inne. Denna tanke kommer som bekant till uttryck i två huvudvarianter. En som lägger huvudvikten på ”produktivkrafterna” (”teknologisk evolutionism”) och en som lägger huvudvikten på ”produktionsförhållandena” (”ekonomisk evolutionism”).⁷¹ En särskild ”avart” av denna typ av tänkande representeras av den ”kritiska teorin”. Det karaktäristiska för denna typ av historieteori är (a) dess ”naturvetenskapliga evolutionism”. Det som driver historien framåt enligt denna teori är varken den ekonomiska evolutionen (”kapitalismens historia”) eller den teknologiska evolutionen (industrins historia) men snarare det naturvetenskapliga tänkandets evolution (experimentets historia). (b) Dess ”rationella pessimism”. Sett ur den kritiska teorins synvinkel, finns det inget i det naturvetenskapliga tänkandets evolution som i sig själv garanterar att de samhällen som blir resultatet av denna evolution representerar ”framsteg” sett ur en rent mänsklig synvinkel, snarare tvärtom.

Naturvetenskapen/experimentalismen drivs av ett omätligt begär att ”behärska naturen”, och denna närmast sjukliga drift kan inte undgå att slå om i behärskande över människor. Den kritiska teorin accepterar med andra ord den grundläggande evolutionära tankegången i den marxistiska historieteori, men genom sin speciella vinkling tenderar konklusionen att förändras. ”Medvetandet” om naturvetenskapens framsteg ger inte anledning till optimism men till pessimism. Rationalitetens genomträngande på det naturvetenskapliga området uppfattas som något i grunden ”negativt” (detta till skillnad mot rationalitetens genomträngande inom samhälls- och humanvetenskaperna).

För det tredje betyder denna reduktion av historia till evolution, att framtiden upphör att vara ”oviss”. Ty om historien skrider fram som en naturhistorisk process, som en evolution, så betyder det ju att man genom att studera samhället av idag, kan förutsäga samhället av imorgon lika säkert som man ex. vis kan förutsäga att solens energi en dag tar slut. Ens prognos om framtiden omvandlas med andra ord till en ”profetia”, d. v. s. till något som det inte står i människornas makt att ändra. Det enda de kan göra är att i värsta fall negligera detta faktum. I bästa fall kommer de att anpassa sitt handlande till sitt vetande. Eller sagt med andra ord: Om man *vet* att socialismen/kommunismen *kommer* så gör det inte så mycket om de personer som är predestinerade att sörja för socialismens/kommunismens inträffande själva är *omedvetna* om sin stora historiska roll. Ty det avgörande är inte deras *medvetande* men ens eget *vetande*.

kommunistiska samhället. Plechanovs analys är på denna punkt vag och oklar, och närmast präglad av en Carlylesk ”hjältedyrkan”. ”Den store mannen är en ”beginner” i det att han ser *längre* än de andra och har en starkare vilja än de andra. Han löser vetenskapliga uppgifter (sic!) som samhällets tidigare utveckling har ställt på dagsordningen; han pekar på de nya samhälleliga behov, som samhällets förutgående utveckling har skapat; han tar initiativet till att tillfredsställa dessa behov. Han är en hjälte. . . inte för att han kan stanna eller förändra tingens naturliga förlopp, men för att hans verksamhet är det medvetna och fria uttrycket för detta nödvändiga och omedvetna förlopp (G. V. Plechanov, *Personlighedens roll i historien*, Forlaget Tiden, 1976, s. 60). Det som helt och hållet försvinner i denna fatalistiskt förankrade hjältedyrkan, är det faktum att ”stora män” faktiskt också kan begå ”stora misstag” som efterföljande generationer tvingas lida under (jfr. Stalins tvångskollektivisering, Hitlers imperialistiska äventyr etc.). Det finns ingen ”hemlig allians” mellan historiska framsteg och historiska personligheter. Plechanovs oförmåga att bearbeta denna problematik, pekar på svagheten i hans egen teoretiska utgångspunkt, den s. k. ”monistiska historieuppfattningen” (Se G. V. Plechanov, *Den monistiska historieuppfattningen*, Gidlunds Förlag, 1972).

⁷¹ Till den förra kategorin kan vi bl. a. räkna Karl Kautsky (se dennes *Den sociala revolutionen*, Arkiv Klassikerserie, 1979 och *Vägen till makt*, Arkiv Klassikerserie, 1979), Plechanov, Lenin, Trotskij o. s. v. Till den senare kategorin kan vi hänföra författare som Karl Korsch (se *Die materialistische Geschichtsauffassung und andere Schriften*, Nördlingen, 1974; *Marxismus und philosophie*, Nördlingen, 1975 och *Karl Marx-revolutionär vetenskap*, Jørgen Paludans Forlag), Rosa Luxemburg, Georg Lukács m. fl.

Detta är, som vi vet grundtanken i den "vetenskapliga socialismen" och det är också därför som den kallar sig just *vetenskaplig* socialism. Frågan om framtiden är för den vetenskapliga socialismen inte en fråga om att *val* mellan *olika möjliga* alternativ, där det *faktiska* utfallet blir ett *resultat* av olika levande krafter motsättningsfulla intressen, behov, erfarenheter, etc., d. v. s. något i grunden *oförutsebart*. Frågan om framtiden uppfattas av den vetenskapliga socialismen snarare som en fråga om att uppfylla sin *plikt* inför *mänskligheten* eller inte.⁷² Innehavaren av *vetandet* om hur framtiden kommer att gestalta sig, bör, om han är hederlig, göra sina medmänniskor *medvetna* om denna framtid. Ty om han behåller sitt vetande för sig själv, så är ju det enda han åstadkommer blott att göra processen mer smärtsam än nödvändigt. Genom att göra människorna medvetna, bidrar innehavaren av vetandet ifråga till att reducera dessa smärtor till ett minimum. Innehavaren av vetandet ifråga fungerar med andra ord som en slags barnmorska. Ett samhälle som "har kommit sin egen utvecklings naturlag på spåren" kan "varken hoppa över eller dekretera bort naturenliga utvecklingsfaser". "Men det kan avkorta och mildra födslovåandorna".⁷³

Problemet med samhällena av sovjetisk typ är, djupast sätt, att de sätter frågetecknen vid hela denna religiöst färgade, evolutionära historieteori. De gör det av två grunder. Den första och mest uppenbara, är att samhällena ifråga svårligen låter sig inplacera i det linjära, slutna evolutionära "schemat" (slaveri, feodalism, kapitalism, kommunism). Härvid delar de i princip samma öde som det omtalade "asiatiska produktionssättet". Den andra, och mer svårfångade, har att göra med det förhållande, att studiet av samhällena av sovjetisk typ, tycks peka på att det som framstår som något "evolutionärt" (nämligen utvecklingen av naturvetenskap, teknologi, ekonomi) inte alls tycks vara något "evolutionärt". Tvärtom är det något "historiskt". Naturvetenskap, teknologi, ekonomi är självt "betingat" av samhället, av

⁷² Jfr. K. Popper, *The open society and its enemies*, Vol II, speciellt kapitel 22.

⁷³ K. Marx, *Kapitalet*. Första Boken, s. 5. Marx formulerar sig i detta sammanhang ytterst avdämpat och anmärkningsvärt blygsamt, som om han inte vore särskilt angelägen att poängtera sitt profetiska budskap och/eller inte anade djävheten i sin intellektuella nyskapelse. Detta skall ses mot bakgrund av att Marx är väl medveten om att "tyngden" i hans budskap ligger i själva framställningen, i dess processerande, framtidskridande logik, något som i sig självt är tillräckligt såväl för att göra budskapet "tydligt" som att göra dess författare "ryktbar". Just denna "tyngd" saknas i hans tidigare framställningar, vilket tvingar honom att formulera sig mer "explicit" och i högre grad framhäva sin egen person. Jfr. ex. vis följande två formuleringar, skrivna 1852 respektive 1859: "Och vad gäller mig själv, så är det inte min förtjänst, varken att ha upptäckt klassernas existens i det moderna samhället eller deras kamp. Borgerliga historieskrivare hade länge innan mig upptäckt den historiska utvecklingen av denna klasskamp och borgerliga ekonomer hade framställt den ekonomiska anatomin hos desamma. Det *nya* som *jag* gjorde var 1. *bevisa* att klassernas existens blott är knutna till vissa bestämda *utvecklingsfaser* hos produktionen; 2. att klasskampen *nödvändigtvis* för till proletariats diktatur; 3. att denna diktatur själv blott utgör *övergången* till upphävandet av alla klasser och till ett klasslöst samhälle" (K. Marx, Brev till J. Weydemeyer 5. mars, 1952 i *MEW* 28, s. 507-508). "I stora drag kan asiatiskt, antikt, feodalt och modernt borgerligt produktionssätt betecknas som *progressiva epoker* av den *ekonomiska samhällsformationen*. De borgerliga produktionsförhållandena är den samhälleliga produktionsprocessens *sista antagonistiska form*, antagonistiskt inte i betydelsen av individuell antagonism utan en antagonism, som uppkommer ur individernas samhälleliga levnadsbetingelser, men de produktivkrafter, som utvecklas i det borgerliga samhällets sköte, skapar samtidigt de materiella betingelserna för lösandet av denna antagonism. Med denna samhällsformation *slutar därför det mänskliga samhällets förhistoria*". (K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, s. 10). Mina kursiveringar F. K. Eller med andra ord: Medan de tidigare samhällsforskarna blott pekat på att en beskrivning av olika samhällstyper krävde användandet av kategorin "klasser" och att klasserna i det kapitalistiska samhället i stort sett kunde beskrivas i "ekonomiska" termer, så upptäckte Marx att samhället utvecklades likt en naturhistorisk process. Samhällets "historia" var med andra ord inte, här allt kommer omkring "historia" men snarare "evolution" (eller "förhistoria"). "Kronan" på evolutionen, det socialistiska/kommunistiska samhället hade ännu inte sett dagens ljus. Samhället var fortfarande i grunden "djuriskt", det lydde under djungelns lag ("allas krig mot alla"). I det att kapitalismen drev denna "djuriska" sida av samhället till sin spets, så *tvingade* den mänskligheten (proletariatet) att ta språnget från det djuriska samhället (naturtillståndet) till det mänskliga samhället (socialismen/ kommunismen) för att inte gå under. I likhet med Hobbes, förmedlas denna övergång av en absolutistisk stat ("proletariats diktatur") men då denna stat är tänkt att "eliminera" naturtillståndet, inte blott "civilisera" det, framstår denna stat blott som en övergångsform. Jfr. här även C. B. Macpherson, *The political theory of possessive individualism*, Norwich, 1977.

dess specifika ordning. Det är denna gradvis växande insikt, som är den egentliga drivkraften bakom marxismens kris.⁷⁴

Det är mot denna bakgrund vi kan börja skönja den fulla innebörden i fenomenet ”marxismens kris”. Marxismens kris är en kris för marxismens vetenskapliga paradigm i strikt mening, d. v. s. den metod eller paradigm som marxismen använder sig av för att beskriva existerande samhällen. Marxismens kris är en kris för föreställningen om att alla samhällen kan beskrivas i termer av ”produktionssätt”. Det är en kris för marxismens politiska filosofi, för tron på att försöket att realisera den marxistiska utopin verkligen för till det man önskar och inte till något mer eller mindre ”förvridet” och ”svårigenkännbart”. Sist men inte minst är marxismens kris en kris för marxismen som ”religion” eller ”världsåskådning”. Marxismen som en evolutionär Teori om Historien, uppfattningen av historien som en ”naturprocess”.⁷⁵

Detta reser emellertid en ny problemställning: För vem är marxismen en ”religion” eller ”världsåskådning”? Vad är det för typ av människor som har behov av en ”religion” av denna art? Detta för det första. För det andra: Vad är det i *marxismen*, som gör att just den framstår som den typ av religion som denna grupp i särskilt hög grad attraheras av? Och för det tredje: Vilken roll spelar egentligen *samhällena av sovjetisk typ* i detta sammanhang? Vad är det som gör dessa samhällen så ”viktiga” sett ur denna grupps respektive dess religions synvinkel? Och hur påverkar detta gruppens ”hållningar” gentemot dessa samhällen? Därvid har vi också

⁷⁴ Denna kris manifesterar sig på de märkligaste sätt. En variant, som fångade min uppmärksamhet först efter att avhandlingen i stort sett var färdigskriven är den tankegång som kommer till uttryck i Edgar Morins bok *Det glemte mönster: Den menneskelige natur*, Viborg, 1974. Det Morin här faktiskt gör är att han (tendentiellt, ty Morin är en ytterst komplex tänkare) söker ersätta marxismens tro på Teorin om Historien med en Teori om Människan. Grundtanken är här, inte som i marxismen, att historien är ”evolutionär” men att ”evolutionen” (d. v. s. framväxten av den mänskliga arten eller ”hominiseringsprocessen”) är ”historisk”. Det existerar inte, menar Morin en så skarp skiljelinje mellan ”natur” och ”kultur” mellan det ”biologiska” och det ”sociala” som man tidigare har gjort gällande, i det att man kan identifiera element av ”kultur” och ”samhälle” redan hos den mänskliga artens föregångare, ”primaterna”. Detta betyder, menar Morin, att kultur och samhälle så att säga är ”inbyggda” i den mänskliga hjärnan, i människans ”biologi” (principerna om ”komplexitet och ”självorganisering”). Häre ligger samtidigt ett hopp för framtiden. Ty det förhållande att människans ”socialitet” så att säga är inbyggd i dess cerebrala konstitution, gör att människan kanske en dag kommer att finna den samhällsform, den kultur, som är mest adekvat i förhållande till dess biologiska konstitution, dess ”natur”. Det är i detta sammanhang som en Teori om Människan får en direkt politisk betydelse, i det att den kommer att kunna bilda grundlaget för den politiska filosofi, som vi behöver nu när den marxiska kommunism-utopin har gått i konkurs. ”Faktiskt tvingar oss nutidens problem att definiera en politik för människan, och denna kan inte skapas blott utifrån goda föresatser, fromma motiv, empiriska regler, endimensionella doktriner eller en religion, vilken som alla religioner betraktar sig själv som den enda sanna vetenskapen”. inte desto mindre ”måste vi idag veta. . . att det inte kan existera en politik för människan utan en teori om människan”. Det krävs, som Morin uttrycker det en ”Sziienza Nova”, d. v. s. en enda vetenskap, som totalt nedbryter inte blott skillnaderna mellan kultur-disciplinerna men också skillnaderna mellan kultur- och naturdiscipliner. Liksom i en dröm eller en uppenbarelse, ser Morin redan för sig framväxten av en ”tvärvetenskaplig teori-tänkande – som försöker att omfatta vetenskapens enastående, samtidigt sammanhängande och osammanhängande objekt: *fysis* (!). . . denna *sziienza nuova*, eller den generella vetenskapen om *fysis*, skall etablera en sammanfogning av fysiken och livet, d. v. s. av entropien och negentropien, av den mikrofysiska komplexiteten (tvetydigheten partikel/våg, obestämdhetsrelationen) och den makrofysiska komplexiteten (självorganiseringen). Den skall etablera en förbindelse mellan det levande och det mänskliga, negantropologien och antropologien, för att människan är en *negentropologie par excellence*” (ibid., s. 239). Tala om vetenskapliggjorda religioner!

⁷⁵ Tilläggas bör att jag i min fokusering på denna problematik i hög grad har låtit mig inspirera av C. Wright Mills' ytterst precisa kritik av evolutionismen i *The sociological imagination*, Suffolk, 1970: ”Det finns, tror jag, ingen ”lag” formulerad av någon samhällsforskare, som är transhistorisk, som inte måste förstås som något som har att göra med den specifika strukturen i någon period. Andra ”lagar” visar sig vara tomma abstraktioner eller helt förvirrade tautologier. Den enda mening hos ”sociala lagar” eller till och med ”sociala mönster” är sådana principia media som vi kan upptäcka eller om ni önskar, konstruera, för en social struktur inom en historiskt specifik era. Vi känner inte till några universella principer för historisk förändring, de mekanismer för förändring som vi faktiskt känner till varierar med de sociala strukturer som vi undersöker. För historisk förändring är förändring av sociala strukturer, av relationerna mellan deras ingående delar. På samma sätt som det finns en mångfald av sociala strukturer, så finns det en mångfald av principer för historisk förändring”. (ibid., s. 166).

nått fram till den problematik som denna avhandling vill söka att besvara.

Detta sker i ”tre steg”. Det första steget består i en närmare granskning av marxismen, betraktad som vetenskaplig paradigm (del I). Föremålet med denna genomgång är att närmare undersöka orsakerna till att samhällena av sovjetisk typ framstår som en ”anomali” sett i relation till den historiska materialismen, och på bakgrund av denna genomgång söka formulera en alternativ paradigm, vilken tillåter oss att beskriva dessa samhällen på ett mer adekvat, fruktbart och rimligt sätt. Nästa steg i undersökningen, blir att diskutera förhållandet mellan marxismen, betraktad som politisk filosofi eller praktisk teori och den typ av praxis som denna politiska filosofi/praktiska teori gett upphov till (del II). Syftet med denna del av undersökningen är främst att identifiera *om* och *vad* det är i marxismen som har bidragit till att *skapa* den typ av *ordning* som karaktäriserar samhällena av sovjetisk typ.

Dessa två steg är av ”inledande” karaktär: Deras överordnade syfte är att ”bereda vägen” för det som är det egentliga syftet med avhandlingen, nämligen att ”profanera” marxismen: att göra dess ”heliga” trosföreställningar tillgängliga för en rationell diskussion. Denna profanering eller ”kritik” betyder att vi betraktar marxismens trosföreställningar inte såsom marxismen själv uppfattar dem (nämligen som absoluta sanningar, förankrade i den historiska verkligheten) men snarare som ett slags ”falskt medvetande” eller en ”religion” hos en bestämd grupp av människor, vilka har *behov* av att tro på det de tror.

Att betrakta marxismen på detta sätt är just att betrakta den ur ett ”sociologiskt” perspektiv. Det är att ta fasta på det mest fruktbara i marxismen själv, i den sida av marxismen som har överlevt Marx och kommit att ingå som något självklart i det moderna sociologiska tänkandet. För att denna sida av marxismen skall förbli fruktbar, måste den dock befrias från marxismen som ett totaliserande tänkande, från marxismen som religion eller världsåskådning. Inte för att ersättas av en ny typ av totaliserande tänkande, en ny världsåskådning.⁷⁶ Men för att öka graden av rationalitet i vårt tänkande och därmed också för vårt handlande.

Detta är detsamma som att säga att de intellektuella bör sträva efter att bryta de begränsningar som deras egen sociala position tenderar att försätta dem i. Marxismen ställde sig aldrig detta problem, i det att den fokuserade på de begränsningar som den sociala positionen kom att betyda för andra. Men blott att ställa problemet på detta sätt, kom samtidigt att betyda att man

⁷⁶ Det kan finnas många grunder till att intellektuella ”söker” efter en sådan världsåskådning. Jag har i denna avhandling blott sökt belysa en sådan orsak, nämligen de intellektuellas motsägelsefulla position i de västliga samhällena. Det finns givetvis många andra grunder. Några är av mer ”konjunktuell” karaktär, d. v. s. de är knutna till vissa bestämda ”stämningar” som växlar med de ekonomiska och politiska konjunkturerna (jfr. Gouldners utomordentligt penetrerande analys i *The coming crisis*). Andra är av mer ”strukturell” karaktär, de är knutna till ett dilemma som är inbyggt i hela den västliga civilisationen. På den ena sidan det rationella strävandet efter att avmystifiera världen och på den andra sidan medvetandet om att denna avmystifiering betyder en så våldsam kunskapsutvidgning att envar individ blott kommer att kunna behärska blott en liten obetydlig bråkdel av det potentiellt tillgängliga kunskapsstoffet. Det är detta ”Tolstoyska” dilemma som Weber pekar på i sin diskussion av vetenskapens framsteg. Vetenskapens framsteg betyder, menar Weber att döden inte har någon mening för den civiliserade människan (läs den intellektuelle i den västliga civilisationen): ”Det har den inte, för att den civiliserade människans individuella liv, placerat i ett oändligt ”framåtskridande”, enligt sin egen immanenta mening aldrig kommer till ett slut; ty det finns alltid ett ytterligare steg framåt för den som står i framåtskridandets marschtåg. Och ingen människa som dör kommer att stå på toppen vilken ligger i det oändliga. Abraham eller någon bonde i det förgångna dog ”gammal och mätt av livet” ty han stod i den organiska livscykel; ty livet, i termer av sin mening och i slutet av hans dagar, hade gett honom vad livet kunde bjuda; ty för honom återstod det inga gåtor som han måtte önska att lösa; och därför så kunde han ha fått ”nog” av livet. Den civiliserade människan däremot, placerad mitt i det kontinuerliga berikandet av kulturen genom idéer, kunskap och problem, kan bli ”trött på livet” men inte ”mätt av livet”. Han infångar blott allra minsta del av vad det andliga livet för evigt frambringar på nytt, och det som han griper är alltid något provisoriskt och aldrig något definitivt, och därför är döden för honom en meningslös händelse. Och för att döden är meningslös, så är det civiliserade livet som sådant meningslöst; genom själva sitt ”framåtskridande” ger den döden en prägel av meningslöshet”. (M. Weber, ”Science as vocation” i *From Marx Weber* (red. H. H. Gerth & C. Wright Mills), London, 1967, s. 139-140.

indirekt antydde ytterligare en dimension i tänkandet. Det förhållandet att marxismen tenderade att dölja denna dimension för sig själv, förringar inte marxismens historiska värde i detta avseende. Men det förhållande att marxismen i sin tid var ett viktigt framsteg, är ju inte detsamma som att marxismen har monopol på progressivt tänkande. Tvärtom är det mycket som talar för att just själva föreställningen om detta monopol idag fungerar som ett hinder för framsteg i såväl teoretiskt som praktiskt avseende.

2. Den gåtfulla klassen

”Var är denna nya samhällsinformations natur? Huruvida det är möjligt att göra ett framsteg i den teoretiska bestämningen av det ”socialistiska samhället” är i hög grad avhängigt av detta problem” (Fernando Claudín: ”Eurokommunismen och ”antagonistiska samhällen av ny typ”).

I. Frågan om Sovjets natur

Frågan om Sovjets natur framträder omedelbart som ett närmast ”realpolitiskt” problem. Det mest uttalade exemplet på en sådan realpolitisk hållning finner vi i den kinesiska utrikespolitiken. De utrikespolitiska motsättningarna mellan Sovjet och Kina har ju historiska rötter som går tillbaka till 20-talet och Stalins vacklande hållning till om Sovjet skulle stödja Kuomintang eller de kinesiska kommunisterna. Frågan om hur man skall definiera Sovjet reser sig dock som ett taktiskt problem för Kina först i början av 60-talet, efter det definitiva brottet med Sovjet och dess östeuropeiska allierade.

Kina står nu i en situation där man tvingas att söka sig nya allierade i världspolitiken. Som styrkeförhållandena ser ut i världen i dag och taget Kinas egen utvecklingsnivå i betraktning, kan de nya alliansparterna endast bli västmakterna, härunder främst USA med sin globala militärmakt på den ena sidan och u-länderna eller ”Tredje världen” på den andra. Att manövrera sig in i en situation där man upprätthåller nära interstatliga förbindelser med såväl USA som Tredje världen, kräver dock en ytterst delikat diplomatisk manöver. Ty på den ena sidan måste ju Kina, för att övertyga USA om att dess avsikter är allvarligt menade, kunna visa att dess brott med Sovjet är av en definitiv art. Samtidigt måste Kina emellertid, för att kunna etablera en allians också med den partner för vem USA framstår snarare som en fiende än som vän, kunna skapa ett intryck av att alliansen mellan Kina och Tredje världen är av djupgående strategisk art, medan alliansen mellan Kina och USA bygger på temporära taktiska överväganden av styrkemässig karaktär.¹

Sett mot bakgrund av denna komplicerade situation var den formulering som ”ordförande Mao” fann fram till närmast genial, betraktat ur ett diplomatiskt perspektiv. Den har något teatraliskt över sig; en plötslig insikt i något, som men egentligen borde ha vetat hela tiden, något som åskådarna lätt kan genomskåda, men som aktörerna låter lura sig av pga. en lätt förenklad, symboliserad av en enkel mask framför ögonen. Genom att spela förvånade vid demaskineringen i slutaktern, demonstrerar aktörerna sin bristande iakttagelseförmåga, och åskådarna, som haft tillfälle att följa det hela på avstånd, kan generöst tillge skådespelarna deras synder och ta dem till sitt hjärta. Genom att placera in denna teatraliska effekt på den historiska arenan, och anspela på de ytterst dramatiska händelser, som fick Sovjetunionen att 1941 inse vem som var dess huvudfiende, och vem de kunde och måste ingå en taktisk allians med, får demaskeringsakten karaktär av en slags historisk visdom, vunnen på grundlag av smärtsamma erfarenheter och seriösa omprovningar.

Det denna visdom utmynnar i, är helt enkelt att Sovjet i dag är som Nazityskland i går: ”Sovjetunionen av i dag lyder under borgarklassens diktatur, en storbourgeoisins diktatur, en

¹ Om bakgrunden för omsvängningen i Kinas utrikespolitik se bl. a. I. Deutscher, *Russia, China and The West*, Suffolk, 1970 och J. A. Smith, *Front mot supermakterna* Stockholm, 1974.

diktatur av den tyska fascistiska sorten, en diktatur av Hitlertyp”.² som vetenskaplig definition betraktat, uppfyller den ju inte ens de mest elementära krav på vetenskaplig bevisföring.³

Betraktat som en diplomatisk manöver, måste man dock erkänna att den fyller sitt syfte. Den innehåller tillräckligt mycket av eftergift för att budskapet skall bli tydligt, men utan att avsändaren av budskapet förlorar sitt manöverutrymme.

I Sovjetunionen är den realpolitiska aspekten i frågan om hur man skall bestämma sitt eget samhällssystem mindre uttalad, i det att de begrepp man använder (”utvecklad socialism”, ”real-existerande socialism”) primärt är till ”internt” bruk. Begreppens överordnade funktion är att *legitimera* den existerande samhällsordningen, vilket förklarar varför man här står fast på att det egna samhället har en ”socialistisk” karaktär. Genom att framhäva att samhället är socialistiskt, appellerar man till vissa känslor och associationer hos det ryska folket, i det att den ”socialism” det här är frågan om ju i hög grad motsvarar de förväntningar om en ”paternalistisk” styreform, som fanns hos stora delar av det ryska folket under Tsartiden. Adelväldets brutalitet och omänsklighet var här så överväldigande och den tsaristiska tsarmaktens bristande intresse för att beskydda befolkningen mot denna typ av maktmissbruk

² Denna karaktäristik av Sovjet formulerades av det kinesiska kommunistpartiets dåvarande ordförande Mao Tse-Tung den 11. maj 1964 (cit. från *V.I. Lenin 1870-1970. Leninism eller socialimperialism*, Folkrepubliken, Kinas Ambassad, Stockholm (inget årtal), s. 9).

³ Definitionen implicerar tre ting (1) Att det ägt rum ett fascistiskt maktövertagande (2) Att detta maktövertagande inrikespolitiskt har inneburit en övergång till extrema, utomekonomiska metoder för att skapa extraprofit (3) Att denna extraprofits rationalitet har varit att möjliggöra en aggressiv och expansionistisk utrikespolitik, i syfte att utvidga det territoriella och befolkningsmässiga grundlaget för det nationella storkapitalet. Att bevisa dessa tre teser förutsätter dock att man för det första ger avkall på kravet om rimlighet: Om det har ägt rum ett fascistiskt maktövertagande i Sovjet, borde ju någon ha lagt märke till detta. Att s. a. s. i efterhand söka dokumentera en händelse av denna typ, en händelse som ingen av de samtida iakttagarna av maktkampen efter Stalins död, inte ens Mao Tse Tung lade märke till eller tolkade som ett sådant fascistiskt maktövertagande, vittnar om en beredvillighet att acceptera vad som helst, bara källan uppfattas som en auktoritet. Man skall ha varit medlem i den kommunistiska världsrörelsen i tämligen lång tid, för att sjunka så lågt att man frivilligt påtar sig en sådan uppgift (jfr. N. Holmberg, *Fredlig Kontrarevolution*, del 1 & 2, Stockholm 1974 & 75). För det andra förutsätter det att man ställer helt irrelevanta frågor, där det är oklart hur man skall tolka svaret. Ty vilken glädje har man av att ställa frågan om huruvida de ekonomiska reformerna inneburit en restaurering av de för kapitalismen normala ekonomiska utsugningsmetoderna, när det som skulle bevisas, var att dessa normala ekonomiska utsugningsmetoder supplerats av utomekonomiska i syfte att skapa extraprofit? (jfr. B. Gustafsson, ”Socialkapitalism eller socialism?” i *Socialkapitalismen. En kritik av sovjetekonomin* (red. B. Gustafsson), Halmstad, 1971 och K. Lundgren & S. Ek, *Sovjet i dag. Förtryck och aggression i socialismens namn*, Stockholm, 1974. Resultatet blev en skendebatt, som handlade om helt andra ting (jfr. F. Charlier, *Är Sovjetunionen kapitalistiskt?* Halmstad, 1971 och K. Eklund & R. Reichard, *Är Sovjetunionen kapitalistiskt?* Stockholm 1976). För det tredje förutsätter den att man helt bortser från kravet om logisk konsistens. Tesen om Sovjets aggressiva och expansionistiska avsikter gentemot den västliga världen (jfr. E. Aust m. fl. *Den nya supermakten*, Stockholm, 1976) strider för det först mot grundprinciperna i den sovjetiska utrikespolitiken (se här bl. a. U. Schmiederer, ”Aspekte sowjetischer Aussenpolitik. Zum Verhältnis von aussenpolitischer Taktik unter weltrevolutionärer Strategie” i *Übergangsgesellschaft: Herrschaftsform under praxis am Beispiel der Sowjetunion* (red. P. W. Schulze), Hamburg, 1979)). För det andra rimmar den mycket dåligt med det faktum att Sovjet saknar den civila teknologiska och organisatoriska styrka, som skulle till för att Sovjet skulle kunna utgöra ett reellt hot mot den västliga civilisationen (jfr. bl. a. *Sozioökonomische Bedingungen der Sowjetischen Aussenpolitik* (red. E. Jahn), Hemsback, 1975 och R. Rotermundt m. fl. *Die Sowjetunion und Europa. Gesellschaftsform und Aussenpolitik der UdSSR*, Hemsbach, 1979). En mycket mer näraliggande tolkning är att Sovjets utrikespolitik idag karaktäriseras av en stigande bekymring för att mista den kontroll och det inflytande över angränsande territorier som etablerades efter 1917 respektive 1945. I stället för att betrakta Tjeckoslovakien 1968 eller Afghanistan 1979 eller Polen 1981 som uttryck för en medveten expansionsplan riktad mot strategiska västliga intressen (som såväl de kinesiska som många västliga ledare vill få oss att tro) så ligger det ju betydligt närmare till hands att betrakta dessa händelser som i grunden defensiva handlingar, framtvingade av överrumplande omständigheter, snarare än uttryck för en offensiv, långsiktig strategi (a la Hitlers inmarsch i Sudetterskland 1938). Den tvekan som föregick beslutet att invadera Tjeckoslovakien, den oenighet mellan ”hökar” och ”duvor” som tycks ha föregått beslutet att sända trupper till Afghanistan, den villrådighet som var så karaktäristisk för den sovjetiska hållningen, fram till militärens maktövertagande i Polen talar tydligt emot att gruppen kring Brezjnev skulle ha liknande avsikter som Hitler och dennes anhängare.

så påfallande, att man hade svårt att föreställa sig en socialism som baserade sig på fria kontraktliga relationer i det civila samhället kombinerat med en representativ demokrati. Det som låg närmast till hands, det man drömde om, var i stället en ”stark” och samtidigt ”förstående” statsmakt: En statsmakt som kunde befria befolkningen från detta maktmissbruk och återge dem hoppet om en mer lycklig framtid.

Det sätt på vilket man legitimerar den ”existerande” paternalismen, ”utvecklad”, ”reellt existerande”, avspeglar dock samtidigt närvaron av vissa realpolitiska problemställningar, som de regerande står inför och som de symboliskt söker att ge uttryck för genom vissa ”adjektiv” som klistras på ”substantivet”. Det är här frågan om en slags ”dialog” med befolkningen, vissa ”meddelanden” som man här överför, meddelanden som kan vara svåra att förstå för utanförstående, men som för de implicerade parterna får sin betydelse ur det sammanhang i vilket de uppstår. Att man väljer denna underförstådda dialogform, skall i sin tur ses som uttryck för att problemen ifråga är ”delikata” och därför oägnade att så att säga uttala ”rakt på sak”. Det kan vara frågan om vissa storslagna löften, som man tidigare gett till befolkningen, som man nu helst vill att befolkningen skall glömma.⁴

Det kan också vara frågan om vissa förhoppningar om något radikalt nytt, som man ser sig tvingad att krossa en gång för alla.⁵

Frågan om Sovjets natur kan emellertid också uppfattas på ett tredje sätt nämligen som ett problem för marxismens vetenskapliga paradig, den historiska materialismen. Har det i samhällena av sovjetisk typ uppstått en ny härskande klass? Det förhållande att hela den samhällsliga makten är koncentrerad i statens händer kombinerat med det förhållande att den politiska makten monopoliseras av en reagerande, styrande minoritet, talar ju onekligen för att man här, om någonsin, bör kunna tala om en ”härskande klass”.

Betraktat utifrån en historiematerialistisk utgångspunkt, är det dock svårt, för att inte säga omöjligt att beskriva innehavarna av den politiska makten som en ”härskande klass” av den enkla anledningen att härskande klasser, sett utifrån en historiematerialistisk betraktning alltid är *besittande* klasser. I den utsträckning de utövar *politiskt herradöme*, d. v. s. ”härskar”, så sker detta alltid *indirekt*, via den dominerande position som denna klass intar i förhållande till de andra klasserna i det civila samhället. I det ögonblick emellertid all makt har förflyttats från det civila samhället och till staten, så finns det ju inte längre något grundval för existensen av en besittande klass. Men om grundlaget för den besittande klassen är borta, så kan det ju heller inte existera någon politiskt härskande klass. Alltså kan de som monopoliserar den politiska makten, inte utgöra en *härskande klass*, detta på trots av att de i sina händer koncentrerar såväl de tidigare besittande klassernas ekonomiska makt, som de tidigare statliga byråkratiernas politiska makt.

⁴ Jfr. begreppet ”utvecklad socialism” vilket ju uppstod mot bakgrund av det av Chrustjev på den XXII:a partikongressen 1961 formulerade löftet om att Sovjet före 1980 skulle inte enbart lösa sin ”akilleshäla”, nämligen jordbruket, men också säkra de sovjetiska medborgarna mer kött, mjölk, bröd o. s. v. än vad det amerikanska jordbruket kunde erbjuda USA's medborgare. I ideologiska termer formulerades detta som en tes om att Sovjet 1980 skulle gå in i ”kommunismens högre fas”. Chrustjevs efterföljare, Brezjnev, kunde tio år senare konstatera att detta löfte inte skulle kunna infrias. För att meddela detta till befolkningen på ett så skonsamt sätt som möjligt, d. v. s. säga (a) Glöm det där med amerikansk köttstandard 1980 (b) Kom ihåg att vi trots allt har mer kött att erbjuda än under Stalintiden, så uppfanns begreppet ”utvecklad socialism”. Förverkligandet av ”kommunismen” sköts ut i framtiden, samtidigt som man emellertid markerade de stora framsteg som skett sedan Stalin deklarerade förverkligandet av ”socialismen” eller ”kommunismens lägre fas” vid antagandet av den nya sovjetförfattningen 1936. (För detaljer om hur det gick till när begreppet ”utvecklad socialism” såg dagens ljus, se A. B. Evans Jr. ”Developed socialism in Soviet ideology”, *Soviet Studies*, July, 1977 (Vol. 29).

⁵ Jfr. begreppet ”reell socialism” vilket uppstod på bakgrund av Pragvåren. Det utgjorde s. a. s. de sovjetiska ledarnas ideologiska motsvar mot de tjeckiska ledarnas föreställning om en ”mänsklig socialism”. Budskapet var enkelt: Den enda typ av ”socialism” som *kan* existera, är den som man finner i Sovjetunionen. (Se M. S. Voslensky, *Nomen Klatura. Die herrschende Klasse der Sowjet-Union*, Augsburg, 1980, s. 14-16.

II. Arbetarbyråkratin

A. Arbetarstaten

Denna marxismens teoretiska dilemma inför den sovjetiska samhällsordningen formulerades första gången av Trotskij i *Den förrådade revolutionen*. Det karaktäristiska för det sovjetiska samhället är den statliga egendomens dominans. Denna övervikt av statlig egendom innebär dock inte en *socialisering* i full bemärkelse. Den statliga egendomen är inte identisk med en genuint folklig suveränitet i frågor som gäller den kollektiva egendomens utnyttjade. För det första *upplever* befolkningen uppenbarligen inte att den utövar denna suveränitet. Ty hur skall man annars förklara den ”ytterst låga produktiviteten i det sociala arbetet?” I stället för att sörja för ”sin” egendom, lägger huvuddelen av de direkta producenterna sin energi och uppfinningsrikedom på tillfredsställelse av sina privata konsumtionsbehov eller på att eftersträva individuellt berikande. Resultatet blir att ”statens och den kollektiva ekonomins enorma och otvivelaktiga överlägsenhet” i stor utsträckning blir en statistisk fiktion. Det som skulle kunna vara en styrka vänds till en svaghet pga. den inställning som är utbredd i hela befolkningen, en inställning som ”i allmänhet uttrycker sig i var och ens önskan att ge samhället så litet som möjligt och ta så mycket som möjligt från det”.⁶

För det andra är det uppenbart att makten inte utövas genom folkliga maktorgan. Sådana organ existerar inte, ty de organ som kunde påminna om folkliga organ (fackföreningar, sovjeter) är maktlösa och de reella maktorganen (politbyrå, centralkommitteen, etc.) är utan folkligt inflytande. Detta skapar betingelserna för existensen och reproduktionen av en särskild grupp av människor som besitter monopol över maktutövande. ”Det kända slagordet: ”Kadrerna bestämmer allting” karaktäriserar sovjetsamhällets natur betydligt uppriktigare än vad Stalin själv skulle önska. Kadrerna är i sitt väsen organ för dominans och makt. Det maktmonopol som denna grupp besitter tar sig uttryck i en ”kult” av denna ”kader”. Den äras för att ”lösa problem, som den avancerade borgerligheten för länge sedan löst i sina egna länder”.⁷

För det tredje är det stora skillnader i möjlighet att åtnjuta de produkter och tjänster som är ett resultat av den kollektiva egendomen. Tillgången till dessa produkter och tjänster är ytterst ojämnt fördelad. De lagar som reglerar denna tillgång styrs varken av prestations-, behovs- eller jämlikhetsprinciper men snarare av en slags ”förtjänst”-princip. Staten belönar individerna i proportion till den tjänst som de anses ha bibringat staten i befästandet och utvidgandet av dess makt. Då den rang som en ”kader” intar i hierarkin i sig själv är uttryck för hur värdefull en bestämd post och därmed också den person som besitter denna post är för staten, avspeglar tillgången till dessa privilegier som regel också rangskalan. De som står högst i ranghierarkin, ”innehar. . . herrskapslägenheter, nyttjar ett antal sommarvillor i olika delar av landet, har de bästa bilarna till sitt förfogande och har för länge sedan glömt hur man putsar sina egna skor”. De som står lägst ”bor i träbaracker ofta utan skiljeväggar, lever i ett halvhungrigt tillstånd, och putsar inte egna skor, eftersom de går barfota”.⁸

Socialism är ett samhälle karaktäriserat av produktionsmedlens *socialisering*, inte produktionsmedlens *förstatligande*. ”Statsegenhet omvandlas till socialistisk egendom i samma proportion som den upphör att vara statsegenhet”. Utifrån en sådan tolkning av den

⁶ L. Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, Halmstad, 1969. s. 170.

⁷ *ibid.*, s. 171. o. s. v.

⁸ *Ibid.*, s. 172. Den första av de två formuleringarna skulle nog i stort sett kunna användas också som en beskrivning av nomenklaturakaderns materiella levnadsvillkor av idag, med den skillnaden att tillgången till tjänstepersonal delvis ersätts av möjligheten till att företa tjänsteresor till utlandet, som den viktigaste yttre statussymbolen, jfr. bl. a. A. Sakharov, *Mit land og verden*, Oslo, 1975, A. Sinowjew, *Lichte Zukunft*, Zürich, 1979 och M. Voslensky, op. cit. Den senare formuleringen skulle ha ersatts med ”bor i betonghögghus, står ofta i kö och köper utländska kläder på den svarta marknaden” (jfr. bl. a. H. Smith, *The russians*, New York, 1977 N & J Kéhayán, *Röde proletärens gata*, Stockholm 1979, och N. Brunse, *Moskva til hverdag*, Viborg, 1980.

marxistiska föreställningen om socialism är det rimligt att avvisa begreppet ”socialism” som en beteckning på den sovjetiska samhällstypen. ”För att bli social, måste privategendomen lika oundvikligt passera genom det statliga stadiet som larven för att bli en fjäril måste passera genom puppastadiet. Men puppan är inte en fjäril. Mängder av puppor förgås utan att någonsin bli fjärilar. Statsegendom blir ”hela folkets egendom” först i den utsträckningen att sociala privilegier och differentieringar försvinner och därmed behovet av staten. . . ju högre den sovjetiska staten höjer sig över folket ju hårdare den framträder som egendomens vaktare gentemot folket, som den snyltar på, desto mer tydligt vittnar den mot denna statsegendoms socialistiska karaktär”.⁹

Men om det sovjetiska samhället inte är socialistiskt, vad är det då? Omedelbart skulle man tro att det var frågan om ett nytt klassamhälle. Ty det är ju uppenbart att den politiska makten, och därmed också kontrollen och inflytandet över produktionsmedlen monopoliseras av en särskild grupp. Denna grupp har ”exproprierat proletariatet politiskt”, den har ”tillskansat sig den politiska makten i ett land där de huvudsakliga produktionsmedlen befinner sig i statens händer.¹⁰ Men denna grupp är uppenbarligen inte det man i marxismen förstår som en klass vilken är politiskt härskande i kraft av sitt *besittande*. Hur man än vrider och vänder på samhällena av sovjetisk typ, är det vanskligt att identifiera en sådan besittande klass. ”Klasser karaktäriseras genom sin ställning i ekonomins sociala system, och främst genom sitt förhållande till produktionsmedlen. I civiliserade samhällen är egendomsförhållandena giltiga lagar. Nationaliseringen av jorden, industrins produktionsmedel, transport och handel, tillsammans med monopolet på utlandshandeln utgör basen för den sovjetiska samhällsstrukturen”.¹¹

Men om det inte är en politiskt härskande klass av den besittande typen, vad är det då? Utifrån en historiematerialistisk problematik kan denna grupp endast uppfattas som ett socialt skikt eller en social kategori som står utanför de sociala klasserna i egentlig mening. Ty innehavet av den politiska makten, kan enligt en historiematerialistisk förståelsesram, inte i sig själv utgöra grundlaget för en särskild social klass. Den besittande klassen har visserligen användning för en stat, ty utan en stat skulle den inte kunna utöva sin politiska makt. Staten är ”centrum för utövande av den politiska makten”.¹²

På den andra sidan anses dock denna stat inte i sig själv besitta någon makt, den är snarare än slags ”arena” eller ”scen” där kombattanterna öppet utkämpar sina strider, genom sina politiska organisationer, intellektuella representanter, våghalsiga militanter etc. : ”Förhållandet mellan staten och det politiska klasherraväldet återspeglar eller förtätar. . . samhället samtliga motsättningar”.¹³ Staten är en plats och ett centrum för utövande av makt, men besitter inte egentlig makt”.¹⁴

Trotskij är därför helt konsekvent, när han, för att beteckna den grupp som har monopol på den politiska makten, väljer en term, som implicerar att denna grupp inte är en klass men ett skikt eller en kategori, nämligen begreppet *byråkrati*. Denna ”byråkrati” försvarar grundläggande arbetarklassens intressen, i det att den försvarar de ”sociala erövringarna” från oktoberrevolutionen, dvs. förstatligandet av produktionsmedlen och det statliga monopolet på utrikeshandeln, men den gör det ”genom sina egna metoder”. Det är två aspekter som kännetecknar dessa metoder. Dels använder den sig av i princip samma metoder som varje byråkrati. ”Sovjetbyråkratin är i sin förmedlande och reglerande funktion, sin omsorg om att vidmakthålla sociala rangskalor och sitt utnyttjande av statsapparaten för personliga ändamål

⁹ L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 171.

¹⁰ *ibid.*, s. 179.

¹¹ *ibid.*, s. 178-9.

¹² . Poulantzas, *L'etat, le pouvoir, le socialisme*, Paris 1978, s. 285.

¹³ N. Poulantzas, *Politisk makt och sociala klasser*, Falköping 1970, s. 48.

¹⁴ N. Poulantzas, *L'etat, le pouvoir, le socialisme*, s. 162.

lik varje byråkrati, särskilt den fascistiska”. Dels använder den emellertid särskilda metoder, som skiljer den från andra byråkratier. ”Under ingen annan regim har byråkratin nått en sådan grad av självständighet gentemot den dominerande klassen. I det borgerliga samhället representerar byråkratin en besutten och utbildad klass' intressen, vilken till sitt förfogande har medel till daglig kontroll av administrationens löpande affärer. Sovjetbyråkratin har höjt sig över en klass, som knappt kommit fram ur fattigdom och mörker och inte har några traditioner för att härska eller styra. Medan fascisterna i maktställning är förenade med storbourgeoisin genom gemensamma intresseband, vänskap och ingifte, etc. tar den sovjetiska byråkratin upp borgerliga seder utan att ha någon nationell bourgeoisie vid sin sida”.¹⁵

Denna specifika situation gör att sovjetbyråkratin ”är någonting mer än en byråkrati. Den är i ordets fulla bemärkelse sovjetsamhällets enda privilegierade och härskande skikt”.¹⁶ Den sovjetiska byråkratin kan, pga. den extremt höga grad av självständighet den uppnått göra något mer än enbart representera en bestämd klass. Eftersom den klass den representerar varken kan härska eller styra, tvingas byråkratin göra detta i denna klass ställe. Därvid blir den ett ”härskande skikt”. Då individerna i den klass i vars ställe byråkratin härskar och styr för de enskilda byråkraternas inte framstår som nyttiga att umgås med pga. ex. vis. deras breda kontaktnät, då deras döttrar inte ställer några större hemgifter i utsikt, då de inte har några förfinade seder att efterlikna etc. tvingas byråkratin att själv skapa den social miljö som det behöver för att frotera sig med. Utöver att bli ett ”härskande skikt” tvingas också byråkratin att omvandla sig till ett ”privilegierat skikt”.

När det har nått så långt i sin utveckling, så upphör emellertid byråkratin ambitioner. Den går inte så långt att den omvandlar sig själv till en härskande klass. Detta beror dock mindre på att den inte vill än på att den inte kan. Ty för att bli en härskande klass, skulle ju byråkratin behöva omvandla sig till en besittande klass. Detta skulle emellertid förutsätta en reprivatisering av egendomen, ”en total likvidering av den proletära revolutionens sociala erövringar”. ”Men at tala om det nu är alltför tidigt” menar Trotskij. ”Proletariatet har ännu inte sagt sitt sista ord. Byråkratin har ännu inte skapat sociala stödjepunkter för sitt herravälde i form av särskilda sorters egendom. Den tvingas försvara statsegendomen som källa för sin makt och inkomst”. Men då den, så länge den inte kan reprivatisera produktionsmedlen, pga. proletariatets förmodade motstånd mot ett sådant steg, tvingas försvara statsegendomen, blir den, mer eller mindre mot sin vilja en slags representant för arbetarklassens intressen. ”I detta avseende är den ännu ett vapen för den proletära diktaturen”. Eller med andra ord. På trots av existensen av denna byråkrati, som är något mer än en byråkrati, så utgör det sovjetiska samhället när allt kommer till stycket något som ännu inte är socialism i full mening, men något som kan bli socialism. Det är ett samhälle där proletariatet, fundamentalt sett, på trots av sin oförmåga att härska och styra är den härskande klassen, och den är det i kraft av den statliga egendomen och det statliga monopolet på utrikeshandeln. ”Genom dessa relationer definieras för oss i grunden Sovjetunionens natur i egenskap av proletär stat”.¹⁷

B. Övergångssamhället

Alla som läst *Den förrådada revolutionen* har förmodligen slagits av den oerhörda spänning och motsättningsfylldhet som är inbyggd i framställningen. Trotskij startar obesvärat med det mest oförblommade ros av det sovjetiska systemets framsteg man kan föreställa sig, för att i nästa ögonblick slå om i en ytterst skarp och långtgående kritik och slutligen avrunda med en mild förstående och närmast försonlig ton, vilken dock plötsligt slår om i ett oförsonligt fördömande o.s.v. Denna stil är inte tillfällig men är uttryck för den metod Trotskij använder för att beskriva sitt objekt. Ty det han är ute efter är att så vitt som möjligt framhäva det

¹⁵ L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 179.

¹⁶ ebenda.

¹⁷ ebenda.

dynamiska i det sovjetiska samhället, de inbyggda spänningar som existerar i detta samhälle, spänningar som inte enbart låser fast samhället men också, och mer grundläggande, tvingar det att på sikt utvecklas och röra sig framåt.

Trotsky uttrycker denna hållning tydligast i en slutpassus i kapitel 9 i *Den förrådada revolutionen*, det kapitel som har titeln ”Vad är Sovjetunionen?”.

”Sociologiska problem skulle definitivt vara enklare, om sociala fenomen alltid hade en avslutad karaktär. Det finns ingenting farligare emellertid än att, för den logiska fullkomlighetens skull, avlägsna från verkligheten de element som idag förstör ens schema och i morgon kanske helt kullkastar detta. I vår analys har vi framför allt undvikit att kränka dynamiska sociala formationer, som är utan föregångare och inte har några analogier. Den vetenskapliga uppgiften, liksom den politiska, är inte att ge en avslutad definition på en oavslutad process, utan att följa alla dess stadier, skilja dess progressiva former från de reaktionära tendenserna, avslöja ömsesidig påverkan, förutse möjliga utvecklingsvarianter, och i detta förutseende finna en grundval för handling”.¹⁸

Trotsky vill således beskriva sovjetsamhället som en *dynamisk* social formation. Denna dynamik skall s. a. s. vara inbyggd i en definition av sovjetsamhället, man skall kunna se av själva definitionen att det är frågan om en mänsklig verklighet (ett samhälle) inte en biologisk vegetativ materia som kan placeras in på en given plats i ett färdigt klassifikationsschema i lå Linne. ”Att definiera Sovjetregimen som en övergång, eller som någon-ting mellanliggande, betyder att man överger sådana *fulländade* sociala kategorier som kapitalism (och därmed ”statskapitalism”) och även socialism. Sovjetunionen är ett *motsägsfullt* samhälle halvvägs mellan kapitalism och socialism, vari (a) produktivkrafterna fortfarande är klart otillräckliga för att ge statsegendomen en socialistisk karaktär; (b) tendensen till primitiv ackumulering som skapas av nöd, bryter ut genom oräkneliga porer i den planerade ekonomin; (c) fördelningsnormerna som bevarar en borgerlig karaktär ligger till grund för en ny differentiering av samhället; (d) den ekonomiska tillväxten förbättrar långsamt situationen för arbetarna, men skapar snabbare ett privilegierat skikt”.¹⁹

Därutöver skall definition emellertid också vara öppen. Den skall inte entydigt fastställa vad utgången av denna inbyggda spänning och kamp skall bli, men den skall snarare peka på vilka möjliga alternativ som existerar och vilka betingelserna är för att realisera det ena eller det andra alternativet. ”Men vid sidan av att den är fullständigt otillräcklig i sig själv, är en sådan definition i stånd att frambringa misstaget med iden att från den nuvarande sovjetregimen är bara en övergång till socialism möjlig. En mer fullständig definition blir nödvändigtvis mer invecklad och djupgående”. Trotsky kompletterar därför sin definition med ytterligare fyra punkter: ”(e) genom att utnyttja sociala motsättningar har byråkratin förvandlat sig till en okontrollerad kast, som är främmande för socialismen; (f) den sociala revolutionen, som förråtts av det styrande partiet existerar fortfarande i egendomsförhållanden och i arbetar-massornas medvetande; (g) en vidare utveckling av de hopade motsättningarna kan lika väl leda till socialism som tillbaka till kapitalism, (h) på vägen till kapitalism skulle kon-trarevolutionen tvingas bryta ned arbetarnas motstånd; (i) på vägen till socialism skulle arbetarna tvingas störta byråkratin. I sista hand kommer frågan att avgöras genom en kamp mellan levande sociala krafter, både på den nationella- och världsarenan.”²⁰

Grundtanken i Trotskijs definition är tydlig. Vad än Sovjetsamhället är, så är det varken socialism eller kapitalism. D. v. s. Trotsky startar med att söka definiera Sovjet negativt. Det sovjetiska samhället är av en typ vi inte känner, det är en formation ”som är utan föregångare och inte har några analogier”. Men i stället för att gå vidare och fråga sig: vad är Sovjetsam-

¹⁸ Ibid., s. 184.

¹⁹ Ibid., s. 183. Mina kursiveringar. F. K.

²⁰ ebenda.

hället?, d. v. s. istället för att söka efter en positiv definition, ställer Trotskij frågan: Vad kan Sovjet bli? Utifrån det sätt på vilket Trotskij startat med att ställa frågan, kan svaret bara bli: Antingen blir Sovjet kapitalistiskt, vilket dock förutsätter en kontrarevolution. Eller kan Sovjet bli socialistiskt, vilket emellertid förutsätter en ny revolution i Sovjet och/eller en världsrevolution. Uppenbarligen är det ett led som saknas i resonemanget. Trotskij undgår i detta sammanhang att ställa sig den fråga som kunde ligga snubblande nära till hands, sett utifrån hans egen utgångspunkt. Om oktoberrevolutionen avskaffade grundlaget för kapitalismen, men om betingelserna för socialism i egentlig mening inte existerade i Ryssland – p. g. a. produktiv-krafternas utvecklade karaktär, småvaruproduktionens väldiga, spontant framväxande och till synes oböjliga kraft, den inneboende tendens till ökad ojämlikhet som måtte åtfölja den inledande fasen av industrialiseringsprocessen etc., vad är det då som säger att denna specifika historiska situation, som ju inte hade förutsetts av Marx, inte kunde utgöra grundvalen till framväxten av en slags ”pseudobourgeois”: D. v. s. en klass vilken utförde i princip samma ”historiska mission” som det västliga borgerskapet, nämligen utvecklade produktivkrafterna fram till den nivå, där en egentlig övergång till socialismen blev möjlig?²¹

C. Byråkratins parasitära karaktär.

Den förrådada revolutionen behandlar inte explicit denna problematik. Först i en av sina sista arbeten, artikeln ”SSSR i krig”, skriven på bakgrund av den tysk-sovjetiska pakten, tvingas Trotskij att närmare överväga denna möjlighet: är byråkratin en klass? Redan i *Den förrådada*

²¹ Detta är som bekant den punkt vari Rudolf Bahro sätter in ”stöten” i sin kritik av Trotskij. Det förhållande att Trotskij själv flera gånger framhäver Rysslands ”efterblivenhet” som *ett* av de problem som bolsjevikerna kom att ställas inför, omvandlas raskt av Bahro till problemet. Bolsjevikerna *kunde* helt enkelt inte göra annat än att agera som en pseudobourgeois, det fanns inget som helst utrymme för att göra annat än utveckla produktivkrafterna. Det ”tragiska” var menar Bahro att bolsjevikerna själva inte insåg detta. De trodde att de utförde proletariats historiska mission, medan de i verkligheten blott använde sig av statsmakten för att skapa betingelserna för socialismen (vilket dock inte hindrar Bahro från att i ett annat sammanhang citera Lenin, för att dokumentera att detta just var den uppgift som bolsjevikerna ställde sig själva). Det är frågan om en i och för sig tämligen snillrik konstruktion, ty genom att ställa problemet på detta sätt kan Bahro bevara den marxiska ”slutna” historiefilosofin: Man ”vet” att resultatet under alla omständigheter blir den efterlängtdade socialismen/kommunismen (man skall blott vänta lite längre). Samtidigt ”behöver” man inte fråga sig om det möjligen inte var något i marxismens politiskt-filosofiska föreställningar om hur denna socialism/ kommunism borde se ut, som kan förklara att det *sovjetiska* samhället kom att se ut som det gjorde. Hela ”skuldbördan” förs så att säga tillbaka till ”historien” och alla marxister som tror på Marx kan andas lättat ut. Det skapar dock samtidigt ett nytt problem, ty det Bahro måste sannolikgöra, om denna förklaringsmodell skall kunna framstå som plausibel är att bolsjevikerna faktiskt har spelat rollen av en pseudobourgeois. Detta reser dock två problem. För det första hur man egentligen skall förklara att bolsjevikerna kunde erövra den politiska makten i oktober/november 1917. Ty på denna tidpunkt existerade det ju redan en slags ”pseudobourgeois” nämligen den tsaristiska staten vilken tillsammans med utländskt kapital under en längre period faktiskt hade varit gott och väl på väg att rycka Ryssland ut ur den ekonomiska efterblivenheten. Ryssland var 1913 i full gång med att omvandlas till en industrination. (Jfr. B. Rabehl, *Marx & Lenin. Modsigelser i marxismen-leninismens ideologiske konstruktion*, Åbyhøj, 1975, orig. utg. 1973). Om bolsjevikernas maktövertagande historiskt skal ses mot bakgrund av nödvändigheten att utveckla produktivkrafterna, så var detta under alla omständigheter inte en ”nödvändighet” som spelade en särskilt framträdande roll i det historiska skeende mot bakgrund av vilket maktövertagandet ägde rum. Bolsjevikernas maktövertagande var snarare politiskt än ekonomiskt begrundat. Bolsjevikerna var den enda grupp, som i det ekonomiska, sociala, politiska, militära etc. kaos som rådde i Ryssland vid denna period, var i stånd att ”regera” landet, d. v. s. återskapa en om en elementär ”ordning”. För det andra hur man skall förklara att partiet lyckats att förbli vid makten och det i mer än sex decennier. Ty om bourgeoisins egentliga ”historiska mission” är att, som Marx uttrycker det, göra ”merarbetet utöver det nödvändiga. . . till allmänt behov” samt att frambringa en ”allmän arbetsamhet” eller som Bahro formulerar det ”skapa den mänskliga produktivkraft, som överhuvudtaget gör en kommunism baserad på rikedom möjlig” (R. Bahro, *Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus*, Nördlingen, 1977, s. 31; Marx citatet anförs av Bahro), så måste man ju säga att det sovjetiska partiet har gjort ett mycket dåligt jobb. Den avlidne ledaren Brezjnevs sista budskap till det ryska folket var att ”ekonomin bör vara ekonomisk” och i skrivande stund pågår det, under den nye ledaren Andropov en stor kampanj för att förbättra den närmast komiskt låga arbetsdisciplinen. Eller med andra ord. Om det vore så att den sovjetiska regimen baserade sin historiska legitimitet på att göra det bourgeoisin gjort före den, så hade den inte överlevt ett halvår.

revolutionen avvisade Trotskij denna möjlighet och det av främst sociologiska grunder. För det första genom att peka på det sätt på vilket byråkratin *rekryteras*. Rätten att vara byråkrat kan inte överföras från far till son, på samma sätt som man kan överföra rätten till privat-egendom. Byråkratiska positioner kan inte *ärvas*, vilket förhindrar byråkratin att bli en socialt *självrekryterande* grupp: ”Byråkratin har varken aktier eller obligationer. Den rekryteras och förnyas som en administrativ hierarki, oberoende av några särskilda egendomsförhållanden för sin egen del. Den enskilde byråkraten kan inte till sina arvingar överföra rätten att exploatera statsapparaten”. För det andra genom att peka på den socialt *instabila* situation *den enskilde* byråkraten befinner sig i. Frånvaron av privategendom till produktionsmedlen innebär att byråkraten inte har några legala medel att skaffa sig själv en levnadsnivå som ligger på samma relativa höga nivå, som fallet är för de besittande klasserna. ”Byråkratin åtnjuter sina privilegier i form av maktmissbruk. Den döljer sin inkomst; den låtsas att den inte ens existerar som en speciell social grupp. Allt detta gör det härskande skiktets ställning i högsta grad motsägelsefull, tvetydig och ovärdig, trots dess totala makt och den rökrida av smicker som den omger sig med”.²²

I ”SSSR i krig” har denna ”sociologiska” argumentation fördjupats genom ett historiskt resonemang, vilket söker att argumentera för det Trotskij kallar byråkratins parasitära karaktär. Denna parasitära karaktär, bottnar i den specifika sociala funktion som byråkratin utövar, en funktion vars huvudkaraktäristika är att den, till skillnad mot de funktioner som härskande klasser normalt utövar är av en tillfällig, övergående art. ”Vetenskapligt och politiskt – och inte rent terminologiskt – gäller frågan detta: Representerar byråkratin en temporär utväxt på en social organism eller har denna utväxt redan omvandlats till ett historiskt oundgängligt organ: sociala utväxter kan vara produkter av en ”tillfällig” (d. v. s. temporär och ovanlig) insnärjning av historiska omständigheter. Ett socialt organ (och ett sådant är varje klass, också en utsugande klass) kan endast ta form som resultat av de djupt rotade behoven hos själva produktionen”.²³

Betraktar man de härskande klasserna i historien, skall man menar Trotskij finna att de, som grundlag för sitt klassherradöme, sin specifika typ av privata ägande av produktionsmedlen, i form av slavägande, jordägande eller kapitalägande, alltid stod som representant för en viss ekonomisk utvecklingsdynamik. Det var genom att främja den ekonomiska utvecklingen på det under de givna historiska betingelserna, enda möjliga sättet, som denna klass kunde etablera sig som härskande klass. Den bevarade denna position intill detta inte längre var tillfället. När den tidpunkt närmade sig, då den härskande klassen inte längre främjade den ekonomiska utvecklingen, kom dess klassherravälde att gradvis anta en alltmer reaktionär karaktär. Dess intresse reducerades mer och mer till upprätthållandet av dess klassherradöme som sådant, dess specifika typ av besittande, medan den mer och mer misslyckades i utövandet av eller rentav negligerade sin ekonomiska funktion. Det var först på denna tidpunkt, som dess klassherravälde på allvar började bli hotat. Denna tidpunkt sammanföll med att den hade förlorat sitt historiska existensberättigande. ”Varje härskande klass' historiska berättigande består i detta – att det utsugningssystem den förestod drev utvecklingen av produktivkrafterna till en ny nivå”.²⁴

När man betraktar den sovjetiska utvecklingen, så kan man emellertid inte hävda att byråkratin här spelat en sådan motsvarande historisk roll. Trotskij pekar här på en säregenhet i det sovjetiska samhället vilken på denna tidpunkt kan ha varit synlig endast för en osedvanligt klarsynt iakttagare med en ingående kännedom om det sovjetiska samhället. Trotskij's iakttagelser har senare bekräftats dels av sovjetologin, dels av ryska dissidenter och östeuropeiska oppositionella. Det som kännetecknar den sovjetiska samhällstypen, är att den

²² L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 179-80.

²³ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, Borås, 1972, s. 38.

²⁴ *ibid.*, s. 38-39

saknar den typ av ”dynamik” med hänsyn till att utveckla produktivkrafterna, som man finner i de västliga samhällena. En aspekt av denne ”bristande” dynamik, den relativt låga arbetsproduktiviteten antyds redan i *Den förrådada revolutionen*. Sovjetunionens ekonomiska framgångar har möjliggjort inre förstärkning, framåtskridande upprustning och i nödfall, reträtt och väntan – i ett ord, uthållighet. Men i grunden konfronterar frågan, vem skall få övertaget, Sovjetunionen på världsplanet – inte bara rent militärt, utan fastmer som en ekonomisk fråga. Militär intervention är en fara. Interventionen genom billiga varor i bagaget på kapitalistarméns tåg skulle vara en ojämförligt större fara. Så länge som Sovjetunionen förblir isolerat mäts styrkan i den sovjetiska strukturen i sista hand av produktiviteten i arbetet. Och i en marknadsekonomi tar detta sig uttryck i produktionskostnader och priser. Skillnaden mellan inhemska priser och priser på världsmarknaden är ett av de främsta medlen att mäta styrkeförhållanden. Sovjetiska statistiker är emellertid förbjudna att ens närma sig denna fråga. Skälet är att, trots stagnation och ruttna förhållanden, ligger kapitalismen fortfarande lång före vad beträffar teknik, organisation och kvalificerad arbetskraft”.²⁵

Medan Trotskij i *Den förrådada revolutionen* tenderar att uppfatta de problem som den sovjetiska ekonomin står inför som problem av övergående art, problem, som kommer att inhämtas av utvecklingen själv, har hans bedömning i SSSR kommit att skifta karaktär. Det karaktäristiska för den sovjetiska samhällsordningen är dess bristande förmåga att ”förnya” sig, d. v. s. generera vetenskapliga upptäckter, driva fram teknologiska innovationer, utbreda moderniseringar o.s.v. : ”Utan minsta tvivel gav sovjetregimen en mäktig impuls till ekonomin. Men källan till denna impuls var nationaliseringen av produktionsmedlen och de planerade första ingreppen och på inget vis det faktum att byråkratin tilltvingade sig herraväldet över det. Tvärtom, byråkratin som system, blev den värsta hämskon på landets tekniska och kulturella utveckling. Detta blev för en viss tid undanskymt av det faktum att sovjetekonomin under två decennier var sysselsatt med att överföra och uppta de avancerade kapitalistländernas teknologi och organisering av produktionen. Tiden av lån och imitation kunde fortfarande på gott och ont anpassas till den byråkratiska automatismen d. v. s. krävandet av allt initiativ och all skapande drivkraft. Men ju mer komplexa dess fordringar blev, desto odrägligare blev det hinder som den byråkratiska regimen utgjorde. Den mosättning som fortgående skärps mellan dem leder till en systematisk tillintetgörande av de mest framstående elementen inom alla aktivitetsområden.”²⁶

²⁵ L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 13. Tendensen att ”fabulera” med hjälp av statistik och kvantitativa data, är ett framträdande drag i det sovjetiska samhället. Detta tycks dock märklig nog, inte förhindra de sovjetiska myndigheterna från att vara ytterst öppenhetliga när det gäller att beskriva det aktuella tillståndet i enskilda branscher, Trotskij ger en rad exempel på offentliga uttalanden av myndighetspersoner där man beklagar sig över jordbrukets efterblivenhet, över de höga produktionskostnaderna inom industrin, över de extrema stora utgifterna till reparationer, över vägarnas förfall och vanskötseln av bostadshusen över konsumenternas ytterst svaga position, över vårdslöshet, likgiltighet och nonchalans från producenternas sida, o. s. v. Förklaringen till denna motsättning är att de sovjetiska myndigheterna uppenbarligen betraktar frågan om jämförelsen mellan väst och öst som ett *ideologiskt* problem, medan de konkreta svårigheterna betraktas som *pedagogiska* problem. För att avhjälpa de ”pedagogiska” problemen behöver man uppvisa såväl positiva som negativa exempel. Man måste skapa en offentlighet över såväl de kompetenta som de inkompetenta ledarna, över såväl noggranna och entusiastiska som slarviga och likgiltiga arbetare, över konsumtionsvaror med god såväl som med dålig kvalitet o. s. v. Det enda sätt på vilket man kan lösa de ”ideologiska” problemen, är dock genom att ”förtiga” de ”obehagliga” sanningarna, exempelvis att planekonomierna generellt sett är ineffektiva, att de hämmar snarare än främjar teknologisk förnyelse, att investeringarna i produktionsmedelsektorn är självgenererande i en sådan grad, att det inte blir plats över för andra typer av investeringar o. s. v. Det är ytterst sällsynt, ja det vore närmast en skandal, om de regerande skulle medge planekonomins misslyckande på dessa punkter. (För ett undantag som bekräftar regeln, se O. Sik, *Sanningen om den tjeckoslovakiska ekonomin*, Lund 1969).

²⁶ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 39. Kopiering och lån av västlig teknologi i stor skala är en viktig indikator på att det uppenbarligen existerar vissa ”hinder” vilka försvårar eller dämpar takten i ”förnyelsen” av ekonomin. Då man inte kan ”hänga med” i denna takt, måste man kopiera och/eller låna. En annan indikator för samma sak är överutveckling av ”gamla” branscher och en underutveckling av ”moderna” branscher. Denna sida framhävdes i ett öppet brev till den sovjetiska statsledningen, författad av Sacharov, Turtjijn och Medvedev i

Det är denna oförmåga att på längre sikt stå som en garant för ett system, som har framtiden för sig, ett system som kan föra det sovjetiska samhället till en historiskt högre nivå än dess konkurrent på världsplanet, kapitalismen, d. v. s. byråkratins uppenbara historiska underlägsenhet och avhängighet vad gäller utvecklingen av produktivkrafterna, som för Trotskij i sista hand bevisar att det inte rör sig som en ny ”härskande klass” i traditionell mening. Föreställningen om uppkomsten av en ny härskande klass på grundval av statlig egendom och statligt monopol på utrikeshandeln tycks inte gälla om man definierar begreppet ”härskande klass” på en internationellt politisk nivå. På denna nivå är den sovjetiska ”byråkratin” underlägsen bourgeoisin i väst.²⁷

mars 1970: ”Ju mer revolutionerande den ekonomiska sektorn är, desto större blir kontrasten mellan USA och oss. Vi har övergått USA i kolproduktion, men vi sackar efter med hänsyn till oljeutvinning, vi är långt efter med hänsyn till naturgas och produktion av elektrisk kraft, hopplöst efter på det kemiska området och oändligt långt efter i computerteknologi”. A. D. Sakharov, *Meninger*, Tender, 1974. Jfr. även Medvedevs mer detaljerade framställning i R. Medvedevs, *On socialist democracy*, Manchester, 1975. En tredje och mer direkt indikator är den vetenskapligt-teknologiska utvecklingen. Omedelbart skulle man ju tro att Sovjet låg långt framme på detta område, inte minst p. g. a. de uppmärksammade resultaten inom det ”kosmonautiska” området. Dessa skall man dock, som Sacharov påpekar inte låta sig lura av. ”De verkningsfulla resultat vi hade i det första decenniet av den kosmiska eran, betingade som de var av den avdöda akademimedlemmen, S. P. Koroljovs personliga egenskaper och av vissa tillfälliga särdrag vid vårt program för den militära raketutvecklingen, som tillät att raketerna utan vidare kunde användas på kosmos, var undantag som inte på något sätt sparkar ben under den generella lagbundenheten. Begränsade succéer i krigsteknologin är bara resultat av en gigantisk koncentration av krafter inom just detta område”. Men vari består då den ”generella lagbundenheten”, Ja om man skal tro Sacharov så är den enkla sanningen att det ser helt nattsvalt ut för Sovjet vad gäller vetenskap och teknologi: ”Det är ingen tillfällighet att de nya och lovande riktningarna inom biologi och kybernetik just i vårt land i många och långa år inte kunde utveckla sig normalt, medan däremot öppen demagogi, barbari och scharlataneri blomstrar i praktfulla färger på ytan. Det är ingen tillfällighet att alla de viktigaste vetenskapliga och tekniska uppfinningarna i nyare tid, grundläggandet av kvantmekaniken, påvisningen av nya elementarpartiklar, upptäckandet av uranets delning, upptäckten av antibiotika och de flesta av de nya högeffektiva medicinska preparaten, uppfinnandet av transistorer, uppfinnandet av den elektroniska räknemaskinen, uppfinnandet av laserstrålen, införandet av nya högproduktiva plantslag i växtförädlingen, upptäckten av nya komponenter inom den ”gröna revolutionen”, grundläggandet av en ny teknologi i jordbruk, industri och byggnadsverksamhet inte föregick i vårt land”. (A. D. Sacharov, *Mit land og verden*, s. 35). Zhores Medvedev har en något mer optimistisk syn, åtminstone vad gäller de potentiella möjligheter som ett samhälle av sovjetisk typ ger forskningen, men hans bedömning av de hittidiga resultaten skiljer sig inte avgörande från Sacharovs (Se Z. A. Medvedev, *Soviet Science*, Norfolk, 1979). Det tycks således, som om det mönster som Trotskij utifrån sina personliga erfarenheter och skarpa iakttagelseförmåga tyckte sig kunna urskilja redan på 30-talet, i hög grad överensstämmer med det mönster som senare interna kritiker har framhåvt. Något liknande tycks också gälla den västliga forskningen innanför detta område. Även om den generellt är mycket mer försiktig med att dra långtgående konklusioner – då den inte har den personliga erfarenheten att bygga på, måste den i desto högre grad lita till empiriskt, mer eller mindre standardiserat material. Detta material är som regel mycket mer svårtolkbart än de personligt baserade erfarenheterna – så pekar dock den allmänna tendensen i samma riktning. De två ”genombrottsstudierna” på detta område är A. C. Sutton, *Western Technology and Soviet economic Development*, Vol. 1-3, Hoover Institution 1969, 1971 och 1973, vilken beskriver överförandet av västligt teknologi under perioden 1917-1965, samt J. S. Berliner, *The innovation decision in Soviet Industry*, MIT, Press 1976) vilken söker beskriva de interna mekanismer som påverkar framkomsten av innovationer sett mot bakgrund av ett komparativt systemperspektiv. En uppföljning av dessa ansatser finner vi i P. Hanson, *Trade & Technology in Soviet-western relations*, Hong Kong, 1981. Denne gör bl. a. en indelning i tre nivåer, nämligen ”forskning och utveckling”, ”innovation” och ”diffusion”. Hanson pekar på att de förmodningar som västliga forskare ofta har, att ”felet” skulle ligga i de två senare nivåerna, ”innovation” respektive ”diffusion” bygger på en alltför ”abstrakt” förståelse för vad som främjar vetenskaplig och teknologisk utveckling. I verkligheten tycks det som om problemen startar just här i forskningsinstitutionerna, vilka av olika grunder inte blir tillräckligt motiverade för att utföra den typ av forskning som kan leda fram till ”innovationer” inom produktionssektorn. Hansons tes stöds av T. Gustafson, ”Why doesn't Soviet Science do better than it does?” och B. Parrott, ”The organizational environment of Soviet Applied Research”, bägge i L. L. Lubrano & S. G. Solomon (ed.), *The social context of soviet science*, Vest view press, 1980.

²⁷ Det är denna relativa underlägsenhet, som förklarar varför sovjetunionen tvingas använda en relativt större andel av statsbudgeten och nationalprodukten till militära ändamål än USA (Se L. Calmfors m. fl. *Ekonomisk utveckling och försvarspolitiska förändringar i sovjetunionen och förenta Staterna*, Försvarsdepartementet, Stockholm, 1974). Det kan inte tas till intäkt för att de regerande skulle vara särskilt krigiska och eller att det är

Men om den sovjetiska "byråkratin" inte tycks kunna stå som en garant för en utveckling av produktivkrafterna, som ligger bortom den nivå som bourgeoisin kan uppnå, ja om den inte ens kan hålla jämnan med denna bourgeoisin, vad finns det då för anledning till att kalla den en härskande klass? Om den inte fyller en "ekonomisk" funktion betraktat i ett historiskt perspektiv, så har den ju inget existensberättigande betraktat som en härskande klass. En sådan klass skulle som enda mål ha att behålla den politiska makten, d. v. s. den skulle redan från början stå i den situation som de härskande klasser stod, vilka på en viss tidpunkt hade förlorat sitt existensberättigande. Då den emellertid inte hade "utfört" något som skulle kunna berättiga till denna position, skulle den nödvändigtvis framstå som en rent parasitär grupp. Detta parasitära drag är just det specifika för den sovjetiska "byråkratin" menar Trotskij: "Innan byråkratin ur sig själv kunde utsöndra en "härskande klass" kom den därför i en olöslig motsättning till de krav som utvecklingen ställde. Förklaringen till detta står att finna just i det faktum att byråkratin inte bar upp ett nytt ekonomiskt system som är den främmande och omöjligt utan den att den är en parasitär svulst på arbetarstaten".²⁸

Trotskijs argumentation på denna punkt är ytterst intressant och tankeväckande. Den reser dock två problem. För det första om härskande klasser alltid skall definieras utifrån ett *internationellt* politiskt plan. Bourgeoisin som klass var redan från starten övervägande internationell i sin inriktning. Då dess existens avhänger av möjligheten att utveckla nya marknader, kom den tidigt att spränga de ekonomiska gränserna för sin aktivitet. De feodala städernas och den absolutistiska statens trånga ramar var alltför snäva för den framväxande bourgeoisin, vilken behövde världsmarknadens luft under vingarna, för att kunna erövra positionen som den härskande klassen. Den feodala adeln var också internationellt orienterad, såtillvida som dess önskan att konsumera lyxprodukter drev den till att söka hålla handelsvägarna till orienten öppna (jfr. korstågen under medeltiden) eller ackumulera guldreserver (jfr. den absolutistiska statens fiskalism/ merkantilism). En internationell orientering finner vi också hos de antika slavägarna i Grekland och Rom. Grekerna och romarna var ett folk i permanent krigsberedskap. Krigiska erövringar och våldsamma underkuvningar av främmande folkslag, var lika naturligt för dem som det fredliga erövrandet av nya marknader är för den moderna bourgeoisin.

Går vi emellertid utanför den västliga civilisationens historia, är det frågan om vi kan hävda att samma internationella orientering gör sig gällande. Redan hos det tyska riket ("Heilige Römische Reich Deutscher Nation") som knöt samman västeuropeiska och östeuropeiska element, kan vi konstatera en anmärkningsvärd storpolitisk isolation, vilken bryts först med upprättandet av det tyska imperiet under Bismarcks ledning.²⁹ Går vi längre mot öst och betraktar den ryska tsarismen, blir isolationstendenserna ännu tydligare. Visserligen expanderar det ryska imperiet men denna expansion är i likhet med Preussens expansionssträvanden snarare av "regional" karaktär. Den innefattar annekteringar av angränsande områden, men innehåller i sig själv inga ambitioner att uppträda som stormakt på det internationella planet. De ryska härskare är sig själva nog och deras politik gentemot väst innehåller en noggrann avvägning, där behovet av att utnyttja västlig teknologi för främst militära ändamål, noggrant avvägs mot de politiska risker som ett statligt oreglerat samkväm kunde medföra.³⁰ De kinesiska härskarna är närmast extrema i sin isolationism. I en period av närmare tusen år håller de varandra avlösande kejserliga dynastierna Kina praktiskt taget avstängd från

militären som härskar i Sovjet som någon menar (se ex. vis. C. Castoriades, "De militäres makt i Sovjet", *Kontinent/Skandinavien*, nr. 3, 1981).

²⁸ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 39.

²⁹ Jfr. P. Anderson *Lineages of the absolutist state*, Bristol 1975, s. 236-77. Se även T. Veblen, *Imperial Germany and the industrial revolution*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1968.

³⁰ Se bl. a. P. Duker, *A history of Russia. Medieval, modern, contemporary*, Aylesbury, Bucks, 1974; M. V. Netjkina & P. S. Lejbengrub, *Istorija SSSR 7*, Moskva, 1976 och I. A. Fedosov, *Istorija SSSR 8*, Moskva, 1978 samt T. Petersen, *Ruslands historie*, Hæfter 1-4, Århus 1977.

omvärlden.³¹

Denna relativa isolering, förhindrade dock inte utkristalliseringen av politiskt härskande klasser, om än dessa var av en annan typ än dem vi känner från den västliga historien. Det karaktäristiska för dem alla är nämligen de härskandes relativt svaga position, betraktat som *privatpersoner*. Det är den *kollektiva* politiska makten som verkligen betyder något, och i denna situation måste de privata behoven alltid vika i bakgrunden. Graden av "individuell" underordning under klassens "kollektiva" makt tycks stiga med graden av internationell isolering. De preussiska "teutoniska riddarna" uppvisar en relativt "moderat" kollektivism jämfört med den ryska tjänstadeln (vilken ju inte ens som individer måtte resa utomlands utan särskilt "tillstånd" från tsaren personligen). Den ryska tjänstadelns kollektivism framstår i sin tur som mer moderat än de kinesiska mandarinernas. När dessa inträdde i statlig tjänst i en viss region, så var det som regel på livstid. Vi kan här ana ett av de problem som reser sig när man skall söka att tillämpa den historiska materialismens klassteori på samhällena av sovjetisk typ. Ty den historiska materialismen är ju först och främst utarbetad på grundval av empiriska studier av den *västeuropeiska* historien, och innehåller därför en ringa grad av reflektionsnivå vad gäller frågan om "internationalistiska" och "isolationistiska" typer av härskande klasser och den betydelse som detta måtte ha för den härskande klassens fysionomi och därmed också dess typ av härskande. Trotskijs försök att föra den "internationalistiska" aspekten in i bilden, vad gäller karaktäristiken av de härskande i samhällena av sovjetisk typ pekar här på en avgörande svaghet i den historiska materialismen.³²

Ett annat problem som Trotskijs argumentation reser, gäller frågan om den *ekonomiska* funktion som Trotskij talar om. En härskande klass är en klass vilken i ett historiskt avseende ytterst baserar sin samhälleliga maktposition på att den står för en *dynamisk* utveckling av produktivkrafterna. Dess politiska maktutövande är *rationellt* i det att detta maktutövande står som en garant för en permanent modernisering och rationalisering av teknologi och arbetsorganisation. I det ögonblick den upphör att främja denna modernisering/rationalisering mister dess sociala herradöme sin rationella karaktär, och den härskande klassen störtas och ersätts av en ny härskande klass, vilken kan bringa moderniseringen/rationaliseringen av produktivkrafterna vidare.

Det är just denna klassteori, som ligger till grund för de två huvudtankarna i den historiska materialismen, såsom denna sammanfattas av Marx i dennes berömda förord till *Kritiken av den politiska ekonomin* (1) *Bas-överbyggnadsmodellen*: "I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget".³³ (2) *Produktivkraft-produktionsförhållandemodellen*: "På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkraft-er i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållanden, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rörts sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för

³¹ Jfr. K. Wittfogel, *Die orientalische Despotie*, Ulm, 1977; B. Moore Jr, *Social origins of dictatorship and democracy*, Aylesbury Bucks 1974, och M. Weber, "The chinese literature", i *From Max Weber* (red. H. H. Gerth & C. Wright Mills), London 1967.

³² Problemet illustreras av G. Therborns försök att illustrera härskandet i samhällena av sovjetisk typ (*What does the ruling class do when it rules?* Norfolk, 1978). Härskandets "kollektivistiska" karaktär tolkas här som ett uttryck för en slags "proletär anda" vilken på någon slags mystisk väg, skulle ha smugit sig in bland de härskande.

³³ K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, s. 1.

desamma. Då inträder en period av social revolution”.³⁴

Det man måste fråga sig är inte blott huruvida de politiskt härskande i samhällena av sovjetisk typ, kan sägas bekräfta denna klassteori och därmed också de två modeller som den historiska materialismen är uppbyggd kring. *Frågan är om vi här överhuvudtaget har att göra med en klassteori som är tillämplig på något annat samhälle än det borgerliga samhället. I vilken annan samhällsordning än just den borgerliga baserar den härskande klassen sin politiska makt på just sin ekonomiska funktion? Den feodala? Men varför utgjorde då inte borgerskapet den härskande klassen under feodalismen? Det var ju just denna som stod för den ekonomiska dynamiken i denna samhällsordning, medan adeln ”nöjde” sig med att monopolisera utövandet av den rättsliga tvångsmakten (riddaradelns ”polisära” ordningsmakt fram till utvecklingen i vapentechnik gjorde ”svärdets makt” till en anakronism; den jordägande aristokratins ”judiciära” domarmakt, som säkrade börsadelns sociala dominans också under den absolutistiska statens epok); Den antika? Men varför utgjorde i så fall inte metoikerna den härskande klassen i denna samhällsordning? I den utsträckning det överhuvudtaget ägde rum någon ekonomisk dynamik i denna samhällsordning, så var det ju metoiker (utlänningar) som stod för denna medan de fria medborgarna ägnade sin tid och sitt intresse åt det som var dess samhälleliga monopol, nämligen att ”kriga”.*³⁵

Det vi finner i bägge tillfällena, är en typ av härskande klass, vars samhälleliga makt, endast med en mycket livlig fantasi eller ett mycket långsökt resonemang, kan sägas vara knuten till klassens ekonomiska funktion. I det ögonblick vi emellertid inskränker teorin till att gälla borgerskapet, ja då är det inte svårt att finna argument för att vi här verkligen har att göra med en klass, som härskar i kraft av vad den förmår att åstadkomma i förhållande till produktionen. Man kan exempelvis peka på de argument som Marx och Engels själva anför i *Det kommunistiska Partiets manifest*. Ty bourgeoisin har ”utfört helt andra underverk” än ”romerska vattenledningar” och ”gotiska katedraler”, den har ”utfört helt andra tåg än folkvandringar och korståg”. ”Bourgeoisin kan icke existera, utan att alltjämt revolutionera produktionsinstrumenten, d. v. s. produktionsförhållandena, således samtliga produktionsförhållanden. Ett oförändrat bibehållande av det gamla produktionssättet var däremot den första existensbetingelsen för alla tidigare industriella klasser. Den fortgående omvälvningen i produktionen, det oavbrutna skakandet av alla samhälleliga förhållanden, den eviga osäkerheten och rörelsen kännetecknar bourgeoisins epok gentemot alla andra. . . behovet av en ständigt ökad avsättning för sina produkter jagar bourgeoisin över hela jordklotet. . . bourgeoisin rycker genom den snabba förbättringen av alla produktionsinstrument, genom de oändligt förbättrade kommunikationerna alla, även de mest barbariska nationer, in i civilisationen. . . bourgeoisin har under sitt knappt hundraåriga herravälde skapat mer jättelika produktivkrafter än alla de föregående generationerna tillsammans. Naturkrafternas underkuvande, maskinerna, kemins användning i industri och åkerbruk, ångbåtstrafiken, järnvägarna, den elektriska telegrafan, uppodlingen av hela världsdelar, upprepning av floderna för trafik, ur marken framstampade hela befolkningar – vilket tidigare århundrade anade, att sådana produktivkrafter slumrade i det samhälleliga arbetets sköte.”³⁶

³⁴ ebenda.

³⁵ Om härskandet under antiken, feodalismen och absolutismen se bl. a. M. Weber, *The agrarian sociology of ancient civilizations*, Bristol, 1976; A. Gouldner, *Enter Plato*, Basic Books, 1965; F. Van der Ven, *Sozialgeschichte der Arbeit*, Band 1 & 2 Nördlingen, 1971, M. Bloch, *Feudal Society* 1& 2, London & Henley, 1978; P. Anderson, *Passages from Antiquity to feudalism*, Norfolk, 1977 och ds. – *Lineages of the Absolutist state*; I. Wallerstein, *The modern world system*, Academic Press, 1974; L. Kofler, *Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Damstadt, 1979. Om Marx och Engels svårigheter att inplacera antiken och feodalismen inom ramen för den historiska materialismen se bl. a. F. Tökei, *Antike und Feudalismus*, Budapest, 1977.

³⁶ K. Marx & F. Engels, ”Det kommunistiska partiets manifest” i *KMFE*, s. 19-21. Jfr. även D. Dillard, *Västeuropas och Förenta Staternas ekonomiska historia*, Lund, 1970, E. J. Hobsbawm, *The age of revolution 1789-1848*, New American library (inget årtal och ds. *The age of capital 1848-1875*, New American library,

Men om utvecklingen av produktivkrafterna är något specifikt just för borgarklassen, om det just är denna klass, som blir politiskt härskande i kraft av sin ekonomiska funktion, så brakar ju hela den historiska materialismens klassteori samman. Om andra klasser inte baserar sin politiska makt på sin ekonomiska funktion, så måste vi ju anta att de baserar sin politiska makt på utövandet av andra funktioner än just de ekonomiska, ex. vis monopoliseringen av de "religiösa", "militära", "rättsliga", "administrativa", etc. funktionerna. Detta betyder inte att de "ekonomiska" eller "materiella" aspekterna skulle vara "försvunna" ty givetvis kan människor inte leva utan att säkra de materiella existensbetingelserna.³⁷ Det betyder blott att dessa "ekonomiska" eller "materiella" aspekter inte alltid är de politiskt mest betydelsefulla, d. v. s. så betydelsefulla att de gör utövarna av dessa funktioner till en härskande klass.

Detta måste i sin tur få avgörande konsekvenser för föreställningen om att alla härskande klasser *nödvändigtvis* är klasser av den "besittande" typen. Betraktat ur ett historiskt perspektiv är det givetvis riktigt att "besittande" normalt är ett "attribut" till den härskande klassen. Förklaringen till detta samband mellan "härskande" och "besittande" skall dock inte nödvändigtvis ses mot bakgrund av den roll som klassen i fråga spelar i produktionen/ekonomin. Förklaringen kan vara mycket enklare, såsom att det att vara segerviss "krigare" kräver en bestämd typ av utrustning, som man måste vara tämligen rik för att anskaffa sig.³⁸ Detta är givetvis något helt annat än att en framgångsrik "industrikapten" normalt måste vara i besittning av en viss mängd rörlig egendom ("kapital"). Det förhållandet att man måste vara rik för att utföra sin funktion i *bägge* tillfällen, är inte ensbetydande med att *bägge* klassers funktioner är knutna till produktionen/ekonomin.

I verkligheten förhåller det sig inte alls på detta sätt. Varken den feodala adeln eller de antika krigarna baserade sin makt på utövande av ekonomiska funktioner. Den feodala adelns herravälde var snarare knuten till dess monopolisering av den rättsliga tvångsmakten, d. v. s. rätten att upprätthålla "lag och ordning" via "svärdets makt" (jfr. de feodala riddarna). De antika "fri medborgarna" i Solons Athen utövade i likhet med de fria medborgarna i de andra stadsstaterna sin makt över de underordnade grupperna (slavar, metoiker) genom sin monopolisering av krigsfunktionerna. Ändringar i krigsteknik (Sparthas "hoplit"-infanteri respektive Athens "marina" flotta) medförde till och med att de "besittande" klasserna förlorade sin dominerande ställning politiskt. D. v. s. att de "fria medborgarna" som sådana kom att konstituera en slags "härskande klass" (en "folk-klass"), medan den tidigare härskande "aristokratin" reducerades till en slags "fraktion" inom den härskande klassen.³⁹

Därtill kommer att "besittande" i vissa tillfällen överhuvudtaget inte har en "funktionell" karaktär, men snarast antar karaktären av ett "privilegium" utfärdat av en central statsmakt/kungsmakt/despot etc. i syfte att frambringe en tillräckligt hög grad av "lojalitet" och/eller "sammanhållning" hos den härskande klassen. Detta tycks ex. vis vara tillfället när det gäller den ryska tjänsteadeln, vars gods *inte* tjänade till att utrusta ett antal män (detta sköttes via ett fiskalt system, organiserat genom böndernas kollektiva skatteplikt, obscinan⁴⁰ men utslutande var tänkt att säkra tjänsteadeln en passande konsumtionsnivå och ett privat rekreationsområde. Något liknande tycks ha gjort sig gällande för den västeuropeiska aristokratin under absolutismen, med den viktiga skillnaden att dennas sociala dominans inte primärt var baserad på utövande av krigsfunktioner, men snarare på utövandet av *civila* statliga funktioner (d. v. s. rättsutövning, förvaltning, indrivande av skatter och liknande).

1979.

³⁷ Jfr. K. Marx & F. Engels, "Den tyska ideologin" i *KMMF*.

³⁸ Jfr. Max Weber, *General economic history*, Collier Books, 1961.

³⁹ Se M. Rostovtzeff, *Grækenlands historie*, Viborg, 1980. Jfr. även G. Childe op. cit. och M. Weber, *The agrarian sociology of ancient civilizations*.

⁴⁰ Se J. Blum, *Lord and peasant in Russia from the ninth to the nineteenth century*, Princeton university Press, 1972.

Men om härskandet inte nödvändigtvis behöver vara knutet till sociala funktioner i produktionen/ekonomin, vad finns det då för anledning att anta att (privat) *besittande* alltid är en nödvändig betingelse för/attribut till politiskt härskande? Kan man inte föreställa sig politiskt härskande som helt enkelt baserar sig på monopoliseringen av de *regerande* funktionerna (d. v. s. skapandet av en ”allmän vilja”)? En sådan typ av härskande behöver ju inte nödvändigtvis förutsätta privat besittande. Tvärtom kan utövandet av de *regerande* funktionerna ha som betingelse att de *regerande* kan *förhindra* privat besittande, i det att ett sådant privat besittande skulle göra det omöjligt för dem att skapa en ”allmän vilja”, d. v. s. utöva sina *regerande* funktioner.⁴¹

D. Den degenererade arbetarstaten.

Trotskij var inte enbart eller primärt vetenskapsman. Även om hans analytiska kraft vida översteg det hans samtid kunde prestera vad gäller det sovjetiska samhällets karaktär och utvecklingstendenser, valde han att betrakta det sovjetiska samhället utifrån den revolutionära politikerns perspektiv. Detta är förmodligen huvudförklaringen till att han inte drev analysen längre än vad han gjorde. Ingen var mer klar över motsägelserna och svagheterna i det terminologiska val som begreppet ”arbetarstat” utgjorde än Trotskij själv.⁴² In i det sista vägrade han dock hårdnackat att revidera sina metodologiska utgångspunkter. I stället valde han att ytterligare markera den politiska karaktären i sitt utgångsbegrepp, genom att tillfoga begreppet ”degenererad”.

Denna hållning kommer klart till uttryck i den ovannämnda ”SSSR i krig”: ”Låt oss börja genom att ställa frågan om sovjetstatens natur. Men inte på det abstrakt-sociologiska planet utan på de konkret-politiska uppgifternas plan. Låt oss för ögonblicket medge att byråkratin är en ”klass” och att den nuvarande regimen i SSSR är ett speciellt system för klassutsugning. Vilka nya politiska slutsatser kan vi dra utifrån dessa definitioner? Fjärde internationalen erkände för länge sedan nödvändigheten av att störta byråkratin genom en revolutionär

⁴¹ Av detta följer dock inte nödvändigtvis konklusionen att en politiskt härskande klass är oundviklig, såsom ex. vis. G. Mosca hävdar i sin *The ruling class. Elementi de Scienza Politica*, (red. A. Livingstone), McGraw Hill Book Company, 1939. Denna tes bygger på två antaganden (1) De ”organiserades” nödvändiga maktövertag över de ”oorganiserade”: ”Makten hos varje minoritet är oemotståndlig ställd emot varje enskild minoritet, som står ensam inför den organiserade minoritetens totalitet” (ibid., s. 53). (2) Elitens besittande av vissa personliga kvaliteter som gör dem överlägsna massorna: ”i anknytning till den stora fördel som de åtnjuter i egenskap av att vara organiserade, är härskande minoriteter vanligen också så konstituerade att de individer som ingår i dessa skiljer sig från massan av regerade genom kvaliteter som ger dem en viss materiell, intellektuell eller till och med moralisk överlägsenhet; eller också är de arvingar av individer som ägde dessa kvaliteter. med andra ord, har medlemmar av en härskande minoritet vanligen något attribut, verkligt eller skenbart, som är högt uppskattat och mycket inflytelserikt i det samhälle i vilket de lever” (ebenda). Det första antagandet förutsätter att majoriteten är oorganiserad. Detta kan nog vara ett riktigt antagande vad gäller ex. vis. de feodala bönderna (och det tycks också vara tillämpligt på samhällena av sovjetisk typ, där rätten att organisera sig självständigt *inte* ingår i grundlagens bestämmelser). Det gäller dock knappast för den moderna kapitalismen, där befolkningens majoritet är organiserade såväl i intresseorganisationer som i politiska organisationer. I den utsträckning det existerar en politiskt härskande klass i denna samhällstyp, så kan förklaringen till detta under alla omständigheter inte tillskrivas ”organisationens” makt. Det andra antagandet förutsätter att den typ av personliga kvaliteter som ger politisk makt verkligt är något sällsynt, något som man blott kan förvänta hos en elit. Detta gäller ex. vis för samhällena av sovjetisk typ, där utövandet av de ”regerande” funktionerna, kräver en bestämd, ytterst negativ/avvisande hållning mot privategendom, pengar, marknadsmekanismerna etc., d. v. s. där regerandet förutsätter en bestämd *ideologisk* hållning. För att upprätthålla denna hållning, krävs det en sammanhängande världsåskådning eller religion, som man kan förvänta att blott ett fåtal, en elit helt och fullt kan identifiera sig med. Men vad är det egentligen som säger att regerandet *måste* förbehållas personer med en sådan hållning? Varför kan man inte helt enkelt ha en ”representativ regering”, d. v. s. en regering som är tillsatt på grundlag av allmänna och fria val?

⁴² Det Trotskij egentligen hävdade var att den sovjetiska nomenklaturakademern var en slags ”arbetarbyråkrati”, d. v. s. han betraktade Sovjet som en slags ”organisation” för arbetarklassen, blott på den ”internationella” nivå (jfr. här E. Germain (alias E. Mandel), *Om byråkratin. En analys av arbetarrörelsens ständigt hotande fara*, Halmstad 1969.

resning av arbetarna. Ingenting annat har föreslagits eller kan föreslås av dem som proklamerar byråkratin som en utsugande ”klass”. Det mål som skall uppnås genom att störta byråkratin är sovjetväldets återupprättande och den nuvarande byråkratins avstängning från det. Ingenting annat kan föreslås eller har föreslagits av de vänsterradikala kritikerna. Det är de pånyttfödda sovjeternas uppgift att medverka i världsrevolutionen och bygga ett socialistiskt samhälle. Byråkratins störtande förutsätter därför bevarandet av statsegendomen och planekonomin. Häri ligger problemets hela kärna”.⁴³

Att definiera byråkratin som en klass är måhända mer korrekt ur sociologisk synvinkel. Ur politisk synvinkel ändrar en sådan definition emellertid ingenting. Eller med andra ord. Att strida om den exakta vetenskapliga definitionen av Sovjets natur, är ur en revolutionär synvinkel meningslös. Ty vari skulle egentligen skillnaden bestå? ”Våra kritiker godtar i regel fakta i det skick vi en gång framlagt dem. De lägger på inget vis något väsentligt till bedömningen av vare sig byråkratins eller arbetarnas ställning, eller av Kremls roll på den internationella arenan. Inom alla dessa sfärer misslyckas de inte bara med att vederlägga vår analys, utan de baserar sig tvärtom fullständigt på den och begränsar sig t. o. m. helt till den. Den enda anklagelse de riktar mot oss är att vi inte drar de nödvändiga ”slutsatserna”. Vid en analys visar det sig emellertid att dessa slutsatser är av en helt terminologisk karaktär. Våra kritiker vägrar att kalla den degenererade arbetarstaten – en arbetarstat. Det kräver att den totalitära byråkratin kallas en härskande klass. Revolutionen mot denna byråkrati föredrar de att betrakta inte som politisk utan som social. Om vi skulle göra dem dessa terminologiska eftergifter skulle vi försätta våra kritiker i en mycket besvärlig situation så till vida som de själva inte skulle veta vad de skulle göra av sin rent verbala seger”.⁴⁴

Denna till synes spända hållning till frågan om ”byråkratin” skall betraktas som en ”klass” eller inte, visar sig dock strax vara enbart en taktisk manöver. Det utgör ett slags ”råd” till Trotskijns anhängare om hur de skall förhålla sig i en situation, där frågan om Sovjets natur kommer på tal. Man skall inte starta med att förhålla sig helt avvisande och fientlig gentemot personer med sådana åsikter. I stället skall man inledningsvis betona att frågan i verkligheten inte är så avgörande som den ser ut, åtminstone inte på kort sikt. Man kan mycket väl vara medlem av samma politiska organisation, utan att för den skulle ha samma uppfattning om vilken term eller vilket begrepp man skall använda för att beteckna den regerande gruppen i Sovjet – ”byråkrati” eller ”härskande klass”. Först efter att man har försäkrat sig om att den andre uppfattar saken på samma sätt, kan man så komma tillbaka till denna fråga, och än en gång diskutera dess innebörd. Då vederbörande nu är inne i organisationen kommer nämligen denna fråga att ställas på ett helt annat sätt, nämligen i relation till det ”åtagande” eller den förpliktelse” i relation till en ”sak” som det alltid innebär att vara medlem av en revolutionär politisk organisation. Den person, vilken utanför eller i periferin av den politiska organisationen uppfattade frågan på ett sätt, kommer nu att betrakta den utifrån en helt ny synvinkel. Det är denna tanke som kommer till uttryck i bl. a. följande formulering hos Trotskij: ”Det skulle. . . vara ett stycke monstruös dumhet att splittra sig från kamrater som i frågan om SSSR's sociologiska natur har en uppfattning som skiljer sig från vår, så länge som de solidariserar sig med oss när det gäller de politiska uppgifterna. Men det skulle å andra sidan vara huvudlöst av oss att ignorera rent teoretiska och t. o. m. terminologiska skillnader, eftersom de i framtiden kan få kött och blod och leda till diametralt motsatta politiska slutsatser. Liksom en ordentlig husmor aldrig tillåter spindelnät och sopor att samlas, kan inte ett revolutionärt parti tolerera förvirring, tvetydig-hed och brist på klarhet. Huset måste hållas rent!”⁴⁵

För att förstå vad det är för typ av psykologisk mekanism som gör sig gällande här, och som Trotskij skickligt utnyttjar sig av, bör man vara klar över vad det är för typ av ”åtagande” eller

⁴³ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 36.

⁴⁴ *ibid.*, s. 36-7.

⁴⁵ *ibid.*, s. 36-7.

”sak” som medlemmarna av Trotskijns organisation (”Fjärde Internationalen”) uppfattade sig som förpliktigade i förhållande till. Det de hoppades på var en revolution, en världsrevolution, vari industriproletariatet i de utvecklade kapitalistiska länderna erövrade den politiska makten och upprättade en planekonomi. Men hjälp av denna planekonomi skulle det bli möjligt att lösa alla de problem som kapitalismen och mänskligheten på dess nuvarande utvecklingsstadium stod inför. Planekonomin skulle inte blott avskaffa svält och arbetslöshet, den skulle också utveckla produktivkrafterna till en hittills okänd nivå. Planekonomin skulle en gång för alla avskaffa knapphetsproblemet och därmed också roten till alla mänskliga tragedier och sociala konflikter.

För att tro på denna ”sak” måste man dock säkra sig att man kunde undanröja en obehaglig misstanke: Tänk om det vore så att denna ”planekonomi” inte visade sig kunna fungera så effektivt som man hade förväntat? Tänk om det vore så att byråkratins ”parasitära” karaktär i verkligheten inte uttryckte en egenskap hos denna ”byråkrati” men snarare en inneboende egenskap i ett system baserat på statlig egendom och planekonomi? Om det vore riktigt så vore det ju långt ifrån säkert att planekonomin representerade ett historiskt framsteg jämfört med den kapitalistiska marknadsekonomin. Men om den inte representerade ett historiskt framsteg, vad blev det så kvar av den ”sak”, proletariatets historiska mission, som man kämpat för?

Sett mot bakgrund av detta perspektiv, fick frågan om huruvida ”byråkratin” var en ny ”klass” eller inte en helt ny dimension. Tesen om en sådan ny klass, kan i detta sammanhang framstå som en slags ”skrämbild”, en ”negativ utopi” i den meningen att föreställningen om en sådan klass uppfattas som ett hot mot ens egen fundamentala tro och förhoppningar. Ty vad kan egentligen vara mer övertygande för anhängarna av ett bestämt politiskt projekt, än att skissera de mörka perspektiv som skulle resa sig om det skulle visa sig att det projekt som de engagerat sig för är en illusion. En sådan ”demagogisk” typ av argumentation utgör givetvis inte något svar på de problem som detta projekt reser. Frågan om planekonomin som alternativet till den kapitalistiska marknadsekonomin förblir obesvarat. Men på den andra sidan kan man åtminstone på detta sätt förhindra en hotande fanflykt.⁴⁶

Det sätt på vilket Trotskij bygger upp sin argumentation, är genom att ta sin utgångspunkt i

⁴⁶ Detta hot var reellt på den tidpunkt artikeln ”SSSR i krig” skrevs (nämligen på bakgrund av Stalin-Hitler-pakten och den gemensamma invasionen/uppdelningen av Polen). Den politiska rörelse (Fjärde Internationalen) som Trotskij stött fadder för baserade ju hela sitt existensberättigande på iden om ett ”kritiskt stöd” till Sovjetunionen. Sovjetunionen var en ”arbetarstat” alltså skulle det stödjas. Det var samtidigt en ”degenererad” arbetarstat, d. v. s. stödet var inte oför-behållet. Men hur kan man ge ett ”kritiskt stöd” till en stat som ingår en pakt med ärkefienden Hitler? Antingen uppger man all ”kritik” och ger ett ”obetingat” stöd (detta var vad den kommunistiska världsrörelsen gjorde: Dess hat och förbittring mot Trotskij och den Fjärde Internationalen vid denna tidpunkt utspång just ur det förhållande att denne tillät sig att öppet säga det alla kommunister i väst tänkte, men som de såg sig tvingade att i den givna situationen förtiga eller bortrationalisera). Eller uppger man sitt ”stöd” vilket dock samtidigt betyder att man tvingas att omvärdera en rad fundamentala ting som man tidigare trott på. Det var speciellt den senare typen av reaktion som Trotskij sökte att förhindra. Jfr. här dennes brevväxling med Max Shachtman och James Burnham. ”Jag tror att du befinner dig på fel sida om barrikaderna, min käre vän. Genom din position uppmuntrar du alla småborgerliga och antimarxistiska element att bekämpa vår lära, vårt program och vår tradition”. (Brev till Max Shachtman 20. december 1939 i L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 103. ”I ditt dokument utplånar du omsorgsfullt – ja ingen annan än du kamrat Burnham – inte bara sådana termer som dialektik och materialism utan också marxism. Du står över allt detta. Du är den ”kritiska”, ”experimentella” vetenskapens man. . . du vill experimentera? Men låt mig påminna dig om att arbetarrörelsen har en lång historia bakom sig utan brist på erfarenhet och, om du så fördrar, experiment. Denna dyrköpta erfarenhet har utkristalliserats till en slutgiltig lära (sic!) själva marxismen vars namn du så sorgfälligt undviker. Innan partiet ger dig rätt att experimentera, har det rätt att fråga: Vilken metod kommer du att använda? Henry Ford skulle knappast tillåta en man att experimentera i sitt företag om denne inte assimilerat de erforderliga slutsatserna av den senaste utvecklingen inom industrin och de otaliga experiment som redan utförts . . . än otillåtnare är trollkarlsexperiment på arbetarrörelsens område. . . för oss är arbetarrörelsens vetenskap marxismen”. (”Ett öppet brev till Kamrat Burnham”, 7. januari 1940, *ibid.*, s. 122-3).

föreställningen om det moderna industriproletariatet som subjektet i den revolution, vilken inte enbart ersätter en typ av klassherravälde med en annan men avskaffar den ena klassens politiska herravälde. Detta förutsätter, enligt Trotskijs förutsättningar att industriproletariatet visar sig i stånd att utveckla produktivkrafterna till en högre nivå. Om man nu antar att planekonomin inte visat sig fungera som det redskap man hade föreställt sig, om den i stället för till uppkomsten av en parasitär ”byråkrati”, ja då faller ju hela projektet samman likt ett korthus. I stället för att leda till ett ”klasslöst” samhälle, för den proletära revolutionen till uppkomsten av en ”ny klass”.

Skulle man acceptera att den grupp som uppstått faktiskt vore en ”ny klass” så skulle detta emellertid föra till ödesdigra konsekvenser. Ty medan borgarklassen ju är en i historiskt avseende progressiv klass, en klass som utvecklar produktivkrafterna och därvid skapar grundlaget för såväl ett socialistiskt samhälle som det subjekt som skall genomdriva denna nya samhällsordning, så är ju ”byråkratin” en parasitär klass. Den utvecklar inga nya produktivkrafter, den övertar bara, kopierar de produktivkrafter som bourgeoisin utvecklat.

Om det nu skulle visa sig att byråkratins maktillträde inte var något historiskt tillfälligt, något konjunkturellt, men att det omvänt var uttryck för planekonomin ineffektivitet och därvid också proletariatets oförmåga att kunna utveckla produktivkrafterna i en situation när bourgeoisins historiskt progressiva roll är utspelad, så skulle detta resa ett ohyggligt framtidsperspektiv. Planekonomin ineffektivitet skulle betyda att grundlaget för proletariatets ”historiska mission” skulle försvinna. Planekonomin skulle inte föra ”proletariatet” till makten, men den skulle skapa en ”parasitär” byråkrati. Härvid skulle framtidsutsikterna verkligen bli nattsvarta. Ty inte nog med att man fick denna ”parasitära” byråkrati. Då denna grupp ju per definition inte stod för en ekonomisk dynamik ”bortom” kapitalismen, följde att man inte kunde förvänta att denna byråkrati, i likhet med bourgeoisin, skapade betingelserna för sitt eget avskaffande. Tvärtom. Denna byråkrati eller ”nya klass” hade kommit för att stanna för all evighet.

Om detta verkligen vore tillfället, vad fanns det då kvar av den ”sak” som man förpliktigt sig att kämpa för? Betydde detta inte att alla personliga uppoffringar man gjort varit förgäves? Betydde det inte att hela föreställningen om mänsklighetens befrielse från klassherravälde via industriproletariatets erövrande av den politiska makten hade varit en gigantisk illusion från början till slut?

”Kapitalismens upplösning har liksom den gamla härsarklassens upplösning nått ytterlighetens gränser. Detta systems vidare fortbestånd är en omöjlighet. Produktivkrafterna måste organiseras i enlighet med en plan. Men vem kommer att genomföra denna uppgift – proletariatet eller en ny härskande klass av ”kommissarier”- politiker, administratörer och tekniker? . . . om det tillkännages att proletariatet inte har styrka nog att genomföra den socialistiska revolutionen, då måste den trängande uppgiften att förstatliga produktivkrafterna uppenbarligen genomföras av någon annan. Av vem? Av en ny härskande klass i världsskala.

. .

. . . Genom själva händelsernas gång har nu denna fråga ställts mycket konkret. Det andra världskriget har börjat. Det ger obestriddligen vid handen att samhället inte längre kan fortleva på kapitalismens grundval. Det gör därigenom proletariatet till föremål för en ny och kanske avgörande prövning. Om detta krig framkallar en proletär revolution, vilket vi bestämt tror, måste det oundvikligen leda till störtandet av byråkratin i SSSR och till pånyttfödelsen av sovjetdemokratien på en vida högre ekonomisk och kulturell nivå än 1918. I så fall blir frågan om huruvida den stalinistiska byråkratin var en ”klass” eller en svulst på arbetarstaten automatiskt löst. Det kommer att stå klart för var individ att sovjetbyråkratin under världsrevolutionens utveckling bara var ett tillfälligt återfall.

. . . Om det emellertid medges att det nuvarande kriget inte kommer att framkalla revolution

utan ett förtvinande proletariat, så återstår ett annat alternativ: monopolkapitalismens fortsatta nedgång, dess fortsatta sammanväxt med staten och ersättandet av demokratin, där den ännu finns kvar, med en totalitär regim. Proletariatets oförmåga att ta ledningen över samhället kan under dess förhållanden faktiskt leda till framväxten av en ny härskande klass ur den bonapartistiska fascistbyråkratin. Detta skulle, enligt alla tecken, vara ett förfallets regim, signalen till civilisationens förmörkelse. Ett likartat resultat kan bli följden för den händelse proletariatet i de avancerade kapitalistländerna, efter att ha erövat makten, skulle visa sig oförmöget att behålla den och, som i SSSR, överlämna den till en privilegierad byråkrati. Därmed skulle vi tvingas erkänna att anledningen till det byråkratiska återfallet inte har sina rötter i landets efterblivenhet och inte i den imperialistiska omgivningen utan i proletariatets medfödda oförmåga att bli en härskande klass. Därmed skulle det vara nödvändigt att med en blick bakåt i tiden slå fast, att dagens SSSR utifrån sina grundläggande kännetecken var föregångaren till en ny utsugarregim i internationell skala. . . hur betryckande det andra alternativet än må vara, om världsproletariatet faktiskt skulle visa sig oförmöget att fullfölja den mission som pålagts det under tidens lopp, så skulle inget annat återstå än att erkänna att det socialistiska programmet, som baserats på det kapitalistiska samhällets inre motsättningar, slutade som en utopi. Det är självklart att ett nytt ”mini”-program skulle krävas – till försvar av slavarnas intressen i det totalitära byråkratiska samhället”.⁴⁷

Här är det uppenbarligen inte den ”politiske filosofen” men den ”professionelle politikern” Trotskij som talat. Trotskij håller ett förmanande, närmast dundrande tal till sina anhängare. Han säger till dem att vad det än måtte tänka om det *politiskt-filosofiska* problemet om marxismens/ den vetenskapliga socialismens hållbarhet sett i relation till erfarenheterna från Sovjetunionen, så är det ett *politiskt-praktiskt* problem de skall ta ställning till: Nämligen om de vill förbli i partiet/den Fjärde Internationalen eller inte, om de vill fortsätta att arbeta för att utveckla ett alternativt ”ledarskap” för arbetarklassen (ett alternativ till 2:a och 3:e internationalen) eller ej.

För att kunna leda arbetarna i världsrevolutionen, måste dock revolutionärerna själva tro på att de har en lösning på de problem som arbetarna upplever. I detta tillfälle heter denna lösning en statligt organiserad planekonomi. Något kunde ty på att denna planekonomi inte är det svar man letar efter. Då man emellertid inte har några andra alternativ till den kapitalistiska världsmarknaden än den statligt organiserade planekonomin, måste revolutionärerna tro på detta alternativ. Ty tänk på vad som vore konsekvensen om man *inte* trodde på planekonomin förmåga. Om det vore så att planekonomin oförmåga att utveckla produktivkrafterna inte vore ett resultat av ”byråkratins” misskötsel, men berodde på inbyggda svagheter i denna organisationsmodell som sådan, så vore ju ”byråkratin” inte en historiskt tillfällig ”svulst” på planekonomin. Tvärtom vore ”byråkratin” ett nödvändigt resultat av en sådan planekonomi.

Men om detta vore tillfället, så hade man ju framför sig inte enbart en härskande klass vilken som helst. Denna härskande klass, vore en klass av helt ”ny typ”, en klass vilken till skillnad mot de klasser man känner från historien inte i sig själv representerar en ekonomisk dynamik, en utveckling av produktivkrafterna. Detta skulle i sin tur betyda att man inte kunde förvänta att denna klass skulle göra sig själv ”överflödig”. En sådan klass skulle redan från börja ha en ”reaktionär” karaktär, den skulle aldrig uppträda som en historiskt ”progressiv” klass, en klass vilken hade en dynamisk funktion i förhållande till den teknologiskt-organisatoriska struktur som den övertagit från den tidigare härskande klassen. En sådan klass skulle enbart reproducera produktivkrafterna på den teknologiskt-organisatoriska nivå som existerade när den nya härskande klassen ursprungligen trädde till.

Detta innebär emellertid samtidigt att det under en sådan härskande klass styre, aldrig skulle uppstå en motsättning mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden. Då den inte

⁴⁷ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 40-2.

utvecklade produktivkrafterna, men enbart övertog dem, skulle denna klass aldrig komma att skapa produktivkrafter vilka vore *oförenliga* med dess klassherravälde, d. v. s. de rådande produktionsförhållandena. Detta vore en klass som man aldrig kunde bli av med. Man skulle bli tvungna att leva med den för all framtid. I förhållande till en sådan härskande klass, vore det enda de underordnade klasserna kunde göra att söka "inrätta" sig, att skapa ett minimum av "rörelsefrihet" för att undgå den totala underkastelsen och avhängigheten.

Om revolutionärerna gick omkring med detta perspektiv inne i sig, skulle de givetvis aldrig kunna leda arbetarna i världsrevolutionen. Inför ett sådant pessimistiskt perspektiv skulle revolutionärerna lika gärna kunna hänga sig själva. Att leda en revolution vilken nödvändigtvis måste leda till et ohyggligt "tusenårsrike" från vilket det inte existerar någon utväg, är ju inte just precis den dröm en revolutionär går omkring med. *Denna mardröm vore emellertid just konsekvensen av att inte tro på planekonomins inneboende överlägsenhet över marknadsekonomin.* Man måste tro på planekonomin och tror man på planekonomin måste man också tro på att "byråkratin" inte är det *adekvata* uttrycket för planekonomin, d. v. s. ett nödvändigt resultat av denna planekonomi och därmed också en klass av "ny typ", men omvänt att "byråkratin" existerar *på trots av* planekonomin, som en slags "förvrängning" av det politiska system som svarar till planekonomin och därmed också som ett "hinder" för att planekonomins inneboende möjligheter till fullo skall kunna komma till uttryck. Det är av denna anledning man måste avvisa tesen om en "ny klass".⁴⁸

Efter att ha ställt problemet på detta sätt, tvingat sina anhängare att välja, måste han emellertid samtidigt ge dem som tänkt i den riktning vars konsekvenser han dragit till det yttersta, en chans att "slå till reträtt" på ett "hedervärd" sätt. Han måste ge dem en "alternativ" förklaringsmodell. Detta är just teorin om den "degenererade" arbetarstaten: "Det som kommer till uttryck i sovjetstatens byråkratiska degeneration är inte det moderna samhällets allmänna lagar från kapitalism till socialism utan en speciell, exceptionell och temporär refraktion av dessa lagar under de förhållanden som råder i ett efterblivet land i en kapitalistisk omgivning. Knappheten på konsumtionsvaror och den allomfattande kampen att framskaffa den framskapar en polisman som tillerkänner sig själv fördelningens uppgift. Ett fientligt tryck utifrån

⁴⁸ Trotskijs speciella typ av demagogi står i skärande kontrast till Webers tes om vad det är som skiljer en "vetenskapsman" från en "politiker". Enligt Weber är en yrkespolitiker en person vilken fiskar efter röster, varför han nödvändigtvis använder huvuddelen av krutet till att diskreditera sina motståndare, medan han, till skillnad mot vetenskapsmannen söker dölja obehagliga sanningar. Det blir därför vetenskapsmannens uppgift att påminna om de obehagliga sanningarna. "Den nyttige lärarens viktigaste uppgift är att lära sina elever att erkänna "obekväma" fakta. . . fakta som är obekväma för deras partiuppfattning". M. Weber, "Science as vocation" i *From Max Weber*, s. 147.

Betraktar vi emellertid Trotskijs sätt att resonera visar det sig att han omvänt just använder "obekväma" fakta som ett argument för sin egen ståndpunkt. Detta innebär inte att Trotskij här argumenterar som en vetenskapsman, ty rent faktiskt är det ju frågan om en slags psykologisk utpressning i politiskt syfte han bedriver. Förklaringen till denna paradox är att Trotskij är en helt annan typ av politiker än den Weber talar om. Trotskij är en *revolutionär* politiker. Bland revolutionära politiker existerar inte den uppdelning mellan dem som lever "för" politik och dem som lever "av" politik, som Weber talar om i ett annat sammanhang (se artikeln "Politik als Beruf" i M. Weber, *Gesammelte Politische Schriften?* Tübingen, 1980). Revolutionära politiker lever alla "för" politik, d. v. s. det finns inget press från anhängarna om att formulera en politik som man kan bli vald på och därvid också skaffa sig en post som man kan leva av. Den press som ledaren av ett revolutionärt parti står inför är snarare att denne måste kunna motivera anhängarna att förbli i partiet och påta sig de ofta otacksamma och ibland ytterst farliga uppgifter som ett revolutionärt parti har att erbjuda sina medlemmar. Detta kräver något helt annat av en revolutionär ledare, nämligen en förmåga att framställa partiets program som något nödvändigt och ofrånkomligt. Partiets alternativ är det *enda* alternativ som på sikt duger, partiet har *det* svar som alla andra letar efter o. s. v. För att inställa sig på att tänka på detta sätt, tenderar den revolutionäre ledaren att söka utmåla en så pessimistisk bild som möjligt av situationen. Om vår lösning inte är alternativet, så ser det hela nattsvart ut. Vi är inte revolutionärer för att vi vill vara det, men för att det är vår plikt att hjälpa mänskligheten från att undgå de ohyggliga faror som framtiden bjuder på. En revolutionär måste med andra ord vara "halvreligiös" d. v. s. han måste "predika" om möjligheten av "domens dag" men samtidigt också "agitera" för att det står i människornas makt att förhindra denna "domens dag".

påtvingar polismannen rollen av landets ”försvarare” utrustar honom med nationell auktoritet och ger honom möjlighet att tvåfalt plundra landet. De båda villkoren för byråkratins allmakt – landets efterblivenhet och den imperialistiska omgivningen – är emellertid temporära och av övergångskaraktär och måste försvinna med världsrevolutionens seger”.⁴⁹

E. Den förrådada revolutionen.

Under de år som gått sedan Trotskij skrev *Den förrådada revolutionen* finns det ingen bok som mer klart och precist behandlat frågan om Sovjets natur utifrån en marxistisk utgångspunkt. Det som skiljer Trotskijs behandling av frågan från alla andra analyser är att den är så konsekvent i sin marxistiska utgångspunkt. Den viker inte tillbaka från de enda konklusioner som är möjliga, utifrån de två premisser Trotskij utgår från. (1) Att varje härskande klass i marxistisk mening är en besittande klass. (2) Att innehav av politisk makt i sig själv inte är en tillräcklig grundval för uppkomsten av en särskild klass. De regerande funktionerna utövas av ett bestämt socialt skikt, byråkratin men för en härskande klass d. v. s. under strikt tillvaratagande av denna klass' specifika klassintressen. Utifrån dessa två premisser var den enda konklusion Trotskij kunde komma till att den grupp som utövade de regerande funktionerna i det sovjetiska samhället måste uppfattas som en sådan byråkrati, på trots av att den i många avseenden såg ut att vara mer än en byråkrati.

Men om den var en sådan byråkrati, måste det ju existera en besittande härskande klass i Sovjet vars klassintressen denna byråkrati i en fundamental mening representerade. För Trotskij kunde detta enbart vara arbetarklassen. Men på vilken punkt kunde man säga att byråkratins och arbetarklassens intressen sammanföll? Ja den enda punkt Trotskij kunde peka på var de ”social erövringarna” under oktoberrevolutionen, förstatliggandet av produktionsmedlen och det statliga monopolet på utrikeshandeln. För ingen av de två parterna utgjorde fasthållandet av just denna punkt en ideell lösning. Det var ett slags ”förnuftsäktenskap”, vari den ena partnern ångrade sig och ville upplösa äktenskapet, men inte kunde medan den andre partnern var mer romantisk och önskade att den andra partnern skulle börja förverkliga alla de sköna löften som denna givit under vigselakten, väl vetande att partnern sprungit från dessa löften för länge sedan och nu förvärvat sig en sådan dominerande ställning att han varken behövde eller kunde tänkas vara särskilt intresserad i detta. Skulden till denna fastlåsta situation låg delvis hos bägge parterna, men mest hos den starka partnern, ”byråkratin”. Därav begreppet den ”förråda revolutionen”.

Historikern Isaac Deutscher, vilken lagt mer vikt på att undersöka den ”svaga” partnern, nämligen den ryska arbetarklassen,⁵⁰ har valt ett annat begrepp för att beskriva denna fastlåsta situation, nämligen ”*Den ofullbordade revolutionen*”. Deutscher är vad gäller den ryska arbetarklassen mer realistisk, än Trotskij. För Trotskij var det närmast ett axiom att den ryska arbetarklassen önskade socialism. När de ryska arbetarna inte fick den socialism som de önskade, så måste det bero på att deras partner i denna kamp för socialismen hade svikit. Från revolutionärer hade de omvandlats till byråkrater. Trotskijs råd till de ryska arbetarna var därför: Gör er av med den partner som svikit er! Skaffa er nya ledare, ledare som är verkliga revolutionärer, ledare som är mer intresserade av socialismen och världsrevolutionen än av makt och privilegier!

För Deutscher däremot var saken mer komplicerad. Ty den arbetarklass som Trotskij satte sin lit till hade ju upphört att existera redan få år efter oktoberrevolutionen. Men om det inte existerade något proletariat, hur kan man då hävda att byråkratin exproprierat arbetarklassen politiskt? Vad det inte snarare frågan om ett plötsligt och oväntat uppkommet makttomrum, ett tomrum som framtvingade en helt ny strategi från de revolutionära ledarnas sida, en

⁴⁹ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 39-40. Analysen i *Den förrådada revolutionen* behandlas närmare i kapitel 3, nedan.

⁵⁰ Se J. Deutscher, *Soviet Trade Unions*, New York, 1950.

strategi, som under den givna situationen var den enda möjliga, men som i sig innehöll vissa oundvikliga faromoment? Bör man inte bedöma den sovjetiska byråkratins klasskaraktär snarare utifrån det sätt på vilket den genomfört denna nya strategi?

Deutscher uttrycker denna ”korrigerig” av Trotskij på följande levande sätt: ”Efter år av världskrig, inbördes krig och främmande makters ingripanden föll den obetydliga industri som Ryssland hade haft samman. Maskiner och lager var förbrukade. Ekonomiskt sett var nationen tillbakasatt ett halvt århundrade. Invånarna i städerna brände upp sina möbler för att få värme i bostäderna. Miljontals bönder drabbades av hungersnöd och vandrade genom landet på jakt efter mat. De få miljoner arbetare som hade bemannat barrikaderna 1917, hade skingrats och upphört att existera som en sammanhållen social kraft. De modigaste hade stupat i inbördeskriget. Många tjänstgjorde i den nya administrationen, armen och polisen. Ett stort antal hade flytt från de hungerdrabbade städerna, och de få som fanns tillbringade mer tid med att bedriva handel än med arbete, blev deklarerade och uppslukades av svartarbets-handeln. . . dessa omständigheter var den verkliga orsaken till regimens s. k. byråkratiska urartning, och under sådana förhållanden blev ”proletariatets diktatur”, ”sovjetdemokrati”, ”arbetarnas kontroll över industrin” nästan tomma slagord som ingen kunde lägga någon mening i. . . eftersom arbetarklassen var fysiskt obefintlig, beslöt bolsjevikerna att handla som deras ställföreträdare och förtroendemän tills livet hade blivit mer normalt och en ny arbetarklass hade växt fram och utformats. . . detta gav naturligtvis upphov till byråkratisk diktatur, okontrollerad makt och korruption”.⁵¹

Resultatet av denna korrigerig av Trotskijs ”förnuftsäktenskaps-modell” blir dock inte väsentligt annorlunda. Ty när man ser på det sätt på vilket industrialiseringsprocessen genomfördes, är det svårt att här urskilja en medveten strävan att skapa en självmedveten arbetarklass, kapabel att själv överta de regerande funktionerna, som den överordnade målsättningen för industrialiseringen. ”Omplanteringsprocessen och expansionen var alltför snabb och stormig för att de olika sociala skikten skulle kunna sammansmälta, för att en gemensam åskådning skulle kunna skapas och klassolidaritet växa fram”.⁵² ”Det sätt på vilket de nya fabriksarbetarna rekryterades och den våldsamma utvecklingstakten höll arbetarklassen i ett tillstånd av permanent oreda och lösryckthet, ur stånd att vinna sammanhållning, balans och enhet och att finna sin samhällspolitiska identitet. . . byråkratin gjorde vad den kunde för att bevara detta tillstånd. Den inte bara spelade ut dem mot varandra i fabrikena, utan den underblåste också deras inbördes antipatier och fiendskap. Den förvägrade dem rätten att ställa krav och att försvara sig genom fackföreningarna”.⁵³ ”Ännu sämre blev förhållandena av att de intelligenta och energiska arbetarna ideligen befordrades till chefsposter. Därmed berövades den stora massan av arbetare sina potentiella talesmän och ledare. Då endast ett fåtal av dessa arbetsslavar hade någon utbildning, fick en sådan återlåtning betydelsesfulla följder: den sociala rörlighet som några av arbetarna kunde dra fördel av dömde resten av dem till social och politisk kraftlöshet”.⁵⁴

Detta tycks ju inte tala för ett intressesammanfall mellan arbetarklassen och byråkratin. Tvärtom ser det ju ut till att byråkratin medvetet strävade efter att förhindra att denna arbetarklass skulle bli kapabel att överta de regerande funktionerna. Och om detta är tillfället ser det också ut till att denna insats inte var förgävas. Ty idag, när ”den byråkratiska kontrollen, detta surrogat för samhällskontroll har blivit en broms på vidare framsteg och folket längtar efter att få sköta sitt eget välstånd och att bli herrar över sin egen utveckling”, ja då vet det inte ”hur det skall ge uttryck åt sina egna strävanden och vad de skall göra med dem. Årtiondena av totalitärt styre och monolitisk disciplin har berövat folket dess förmåga till

⁵¹ I. Deutscher, *Den ofullbordade revolutionen 1917-1967*, Stockholm, 1967, s. 31-2.

⁵² *ibid.*, s. 48.

⁵³ *ibid.*, s. 48-9.

⁵⁴ *ibid.*, s. 49.

självyttring, spontan aktion och självorganisation”.⁵⁵

En sådan realistisk beskrivning av den ryska arbetarklassen kan dock, om den drivs för långt motverka sitt eget syfte. Ty om den ryska arbetarklassen på den ena sidan själv, genom sin oförmåga att överta de regerande funktionerna efter 1917, tvingade de revolutionära ledarna att ändra strategi, avstå från världsrevolutionen till fördel för en industrialisering vars syfte skulle vara att återskapa den ryska arbetarklassen, men detta återskapande på den andra sidan har skett i sådana former att den ryska arbetarklassen successivt och systematiskt berövats inte enbart sin förmåga att regera, men också förmågan att försvara sina mest elementära intressen, hur skall den då kunna fullborda denna ofullbordade revolution? Hur skall en ”prins”, som inte uppfostrats som en blivande ”kung” kunna överta ansvaret för rikets styre från sin förmyndare?

Ställd inför detta dilemma, tvingas Deutscher retirera till en position som liknar Trotskijs. I stället för att föreställa sig relationen mellan arbetarklass och byråkrati som en prins/kunglig förmyndare-relation, en relation mellan den som i förväg är *bestämd* att regera och den som pga. vissa oförutsedda omständigheter tvingats påta sig att regera i prinsens ställe, intill den förre uppnått myndig ålder faller Deutscher tillbaka till Trotskijs ”förnuftsäktenskapsmodell”. Men i stället för den statliga egendomen som minimiklausul i äktenskapskontraktet, föreställer sig Deutscher i stället att arbetarklassens kontraktensliga rättigheter består i rätten till *utbildning*. Det arbetarklassen erövrade i oktoberrevolutionen och som byråkratin nu motvilligt tvingas uppfylla, var löftet om ett utbildningssystem som gav arbetarklassen lika stora chanser till högre utbildning som byråkratins barn. Sett utifrån en skandinavisk utgångspunkt kan detta synas vara en tämligen obetydlig fråga att göra revolution för och ett tämligen tunt bevis på att den ceremoni som omgav oktoberrevolutionens vigselakt mellan arbetarklassen och bolsjevikerna fortfarande är i liv.

Betraktat med brittiska ögon, där den allmänna rätten till högre utbildning inte ens formellt har genomförts, bl. a. på grund av den statliga finansieringen av privata skolor avsedda att förbereda borgarklassens barn för inträde till de högre utbildningsanstalter som har elitstatus, kan dock en sådan ståndpunkt i detta sammanhang framföras med en viss kraft. Genom att överföra perspektivet om en verklig allmän rätt till högre utbildning på det ryska sammanhanget, kan Deutscher nästan få bröllopsklockorna från oktoberrevolutionen att åter ringa: ”Jag har talat om den åderlåtning på begåvningar som under en lång period har reducerat den sovjetiska arbetarklassen till en undergiven och trög massa. Nu sker det en motsatt process: massbildningen sprids snabbare än de privilegierade grupperna utvidgas, snabbare till och med än som krävs för industrialiseringens behov. . . den omedelbara följden är en viss överproduktion av intellektuella som pressas in i arbetarklassens led. Arbetarintellektuella är ett skapande men också ett potentiellt explosivt element i statskroppen. Den revolutionära traditionens styrka har varit tillräckligt stor för att tvinga byråkratin att ge arbetarna mycket bättre skolbildning än som utifrån en trångt ekonomisk synpunkt vore nödvändigt och kanske mer än som är ofarligt för de privilegierade grupperna. Det kan påstås att byråkratin sålunda uppföder sina egna dödgrävare”.⁵⁶

⁵⁵ *ibid.*, s. 40.

⁵⁶ *ibid.*, s. 58. Det skall tillfogas att Deutschers *Den ofullbordade revolutionen* består av föreläsningar som denne höll vid Cambridgeuniversitet i januari-maj, 1967. På denna tidpunkt kunde den högre utbildningens expansion möjligen tolkas som en politisk eftergift. Senare undersökningar tyder dock snarare på att det är frågan om ett led i de regerandes härskarteknik. De regerande önskar upprätthålla bilden av ett ”öppet” utbildningssystem där placeringen i makthierarkin inte är avgörande och detta sker bl. a. genom att hålla en rad teoretiska möjligheter till vidareutbildning öppna (”the alternative route”) samtidigt som man söker få de studerande utan ”förbindelser” att i praktiken välja ett yrke med ett lägre utbildningsinnehåll (”Cooling-out ambition”). Se D. Lane & F. O'Dell, *The sovjet worker, social class, education and control*, Suffolk, 1978. Det fel Deutscher gör är dock inte enbart ”empiriskt” betingat, men har också att göra med den modell han utgår ifrån, nämligen prins/kunglig förmyndare modellen. Felet med denna modell är i och för sig inte själva ”förmyndar”-relationen, i

III. Den nya klassen.

Begreppet ”den nya klassen” introducerades av Milovan Djilas i en bok med titeln *Den nya klassen. En analys av det kommunistiska systemet*. Boken utkom 1957 och väckte ett betydande uppseende och det främst av två anledningar. För det första representerade boken en summering av erfarenheter och insikt i den sovjetiska samhällsordningens funktionssätt vilka i omfattning och djup kunde jämföras med det som låg till grund för Trotskijs *Den förrådade revolutionen*. I likhet med Trotskij hade Djilas varit en framträdande ledare, vilken på en viss tidpunkt kom i motsättning till de övriga partiledarna. När dessa motsättningar så småningom förde till ett oundvikligt brott, kände Djilas, i likhet med sin föregångare, behovet av att i teoretisk form generalisera sin kritik och avvikande uppfattning, så att den skulle kunna bli tillgänglig för en bredare offentlighet. Djilas besatt långt ifrån samma analytiska skärpa som Trotskij, men detta kompensades delvis av att dennes erfarenheter var bredare än Trotskijs. Djilas kunde, till skillnad från Trotskij jämföra samhällsordningen i flera länder som genomgått revolutioner liknande den ryska och detta gjorde det möjligt för honom att tydligare urskilja vari det typiska i den nya samhällsordningen bestod. Där Trotskij diskuterade det *sovjetiska samhället*, där diskuterade Djilas *samhällen av sovjetisk typ*.

För det andra framlade Djilas i *Den nya klassen* en ny hypotes om arten av den regerande gruppen i samhällena av sovjetisk typ. Begreppet ”byråkrati” är ju en ”administrativ” kategori. Den är synonym med opolitiska ”statstjänstemän” med ”förvaltande” funktioner.⁵⁷ Som alternativ till denna kategori hade Burnham redan på 40-talet introducerat begreppet ”managers” vilket på 60-talet av bl. a. Mallet omdöptes till ”teknokrati”.⁵⁸ Begreppet ”manager” kan sägas vara en ”teknisk” kategori, en manager har ”samordnande” eller ”koordinerande” funktioner. Ingen av dessa två kategorier kan dock sägas infånga den ”politiska” aspekt som Djilas sökte infånga med hjälp av begreppet ”politisk byråkrati”.

Genom att ställa frågan på detta sätt överskred Djilas inte enbart den traditionella sociologiska behandlingen av klassbegreppet, han satte samtidigt fingret på den ömma eller svaga punkten i den historiska materialismen. Ty inte heller i den historiska materialismen finns det egentligen någon plats för en grupp av regerande politiker/politiska byråkrater av den typ det här är frågan om. Dessa politiker avviker från den modell man känner från de liberala, parlamentariska staterna, vari politikerna ju inte är heltidsanställda men förtroendevalda. Politikerna blir till skillnad mot ämbetsmän i statsadministrationen eller direktörer för företag inte

det att de regerandes maktutövande ju faktiskt kan sägas vara av en övervägande ”paternalistisk” karaktär. Felet är snarare föreställningen om proletariats ”rojalistiska” karaktär, att det på något sätt skulle vara ”bestämt” att på en eller annan tidpunkt överta styret. Om vi avlägsnar denna (ogrundade) förmodan, så ger oss ”paternalism”-modellen en tämligen precis relation av förhållandet mellan de regerande och de regerade. Jfr. här i övrigt Leo Hubermans och Paul M. Sweezys mycket intressanta och precisa reflektioner kring den kubanska ”socialismen”: ”I praktiken. . . fortsatte relationen mellan regering och folk att vara av ett paternalistiskt slag, med Fidel Castro som den vilken i ökad grad spelade den avgörande rollen av den som tolkade folkets behov och önskningar, översatte dem i regeringspolitik och kontinuerligt förklarade vad som måste göras och vilka hinder som måste övervinnas. För att ett sådant arrangemang skall kunna fungera strömlinjeaktigt krävs två förutsättningar. Den första är att regeringen, genom Fidel, skall kunna tolka folkets behov och önskningar korrekt. Den andra är att regeringen inte skall göra misstag eller felkalkyleringar av en så allvarlig karaktär att detta skakar befolkningens förtroende för sina ledare”. (L. Huberman & P. M. Sweezy, *Socialism in Cuba*, Monthly Review, 1969, s. 204). Med andra ord. Så länge ”barnen” bevarar sin ”auktoritetstro” till ”fadern”, dvs. är eniga med fadern om att denne *vet* vad som är *bäst* för barnen själva och så länge ”fadern” inte sviker ”barnens” ”tillit” till honom, dvs. visar sig opålitlig och långt ifrån så ofelbar som i deras idealbild, ja så länge kan denna ”paternalism” fungera genom att de ”regerande” nöjer sig med att s. a. s söka ”tala” befolkningen till rätta. När dess ideella förutsättningar inte är uppfyllda, ja då tvingas det paternalistiska styret givetvis ta till andra och mer brutala metoder.⁵⁷ Jag använder här begreppet ”byråkrati” i dess *klassiska* mening, såsom vi finner den utvecklad hos Max Weber, inte i den ”slappa” mening den kommit att få i dagens byråkratidebatt (jfr. här bl. a. N. P. Mouzelis, *Organization and bureaucracy*, Trowbridge & London, 1970; M. A. Albrow, *Byråkrati*, Helsingborg, 1972 och S. Sunesson, ”Om begreppet byråkrati”, *Häften för Kritiska Studier*, nr. 4, 1973). Se även kap. 6, not. 28, nedan.⁵⁸ S. Mallet, *Bureaucracy and technocracy in the socialist countries*, Nottingham, 1974.

utnämnda av ett särskilt kompetent organ, men valda i allmänna hemliga val. De har heller ingen plats i den självstyremodell som Marx skisserar i *Pariskommunen*. Här saknas ju helt politiker i egentlig mening, de uppgifter som de delegerade utför är övervägande av administrativ, förvaltande karaktär.⁵⁹ Men de administratörer det här är frågan om är samtidigt politiker, deras funktioner är inte blott av administrativ karaktär, men är också knutna till frågan om att reglera och artikulera interessemotsättningar. På den andra sidan är dessa politiker emellertid inte valda i allmänna hemliga val och det är heller inte frågan om rekrytering på grundval av kompetens. Det är snarare frågan om en slags sluten grupp, med sin egna interna regler för rekrytering, avancemang, utnämning etc.⁶⁰ Men hur skall man egentligen karaktärisera denna grupp? är det frågan om en klass och i såfall vilken typ av klass? På denna avgörande punkt vacklar Djilas. Han anar att det på något sätt måste vara frågan om en klass, och därtill en klass av ny typ. Hans fantasi sträcker sig dock inte så långt att han kan föreställa sig den möjligheten att de regerande funktionerna som sådana kan utgöra grundlag för en härskande klass. På denna punkt går han inte längre än Trotskij. Men om det är en klass, men inte en klass vars definition är knuten till utövande av de regerande funktionerna, ja då återstår ju inget annat än att uppfatta denna klass som en besittande klass. Men hur kan den vara en besittande klass? Här tvingas Djilas falla tillbaka till den tankekonstruktion som introducerades redan av Bruno Rizzi på 30-talet, i polemik mot Trotskijs analys, föreställningen om det ”kollektiva egendomen”. Ser vi närmare på de olika teorierna om den ”nya klassen” visar det sig också att de alla i sista hand baserar sig på denna föreställning om en ”besittande klass” av ”ny typ”.

A. Byråkratisk kollektivism.

Föreställningen om en ny typ av besittande klass, baserad på kollektiv egendom uppträder första gången i Bruno Rizzis bok *Världens byråkratisering*, som utkom 1939.⁶¹ Rizzis huvudtes är att det i Sovjet uppstått en historiskt ny typ av besittande klass. Medan alla de besittande klasser vi känner från den västeuropeiska historien, baserade sitt härskande på privategendom till produktionsmedlen, besitter den sovjetiska byråkratin inte egendomen privat men kollektivt. Produktionsmedlen tillhör klassen av byråkrater som kollektiv. Detta kollektiva besittande innebär ett kvalitativt språng betraktat i ett historiskt perspektiv. Det har uppstått en ny samhällsordning, som historiskt sett står på en kvalitativt högre nivå än det borgerliga samhället. Denna samhällsordning har nämligen avskaffat den anarkistiska konkurrensen mellan enskilda kapital och de blinda marknadslagar som är så karaktäristiska för kapitalismen och ersatt dessa med en planekonomi. Därvid har man skapat historiskt helt nya former för tillägnande och fördelning av merarbetet respektive merprodukt. Det är denna nya samhällsordning, vari byråkratin utgör den härskande, besittande klassen, men där besittandet samtidigt har en kollektiv form, som Rizzi söker infånga med begreppet ”byråkratisk kollektivism”.

Antonio Carlo, som sökt att vidareutveckla och modernisera Rizzis teser, bl. a. i ljuset av de ekonomiska reformerna i Sovjet 1965 pekar på att Rizzis beskrivning av denna ”byråkratiska kollektivism” innehåller en rad svagheter, vilka förringar dess värde. För det första tenderar den att subsumera företeelser som ur ett historie-materialistiskt perspektiv har helt olika

⁵⁹ Detta förhållande har jag pekat på i ett tidigare sammanhang (se F. Kupferberg, [Marxism och politik](#), *Zenit*, nr. 4. 1980).

⁶⁰ Rekryteringen sker på grundval av det s. k. nomenklaturasystemet, se kap. 6, not. 38 nedan.

⁶¹ Rizzi var italiensk ”vänsterkommunist” med vissa förbindelser till Fjärde Internationalen. Boken utkom i Paris och blev först 1967 översatt till italienska. Den väckte då ett visst uppseende, vilket bl. a. manifesterades i Carlos studie (A. Carlo, *Politische und ökonomische Struktur der USSR 1917-75*). *Diktatur des proletariates oder bürokratischem Kollektivismus*. Regensburg, 1972, Jag har valt att i detta sammanhang ta min utgångspunkt i Carlos ”modernisering” av Rizzi, då ju en stor del av Rizzis konkreta resonemang i hög grad var knuten till 30-talets politiska konjunktur, och därför föga intressant idag.

karaktär – stalinism, fascism, Roosevelts New Deal-politik etc. – under en och samma hat, den ”byråkratiska kollektivismen”: Därvid förlorar begreppet ”byråkratisk kollektivism” i teoretisk precision och stringens. Det blir svårt att klargöra vari den ekonomiska utvecklingsdynamik som ligger till grund för den ”byråkratiskt-kollektivistiska” samhällsordningen egentligen består.

I stället för att uppfatta den ”byråkratiska kollektivismen” som en ”historiskt universell tendens”,⁶² ett system med ”världsvida utvecklingsmöjligheter”,⁶³ är det mer fruktbart att betrakta den ”byråkratiska kollektivismen” som en samhällsordning vilken enbart har möjlighet att uppstå och fortbestå i ekonomiskt relativt outvecklade länder.

Det ”byråkratiskt-kollektivistiska” systemet ”kan inte utveckla sig i högutvecklade länder, då deras mångskiktigt differentierade produktionsstruktur inte skulle kunna utstå en byråkratiskt-centralistisk plans pansar. Systemet skulle visserligen kunna inplanteras utifrån, exempelvis genom en militär ockupation som jo faktiskt hände i de östeuropeiska ländernas fall efter andra världskriget – men när en sådan ”extern transplantation” inte helt tätt motsvarar produktivkrafternas utvecklingsstillstånd i landet ifråga, så skulle den knappast kunna tränga in i strukturen, måste oundvikligen på kort tid föra till kriser och skulle därvid enbart ha en kort livsålder. I verkligheten har den byråkratiska kollektivismen en reell utvecklingschans enbart i länder med en låg nivå hos produktivkrafterna”.⁶⁴

För det andra tenderar den att undervärdera motsättningarna i systemet, den ”byråkratiska kollektivismen” betraktas som en ”objektivt monolitisk enhet”. Den dynamik som är inbyggd i detta system leder oundvikligen till en rad motsättningar mellan produktionsförhållandena och produktivkrafterna. I en ”icke korrigierbar ojämvt mellan den primära och den sekundära industrisektorn” i ”den på en viss utvecklingsnivå av produktivkrafterna tydliga omöjligheten att i den byråkratiskt-centralistiska planeringen samtidigt ta hänsyn till samtliga data och tendenser hos ekonomin i sin helhet”, och ”i den låga arbetsproduktiviteten som bl. a. är synlig i den permanent dåliga kvaliteten hos produkterna”.⁶⁵

För det tredje ger Rizzis analys heller ingen vägledning till hur man skall kunna undgå den ”byråkratiska kollektivismen”. Rizzis alternativ är en återgång till en marknadsekonomi. Problemet är i stället, menar Carlo hur man skall kunna undgå att ”den byråkratiska apparaten blir autonom gentemot alla klasser i samhället”. Den ”byråkratiska kollektivismen” som fenomen kan uppstå endast ur ”nederlaget hos en förutgående socialistisk revolution” och skapas av ”en politisk byråkrati som frigjort sig från de traditionella byråkratiernas föreställningsvärld, särskilt dess för den karakteristiska heliga ärofrukten för privategendomen”. För att en sådan byråkrati skall kunna självständiggöra sig krävs två förutsättningar. Dels att ”den nationella bourgeoisin blivit alltför svag för att upprätthålla sitt herradöme” och dels att ”de utsugna klasserna ännu inte blivit tillräckligt starka, för att reellt kunna uttrycka ett socialistiskt perspektiv, och med detta i rätt tid erövra makten, före byråkratiens stärkande”. När man skall värdera möjligheten för uppkomsten av ”byråkratisk kollektivism” i framtiden bör man också ta hänsyn till de motkrafter som uppstått i tidens lopp. Dels det imperialistiska systemets större iver att förhindra uppkomsten av utvecklingsmodeller av sovjetisk typ, dels den ökade medvetenhet om och beredskap mot faran för ”revolutionens byråkratiska nederlag” som finns hos de revolutionära rörelserna av idag. Dessa ”mäktiga tendenser och krafter” gör en upprepning av uppkomsten av byråkratisk kollektivism i ett ringa utvecklat land” mindre sannolik.⁶⁶ Med dessa reservationer och med vissa empiriska korrekationer⁶⁷ kan

⁶² Uttrycket är Rizzis, cit. från Carlo, op. cit., s. 56

⁶³ ibid., s. 84.

⁶⁴ ibid., s. 63.

⁶⁵ ibid., s. 63.

⁶⁶ ibid., s. 85-86.

⁶⁷ Rizzi förväxlade bl. a. frågan om det endast existerar en arbetsgivare i samhällena av sovjetisk typ (staten)

dock begreppet ”byråkratisk kollektivism” sägas vara ett fruktbart begrepp när man vill studera det sovjetiska samhället menar Carlo. Detta visar sig bl. a. i att man med hjälp av detta begrepp kan förklara de förändringar som det sovjetiska samhället genomgått, härunder främst de ekonomiska reformerna 1965. Dessa reformer kan klassmässigt förklaras utifrån intressekonflikterna mellan den härskande klassen, byråkratin och de teknokratiska skikten; företagsledare, och tekniska direktörer. Dessa har vissa ”gruppspecifika intressen” vilka i grunden står i motsättning till byråkratins klassintressen. Ty ”företagsledarnas omedelbara intresse är tätt knuten till framgången hos ”dess” företag, oavsett om denna framgång står i motsättning till hela näringslivets intressen. De utvecklar därvid särskilda, i grunden partikularistiska intressen, positioner och medvetandeinslag. Ett sådant samhällslikt måste se den ideala ekonomin i kapitalistisk, marknadsorienterad ekonomisk ordning på basen av anarkistisk konkurrens mellan ett flertal av kapital i kampen om den till envar tid högsta profiten”. På denna bakgrund kan man förmoda att den teori om den ”nya ekonomin” som framförts av vissa ekonomer i verkligheten uttrycker dessa skikts långsiktiga klassintressen, och inte som man kanske skulle kunna tro, kortsiktiga konsumtionsintressen. ”Av dessa grunder har företagsledarnas krav, som de sedan 1962 förste gången sammanfattades och tydligt artikulerades i professor Libermans teorier, inte koncentrerats på utvidgningen och förbättrandet av konsumtionsmöjligheterna, men på uppbyggandet av en egen maktställning, och detta heter slutligen: på exproprieringen av byråkratin och kapitalismens restaurering.⁶⁸

Det finns många kriterier utifrån vilken man kan bedöma en teori. Ett kriterium kan vara att teorin förklarar ett tidigare *okänt fenomen*. Ett annat kriterium kan vara att teorin förklarar ett *känt fenomen* som tidigare varit oförklarat. Ett tredje kriterium kan vara att teorin ger en *ny och bättre* förklaring på ett känt fenomen som redan tidigare var någorlunda tillfredsställande förklarat. Carlos' modernisering och förnyelse av begreppet ”byråkratisk kollektivism” uppfyller inget av dessa kriterier. För det första ger tesen om den ”byråkratiska kollektivismen” inte någon bättre förklaring på det som redan Trotskij konstaterade på 30-talet, nämligen den låga arbetsproduktiviteten och den låga varukvaliteten, speciellt i konsumtionsmedelssektorn. Enligt Carlo skulle orsaken till dessa problem vara en motsättning mellan den tekniskt-organisatoriska nivån i den sovjetiska industrin och den byråkratiskt-centralistiska planeringen. För att det skall vara meningsfullt att tala om en motsättning mellan produktiv-krafter och produktionsförhållanden i den mening som man normalt använder i marxistiska sammanhang, så skulle ju denna motsättning behöva vara av ”dialektisk” karaktär: D. v. s. på den ena sidan skulle produktionsförhållandena ”främja utvecklingen av nya produktivkrafter. På den andra sidan skulle dessa nya produktivkrafter i sin tur göra det vanskligt för systemet att hantera de nya produktivkrafterna.

Systemet skulle vara tvunget att justera produktionsförhållandena i syfte att anpassa dem till de nya produktivkrafter det själv skapat. Dessa nya produktionsförhållanden skulle i sin tur generera en ny utveckling av produktivkrafterna o.s.v. i en gradvis process, intill den situation då de produktivkrafter systemet själv skapat inte längre kunde rymmas inom ramen för de existerande produktionsförhållandena. I en sådan situation kan man förvänta en ”social revolution”: ”På ett visst stadium av sin utveckling råkar samhällets materiella produktivkrafter i motsättning till de rådande produktionsförhållandena, eller, vad som bara är ett juridiskt uttryck för detta, med de egendomsförhållandena, inom vilka dessa produktivkrafter hittills rört sig. Från att ha varit utvecklingsformer för produktivkrafterna, förvandlas dessa förhållanden till fjättrar för desamma”.⁶⁹

Betraktar vi den sovjetiska ekonomin från och med introducerandet av femårsplanerna är det dock tveksamt om vi kan tala om en dynamisk motsättning av denna typ och det av två

med frågan om möjligheten att byta arbetsplats. Dess två problem är inte identiska.

⁶⁸ Carlo, op. cit., s. 70-72.

⁶⁹ K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, s. 9.

grunder. För det första härstammar ju en del av dynamiken i ekonomin inte från de ”interna” produktionsförhållandena, men från de ”externa”. Nyare studier av teknologiöverförelsen mellan väst och Sovjet pekar på att Sovjet redan på 30-talet i hög grad byggde sin teknologiutveckling på importerad teknologi. Skillnaden mellan 30-talet och idag är att man då kunde nöja sig med att ”kopiera” medan man idag i långt högre utsträckning söker ”assimilera”.⁷⁰ Bakgrunden är här skillnaden i industrialiseringsnivå mellan då och nu. På 30-talet var graden av diversifiering i industrin relativt liten. Det uppgifter man stod inför var att s. a. s. uppbygga en tung industri från ”botten” startande med cementfabriker, stålverk och liknande över uppbyggandet av en verkstadsindustri, bil- och traktorindustri, textilindustri för att så i en tredje fas utveckla kemisk, elektronisk och annan modern industri.

Så länge man befann sig på ”bottennivån” var antalet alternativa lösningsmodeller förhållandetvis få. Man kunde då ex. vis nöja sig med att importera en ”nyckelfärdig” cementfabrik och därefter gå igång med att framställa hundratals exakta kopior av samma fabrik landet över. Ju mer överlagrad den industriella basen emellertid blev med branscher på en ”högre” nivå, ju svårare var det att lösa teknologiproblemen på detta sätt. Man tvingades därför på en viss tidpunkt att ändra strategi. ”Kopieringsmetoden”, som tog sin utgångspunkt i den färdiga, *monterade* teknologin, avlöstes av ”plageringsmetoden”, vilken förutsatte detaljerad kunskap om de enskilda *komponenterna*.⁷¹

För det andra är det inget som talar för att utvecklingen i produktivkrafterna i sig själv skulle tendera att *undergräva* de dominerande maktförhållandena, de regerandes politiska makt. Tvärtom kan man väl hävda att envar vidareutveckling av produktivkrafterna, vare sig den är internt genererad eller importerad tenderar att styrka de regerandes makt. Den gör de dominerande institutionerna mer legitima i befolkningens ögon. Den är med till att *styrka* de regerandes prestige. Och sist men inte minst tenderar denna utveckling att utskjuta den nödvändiga konfrontationen mellan teori och verklighet, mellan tesen om planekonomins överlägsenhet över marknadsekonomi och de faktiska erfarenheterna.

Det är således frågan om två helt olika *typer* av utvecklingsdynamik. Det karaktäristiska för den typ av utvecklingsdynamik som vi finner i de västliga samhällena är för det första att den är *ekonomiskt självgenererande*. Detta hänger bl. a. samman med det förhållande att lönerna fastställs fritt, genom kontraktsmässiga avtal mellan arbetsgivare och arbetstagare (förmedlat via respektive gruppers intresseorganisationer). Ur detta uppstår bl. a. ett ”lönepress” vilket är en av, om inte den viktigaste drivkraften bakom ”produktivitetstigningarna”.⁷²

För det andra att den dynamik det är frågan om tenderar att på längre sikt *undergräva* de grundläggande ekonomiska institutionerna. Inte på det sätt som Engels och Lenin menade,

⁷⁰ Se bl. a. Sutton, op. cit., och Hanson op. cit. P. Baran, *The political economy of growth*, New York, 1968 och M. Dobb, *Soviet Economic development since 1917*, London 1966.

⁷¹ Denna omsvängning ägde gradvis rum under andra hälften av 60-talet. Som officiell politik slog den dock först igenom i och med den tjugoförsta partikongressen 1971. Här formulerades den sedemera så omtalade ”Detentepolitiken”. Det nära sambandet mellan denna nya politik och situationen på det teknologiska området antyds av Zhores Medvedev: ”Denna nya détentepolitik hade ytterst påfallande effekter på vetenskapen och vetenskapsmännen. 1971 började den ”duplikerande” trenden i teknologi och vetenskap att långsamt försvinna och ersättas av en ”samarbets”-trend. Detta betydde dramatiska förändringar för vetenskapen, vilket skulle ändra sin inriktning från ”parallell konkurrens” med (eller kanske bättre ”repetition” av) den västliga vetenskapen i riktning mot en gradvis, försiktig och kontrollerad integration med den internationella vetenskapen och de teknologiska framstegen i världen. Denna nya trend var emellertid inte spontan. Vägen hade förberetts av händelserna under perioden 1965-1971 och i huvudsak på grund av det uppenbara faktum att Ryssland inte hade vunnit den tekniska och vetenskapliga konkurrensen med väst. För att vara ärlig låg USSR efter i nästan alla sofistikerade områden av modern teknologi och vetenskap. Den ”teknologiska klyftan”. . . hade inte reducerats. Detta hade klart demonstrerats av Förenta Staternas uppseendeväckande succés med den förste expeditionen till månen. Televisionsbilderna på amerikanare som klev omkring på månens yta och tryggt återvände hem gjorde ett enormt intryck på den officiella sovjetiska vetenskapspolitiken” (Z. Medvedev, *Soviet Science*, s. 103-4).

⁷² För en diskussion om detta, se *Arbete, kapital och stat* (red. P. Dencik & B. A. Lundvall), Stockholm 1977.

nämmligen att problemet med att ”styra” ekonomin gradvis framtvingar en centralisering/monopolisering av ekonomin, som är oförenlig med ”marknaden”. Heller inte som Marx och Luxemburg menade, att den kapitalistiska marknadsekonomin måste bryta samman på grund av bristande profitmöjligheter. Nej snarare genom att den ”rationalisering” av det ekonomiska tänkandet och handlandet som den kapitalistiska marknadsekonomin står för, på längre sikt leder till att det Schumpeter kallar ”entreprenurfunktionen”⁷³ upphör att vara ett attribut till den individuella kapitalägaren och blir en kollektiv eller samhällelig egendom. ”Ty på den ena sidan är det mycket lättare nu än det har varit i det förflutna att göra ting som ligger utanför den kända rutinen – innovation har i sig själv blivit en rutin. Teknologiska framsteg har i ökad grad blivit en uppgift för arbetsgrupper av tränade specialister som släpper ut det som krävs och får det att fungera på förutsägbara sätt. Romantiken i tidigare kommersiella äventyr försvinner snabbt, på grund av att så många fler saker kan kalkyleras på ett strikt sätt men som tidigare endast kunde visualiseras i ett ögonblick av snilleblix. På den andra sidan måste personalitet och viljemakt betyda mindre i omgivningar som har vant sig vid ekonomisk förändring – bäst illustrerat genom en oavbruten ström av nya konsumtions- och produktionsartiklar – och vilka i stället för att motsätta sig, accepterar den som en naturlig sak”.⁷⁴

I och med att entreprenurfunktionen upphör att vara ett attribut till den individuella kapitalägaren (spararen/investorn) och blir en samhällelig egendom försvinner ju också gradvis ”risken” i de produktiva investeringarna. Då alla är inställda på ekonomisk växt och denna ekonomiska växt samtidigt säkras av anställda specialister, blir säkerheten för att få ett avkast på varje enskild investering större och större. Men ju större ”säkerhet” på de enskilda investeringarna, ju mindre ”chans” för att investeringen i fråga skall kunna ge en påtaglig ”extraprofit”: Föra till en ”snabb” rikedomsbildning. Detta för på den ena sidan till att de individuella spararna blir mindre och mindre benägna att satsa sina pengar i produktiva investeringar. På den andra sidan till att det blir ett större utrymme för lön, mottagarens kollektiva sparande. Dessa kan gradvis överta ägandet av produktionsmedlen (förutsatt att lagstiftningen utformas således att denna möjlighet kan tillvaratas).

Betraktar vi nu samhällena av sovjetisk typ, visar det sig för det första att vi inte kan finna en motsvarande typ av ekonomiskt självgenererande dynamik. Detta hänger inte minst samman med frånvaron av fria förhandlingar mellan arbetsgivare och arbetstagare och därmed också frånvaron av en ”produktivtetsfrämjande lönepress”. Det som händer är i stället att arbetstagarna tenderar att ”stjäla arbetstid” från arbetsgivarna, förstått på så sätt att då arbetsgivaren under alla omständigheter dikterar lönen, så är arbetstagarens enda möjlighet att uppnå en ”rättvis” eller ”rimlig” relation mellan lön och arbetsinsats att reducera sin effektiva arbetsinsats, för att förhindra att ”mervärdekvoten” pressas alltför mycket i vädret.

Under sådana förhållanden är det givet att en ökning av arbetsproduktiviteten inte sker ”av sig själv” ”spontant”. Arbetsproduktiviteten kan blott ökas genom ”utomekonomiska” medel

⁷³ Med ”entreprenur”-funktionen menar Schumpeter helt enkelt det att bryta med ”rutinen” och överkomma det naturliga ”motståndet” mot förändringar. Detta krävde förr en speciell personlighet, ”entreprenurtypen” vilken var i stånd att ”handla med självförtroende bortom de kända landmärkena” och i stånd att övervinna omgivningens motstånd”. ”Denna funktion består inte väsentligen i att antingen upptäcka något eller att på annat sätt skapa de betingelser som företaget exploaterar. Det består i att få saker och ting utförda” såsom ”att reformera eller revolutionera produktionsmönstret genom att exploatera en uppfinning eller mer allmänt en oprövad teknologisk möjlighet för att producera en ny vara eller producera en gammal vara på ett nytt sätt, eller öppna en ny källa av tillgång till material eller en ny marknad för produkter, genom att reorganisera en industri eller så. Järnvägskonstruktion i dess första stadier, elektrisk kraftproduktion före första världskriget, ånga och stål, automobilen, koloniala äventyr utgör spektakulära exempel av en stor klass som omfattar ett oändligt antal blygsammare fall – ned till sådana ting som att skapa en succé av en speciell typ av sås eller tandborste. Denna typ av aktivitet är den primärt ansvariga för de återkommande ”högkonjunkturerna” vilka revolutionerar den ekonomiska mekanismen och de återkommande ”recessionerna” vilka beror på de nya produkternas och metodernas ojämvtsskapande inflytande” (J. A. Schumpeter, op. cit. s. 132).

⁷⁴ ibid., s. 132-3.

såsom ex. vis politiskt beslutade löneökningar, moraliska påtryckningar av olika slag alltifrån ”skamtavlor” i fabriken till kampanjer i pressen om behovet av ökad arbetsdisciplin som samt sist men inte minst: Genom olika typer av tvångsåtgärder av administrativ eller rättslig karaktär. I Sovjetunionen har man sedan Chrustjev epoken i övervägande grad använt sig av de två förstnämnda typerna av ”utomekonomiska” medel, men att man heller inte viker för den sistnämnda om man menar att det är nödvändigt, vet vi ju från undersökningar av arbetslagstiftningen under Stalinperioden.⁷⁵

Därtill kommer att forskarna, pga. den politiskt-byråkratiska styrningen av forskningen i mycket liten grad upplever forskningen som en lustfylld aktivitet, en aktivitet som är en belöning i sig själv. Forskningen reduceras därvid till antingen en rent instrumentell aktivitet, en födokrok eller omvandlas till en politisk aktivitet, en kamp om makt och inflytande. Drivkraften i forskningen, det lustfyllda tillfredsställandet av ”nyfikenhet” torkar ut i takt med inskränkningen av forskarnas ”frihet” eller ”autonomi”, och det som blir kvar är ett slags ”gammeljungfrur”, utan livsgnista och med en mer eller mindre perverterad önskan att dominera över andra (se även kapitel 9 nedan).

Det är detta som förklarar varför den kvalitativa sidan av produktivkrafternas utveckling i mycket ringa grad kan genereras internt. För att utveckla teknologin i samma takt som de västliga samhällena, måste man på olika sätt ”hänga sig på”, således att man inte släpar alltför långt efter. Detta kan ex. vis ske genom att man ”kopierar” färdig teknologi, att man ”plagierar” de enskilda komponenterna (genom att ex. vis detaljstudera utländska vetenskapliga tidskrifter o.s.v.). Eller, när alla andra vägar är stängda, genom illegala medel (industri-spionage och liknande, en metod som tycks ha ökat kraftigt i betydning under senare år). Också här är det i sista hand politiska maktförhållanden som är avgörande. De regerande kompenserar för forskarnas låga prestationsnivå, genom att använda ”sina egna” metoder.

Men inte nog med att den ekonomiska dynamiken i samhällena av sovjetisk typ är av en politiskt-parasitär (snarare än ekonomiskt självgenererande) karaktär. Därtill kommer att detta sätt att införa/skapa ekonomisk dynamik i systemet tenderar att styrka systemets anhängare.

De framgångar man eventuellt kan uppvisa när det gäller utvecklingen av produktivkrafterna (kvantitativt och kvalitativt) kommer inte att undergräva den sociala ordningen, men tvärtom att stabilisera den. Den kommer inte att skapa sociala krafter, som önskar ett alternativ, men tvärtom eliminera sådana krafter. Det som eventuellt kan undergräva systemet är därför inte *framgångar* med hänsyn till utvecklingen av produktivkrafterna men tvärtom *nederlag*. Eller sagt med andra ord: Där ”ekonomiska kriser” i de västliga samhällena tenderar att *minska* oppositionen mot den kapitalistiska samhällsordningen, tenderar samma fenomen att *öka* oppositionen mot samhällena av sovjetisk typ. Samhällena av sovjetisk typ bekräftar de ”ekonomiska analyser” som i ett kapitalistiskt sammanhang är ”vulgära” och helt och hållet ”missvisande”.

För det andra måste man konstatera att begreppet ”byråkratisk kollektivism” i sin korrigerade version ersatt en typ av oklarheter med andra och att dess prediktiva förmåga, på trots av moderniseringen, inte har blivit större. Den modernisering av begreppet ”byråkratisk kollektivism” som Carlo gjort, består ju i tesen om en intresse motsättning mellan ”byråkrati” och ”teknokrati”, en intresse motsättning som Carlo tolkar som uttryck för en tendentiell antagonistisk motsättning. På den ena sidan har vi byråkratin som önskar bevara planecono-

⁷⁵ Se bl. a. L. E. Hubbard, *Soviet Labour and industry*, London, 1942, S. M. Schwarz, *Labor in the soviet Union*, New York, 1951 och W. Hofmann, *Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion*, Berlin 1956 vad gäller Stalintiden samt E. Brown, *Soviet Trade Unions and Labor relations*, Cambridge, Mass., 1966; *Industrial workers in the USSR*, R. Conquest (red.), London 1971, T. Lowit, *Le syndicalisme de type sovietique*, Paris, 1971 och *The soviet worker – illusions and reality* (ed. L. Shapiro & J. Godson), Macmillan, 1982. Jfr. även F. Kupferberg, ”Arbete och stalinism”, *Ord & Bild* nr. 2-3, 1975.

min. På den andra sidan har vi teknokratin, vilken önskar restaurera den kapitalistiska marknadsekonomin.

I verkligheten förhåller det sig inte alls på det sättet. Ty det som förenar byråkrater och teknokrater är att de bägge betraktar ekonomin primärt utifrån *produktionens* intressen. Det är uppfyllandet av produktionsplanen, som är det centrala för såväl byråkrati som teknokrati. Detta planuppfyllande är för bägge grupper knutet till deras intressen av att behålla sin makt position. Situationen skiljer sig i detta avseende inte om man, som i "byråkratins" tillfälle är placerad i ett ministerium, en avdelningsstyrelse eller en särskild kommission eller om man i "teknokratins" tillfälle är placerad som företagsledare eller chefsingenjör på företagsnivå. Bägge grupper utvecklar särintressen. Skillnaden är bara att medan de förra utvecklar branschmässiga eller funktionella särintressen, så utvecklar de senare lokala särintressen. För att identifiera den grupp som tillvaratar de allmänna intressena, skulle vi behöva höja oss ett steg över produktionsnivån, vi skulle behöva betrakta den grupp som utövar de regerande funktionerna i precis mening.

Varken byråkrater eller teknokrater har något intresse av att införa en marknadsekonomi. Ty en marknadsekonomi, skulle jo innebära att konsumtionsintressena kom att dominera över produktionsintressena. Men detta skulle jo innebära att såväl byråkrater som teknokrater skulle komma att ställas inför en helt ny typ av tvång som de inte känner till idag. De skulle tvingas att producera varor som motsvarade såväl konsumenternas behov som deras köpkraft. I stället för att enbart uppfylla produktionsplanen, vilket ju i princip inte är något annat än att producera för ett fabrikslager eller för andra avdelningar i en och samma fabrik, i stället för att kalkylera huvudsakligen i fysiska termer – arbetstid, råvarumängd, maskininvesteringar, energibehov etc. skulle de vara tvungna att kalkylera i bytesvärde och bruksvärde.

Den som har ett intresse av en sådan marknadsinriktad ekonomi, är således inte teknokraterna men befolkningen, den befolkning som inte har tillgång till de särskilda privilegier med hjälp av vilka byråkrater, teknokrater (och "politbyråkrater") kan kompensera för konsumtions- och servicesektorns urusla tillstånd, de många förtret i vardagen och det tids- och energispill som denna "produktionistisk" uppbyggda ekonomi kostar befolkningen.

När Carlo hävdar att en sådan marknadsstyrd ekonomi nödvändigtvis skulle innebära en restauration av kapitalismen, *upprepar han blott det argument som teknokrater, byråkrater (och "politbyråkrater") i samfällid ton anför, som försvar för att inte göra något radikalt åt problemen.* Han likställer en "produktionistisk" ekonomi med socialism och en "konsumtionsinriktad" ekonomi med kapitalism. Han uppfattar "marknaden" som något i sig styrt av kapitalägarnas behov av att berika sig kapitalistiskt och bortser därvid från att marknaden som en specifik form för reglering av det samhälleligt nödvändiga arbetet också kan uppfattas som en produktion styrd av eller inriktad mot konsumenternas behov.

Den korrigerig av begreppet "byråkratisk kollektivism" som Carlo sett sig nödsakad att utföra rättar upp på ett problem hos Rizzi, nämligen den alltför breda innebörd som begreppet hos om tycks få. Hos Carlo finner vi dock en tendens till att begreppets innebörd omvänd skrumpnar in så kraftigt att det i stort sett endast kan användas på Sovjetunionen. "Byråkratisk kollektivism" tenderar med andra ord att bli ett unikt historiskt fenomen, ett fenomen som inte har några överlevnadsmöjligheter i mer utvecklade industrisamhällen och ett fenomen som det är svårt att föreställa sig skulle kunna uppstå på nytt där var det teoretiskt sätt skulle ha möjlighet att uppstå, i de underutvecklade länderna. Ingen av dessa förutsägelser passar dock särskilt bra med den faktiska utvecklingen. Den sovjetiska modellen tycks ha en osedvanlig seglivhet och förmåga att överleva kriser i de situationer där den strängt taget skulle ha överlevt sig själv (Tjeckoslovakien, DDR, Polen); dess attraktionskraft i underutvecklade länder tycks vara starkare än den slagstyrka som imperialistiska arméer kan mobilisera (Korea, Vietnam) och dess förmåga att sätta sig igenom, även i revolutioner som startade med

ett uttalat antibyråkratiskt sikte har inte blivit mindre med åren (Kina, Kuba, Angola etc.).

Men även bortsett från alla dessa oklarheter och felförutsägelser kvarstår en grundläggande motsättning i Carlos försök att rädda begreppet ”byråkratiskt kollektivism”. Ty om det är så att det är frågan om en ny typ av besittande klass, så skulle vi ju förvänta att det sätt att organisera produktionen på, som den ”byråkratiska kollektivismen” representerade, utgjorde ett historiskt framsteg jämfört med det kapitalistiska sättet. Detta är det dock inget som tyder på, heller inte i Carlos' framställning. Tvärtom hävdar denne ju att ett överförande av den ”byråkratiska kollektivismen” på de utvecklade industrisamhällena skulle innebära en förlamning av dessa samhällens vitalitet, en uttorkning av dess livskraft, en hämsko på deras dynamik etc.

Men varför är det egentligen så? Vad är det som gör att den sovjetiska modellen inte kan framstå som ett alternativ i de västliga samhällena? Carlos' begrepp ”byråkratisk kollektivism” hjälper oss inte att besvara detta problem, snarare tvärtom. Ty det som kommer till uttryck i detta begrepp är ju en sammanblandning av två helt skilda problem. Det ena problemet har att göra med den ”övercentralistiska” typen av planekonomi kontra planekonomier med mer ”decentralistiska” inslag. Den ”övercentralistiska” modellen kan ha varit nödvändig i en tidigare fas av industrialiseringsprocessen, då man företog enorma investeringar. Då man för att företa dessa investeringar måste ha stora ekonomiska resurser till fri disposition, kunde det ligga nära till hands att centralisera beslutsfattandet och dispositionsrätten över dessa resurser. En sådan centralisering, vari företagens överskott automatiskt gick till centrum, samtidigt som de företag som hade underskott lika automatiskt fick sina underskott täckta genom subsidier via statsbudgeten, animerade emellertid samtidigt till ett enormt ekonomiskt slöseri, samtidigt som det inte stimulerade till kostnadsbesparingar. Detta bristande ”ekonomiska tänkande” hos företagesledarna var en önskad och kanske också oväntad bieffekt av centraliseringen, men så länge man befann sig på den nivå där man prioriterade den kvantitativa utbyggnaden av produktionskapaciteten framför ett bättre utnyttjande av den existerande produktionskapaciteten, var det en bieffekt man kunde leva med.

En sådan typ av ”kvantitativ” utbyggnadsstrategi kunde dock inte föregå i det oändliga. Om man inte på något sätt gjorde något åt kostnadssidan, skulle man komma till en punkt där ytterligare investeringar skulle ge ett negativt ekonomiskt resultat och föra till att nationalprodukten skulle börja att falla. Det var först och främst för att undgå detta hotande perspektiv (vilket manifesterade sig tydligast i de mest utvecklade ekonomierna, DDR och Tjeckoslovakien) som man började överväga en mer ”decentraliserad” typ av planekonomi. Genom att ge de enskilda företagen rätten att disponera över en större del av sitt eventuella överskott och samtidigt minska möjligheterna för att utan vidare kunna motta subsidier i tillfälle av underskott, räknade man med att de ”ekonomiska kalkylerna” skulle komma att spela en större roll i företagsledningens medvetande, än de tidigare hade gjort.⁷⁶

Denna typ av problematik skall inte blandas samman med en annan problemställning, nämligen frågan om de karaktäristika som kännetecknar planekonomierna i samhällena av sovjetisk typ som sådana, med marknadsekonomierna i de västliga samhällena. Ty det förhållande att företagsledningarna nu börjat ta de ”ekonomiska kalkylerna” lite mer på allvar än tidigare, har ju inte avlägsnat de mer grundläggande svagheter i planekonomierna, såsom den låga arbetsproduktiviteten, den dåliga arbetsdisciplinen, den ofta urusla varukvaliteten etc. Dessa ”kroniska” problem är inbyggda i ”systemet” som sådant, de är en effekt av de grundläggande ”institutioner” som konstituerar den sovjetiska ”samhällsordningen”: ”Offentligt ägande av produktionsmedlen”, ”statlig monopol på utrikeshandeln”,

⁷⁶ Se speciellt R. Selucky, *Economic reforms in Eastern Europe* Prager publishers, 1974. Jfr. även J. Wilczynski, *Socialist economic developments and reforms*, och P. Neerse, *Planlägningsreformer i Østeuropa*, Viborg 1978.

”kommandoekonomi”, etc.⁷⁷

Det som gör att den sovjetiska modellen inte framstår som ett alternativ för de västliga samhällena, har inte så mycket med *företagsledarnas* bristande ekonomiska tänkande att göra. Problemet är snarare att samhällena av sovjetisk typ inte kan få *arbetarna* att tänka ekonomiskt. Då detta emellertid just är styrkan i de västliga marknadsekonomierna, framstår samhällena av sovjetisk typ inte som särskilt attraktiva i den ”allmänna opinionens” ögon (vilket givetvis inte förhindrar att enstaka grupper kan finna det bristande ekonomiska tänkandet hos arbetarna i samhällena av sovjetisk typ som det ”sympatiska” i dessa samhällen: det betyder att det åtminstone finns några arbetare som ännu inte har låtit sig infånga i ”kapitalets logik”).

B. Den manageriella klassen.

Begreppet ”managerial class” introducerades av Burnham i boken *The managerial revolution* vilken utkom 1941. Utgångspunkten för Burnhams klassbegrepp är att begreppet härskande klass inte är knuten till besittande men till *kontroll*. Den härskande klassen är den klass som faktiskt kontrollerar produktionsmedlen: ”I de flesta samhällen som vi känner till, och i alla komplexa samhällen fram till nu, finns det en särskild och relativt liten grupp av människor vilka kontrollerar de viktigaste produktionsmedlen. . . de avgörande faserna i denna kontroll tycks vara två: först, förmågan att antingen genom personlig styrka eller, i komplexa samhällen, med uppbackning – i form av hot eller verklig – av statsmakten, agerande genom polisen, domstolarna och beväpnade styrkor förhindra andras tillgång till de objekt som kontrolleras (ägs); och för det andra, en preferentiell behandling i fördelningen av produkterna av de kontrollerade (ägda) objekten. När det existerar en sådan kontrollerande grupp i samhället, en grupp, som vad gäller resten av samhället har en större grad av kontroll över tillgången till produktionsinstrumenten och en preferentiell behandling i fördelningen av produkterna från dessa instrument, kan vi tala om denna grupp som den socialt dominerande eller härskande klassen i detta samhälle”.⁷⁸

Nu är ju begreppet kontroll ett tämligen vagt begrepp. Det kan för det första syfta på den ”administrativa” aspekten av produktionsprocessen, dvs. de auktoritetsrelationer som är inbäddade i denna produktionsprocess. Det är dessa auktoritetsrelationer som Weber hänthyr till i sina definitioner av ”makt”, ”herradöme” och ”disciplin”. ”Makt” definieras av Weber som ”sannolikheten att en aktör inom en social relation kommer att befinna sig i en sådan position att han kan genomdriva sin vilja trots motstånd”; ”herradöme” som ”sannolikheten att en befallning med ett givet specifikt innehåll kommer att åtlydas av en given grupp av personer”; ”disciplin” som sannolikheten att en befallning i kraft av vana kommer att mottas av prompt och automatisk lydnad i stereotypa former för en given grupp av personers vidkommande”.⁷⁹

Detta administrativa kontrollbegrepp har legat till grund för Dahrendorfs kända försök att omtolka klassbegreppet⁸⁰ Dahrendorfs ärende är att söka begreppsliggöra existensen av arbetskonflikter i ”industrisamhället”. Dessa arbetskonflikter uppfattas ha sin rot inte i de ekonomiska intressekonflikter som präglar relationen mellan besittarna av produktionsmedlen och de direkta producenter som säljer dispositionsrätten över sin arbetskraft till dessa besittare, men i de auktoritetsrelationer som nödvändigtvis existerar i alla ”imperativt koordinerade organisationer”, varav den industriella arbetsorganisationen är ett särskilt framträdande exempel, med särskilt markerade auktoritetsrelationer. I en sådan situation kan man

⁷⁷ Denna tes kommer att belysas och preciseras närmare i kapitel 4 nedan.

⁷⁸ J. Burnham, *The managerial revolution*, New York, 1941, s. 59. [sv. övers *Direktörernas revolution*, 1947]

⁷⁹ M. Weber, *The theory of social and economic organization*, (red. T. parsons), The Free Press, 1969, s. 152.

⁸⁰ R. Dahrendorf, *Class and class conflict in industrial society*, Stanford, 1965. Jfr. även ”Toward a theory of social conflict” i *Sociological theory*, (red. W. L. Wallace), London & Edingburgh 1969.

förvänta att de aktörer som är satta att åtyda de befällande aktörerna kommer att sträva emot. Ur denna situation av två motsträvande viljor, en vilja som är satt att befalla och den vilja (eller snarare de viljor) som är satt(a) att lyda, men som kan förväntas sträva emot, kan det uppstå konflikter.

Betraktat som en *generell* sociologisk modell för uppkomsten av konflikter i "industri-samhällen" är Dahrendorfs modell alltför snäv. Den förklarar inte konflikter som uppstår i organisationer *utan* en "imperativt koordinerande karaktär". Politiska partier och religiösa organisationer har, betraktat ur medlemmarnas synvinkel, som regel en relativt lös struktur (med mindre det är frågan om kaderpartier resp. sekter) och auktoritetsrelationerna omfattar här vanligen enbart heltidsanställda funktionärer. Förtroendevalda står i en mellanposition, då deras lojalitet är splittrad; lojaliteten omfattar på den ena sidan medlemmarna, som valt dem och som kan avsätta dem på nytt, och på andra sidan de heltidsanställda utan vars välvilliga inställning de inte kan få något utträttat. Under alla omständigheter har konflikter här mera en *innehållsmässig* karaktär (av strategisk eller taktisk art) än den har karaktär av disciplinbrott. Fackföreningar har en potentiellt "imperativt koordinerande karaktär", dvs. den har en disciplinberedskap, men denna beredskap inträder som regel endast i situationer när man är i konflikt med arbetsgivaren (eller eventuellt en annan, angränsande fackförening). Disciplinbrott i dessa sammanhang är ytterst sällsynta, bl. a. för att de är omgivna med några av de starkaste moraliska sanktioner vi känner ("strejkbrutare", "svartfötter", "gula fackföreningar" etc.).

Modellen förklarar heller inte de konflikter som existerar i institutionaliserade sociala relationer, som inte har karaktär av organisationer (äktenskap, kollektiv, vänskapsband etc.). Konflikter uppstår här pga. den ena partens likgiltighet, pga. ojämn arbetsfördelning, pga. momentan upphetsning etc. men sällan pga. olydnad. Modellen förklarar slutligen heller inte de konflikter som ofta uppstår mellan barn och föräldrar. Dessa antar visserligen ofta form av olydnad, men då relationen mellan barn och föräldrar bygger på ett ömsesidigt tillitsförhållande snarare än på den ena partnerns besittande av överlägsna maktresurser, av dessa konflikter inte att betrakta som brott på disciplin, men som uttryck för bristande trygghetskänsla från den ena respektive bristande tålamod från den andra partnerns sida.

Betraktat som en *specifik* sociologisk modell för att förklara arbetskonflikter i "industrisamhällen" är modellen på den andra sidan alltför bred. Visserligen har arbetskonflikter i vissa tillfällen karaktären av disciplinbrott.⁸¹ Men för det *första* utgör detta som regel endast en aspekt av arbetskonflikterna. Vi finner nästan aldrig arbetskonflikter vilka framträder som disciplinbrott i ren form. Omvänt finner vi att praktiskt taget alla arbetskonflikter är strukturerade kring eller utmynnar i krav om priset på arbetskraften. Dessa krav kan framträda direkt, i form av högre lön, högre ackordssatser, extra tillägg etc. men också indirekt, genom att begränsa arbetsgivarens möjlighet att disponera över arbetskraften inom ett givet, redan etablerat avtal om arbetskraftens pris: förkortad arbetstid, längre semester, betald utbildning på arbetstid, månadslön etc.⁸²

För det andra finns det andra typer av organisationer som i högre grad alstrar konflikter vilka har karaktären av disciplinbrott nämligen fängelser och militära organisationer. De konflikter som uppstår i dessa typer av organisationer har som regel alltid ett moment av disciplinbrott över sig, av den enkla anledningen att auktoritetsrelationerna här är mer utpräglade och kraven om disciplin, underordning och lydnad mer absoluta än i alla andra organisationstyper vi känner, inklusive industriföretaget. Det är två orsaker till detta: Dels är de maktresurser som de överordnande i fängelser och militära organisationer råder över av en mer absolut karaktär än i ett industriföretag. En arbetsgivares maktresurser är begränsade och är i

⁸¹ Se W. Korpi, *Varför strejkar arbetarna?* Stockholm 1977.

⁸² S. O. Andersson: *Vilda Strejker*, Stockholm, 1969.

huvudsak av ekonomisk art (en arbetskonflikt avgörs sista hand av strejk- respektive lock-outkassornas relativa storlekar⁸³ medan en fängelsedirektörs eller generals maktresurser är av fysisk och moralisk art som kan utvidgas efter behov. Dels er själva föremålet med dessa typer av organisationer tätare knutet till användande av disciplin. Ty medan disciplinen på en fabrik ytterst har till syfta att säkra ett ekonomiskt utbyte av ett investerat kapital, härunder investering i dispositionen över levande arbetskraft, som köpts för ett avtalat pris och på grundval av vissa avtalade betingelser, som begränsar arbetsgivarens dispositionsrätt över arbetskraften i tid och rum så är syftet såväl med fängelset som med maktinstrument per se, d. v. s. som instrument för att genomtvinga en parts vilja gentemot en annan parts. För fängelsets del är det de intagnas, frihetsberövades vilja i sig själv som är disciplinens föremål.⁸⁴

När det gäller den militära organisationen, har disciplinen mer beredskapskaraktär. Den skall användas i tillfälle av en oenighet mellan två stater, som inte kan lösas med fredliga medel. Disciplinen i den militära organisationen är nödvändigt dels för att den skal användas i en konflikt där det gäller att *påtvunga* den andra partnern sin vilja: ”Krig är. . . en våldshandling avsedd att tvinga vår motståndare att böja sig för vår vilja”,⁸⁵ dels för att detta påtvingande innebär ett i princip obegränsat användande av våld, anpassat endast till motståndarens resurser. ”Om vi önskar att besegra fienden, måste vi anpassa våra ansträngningar i relation till dennes motståndskraft. Detta uttrycks i produkten av två faktorer som inte kan bli åtskilda, nämligen summan av tillgängliga medel och viljestyrkan”.⁸⁶ Men för att kunna påtvinga en annan sin vilja och kunna mobilisera i princip obegränsade resurser, krävs det en kombination av moraliskt och fysiskt tvång, utmyntat i den för militära organisationer karaktäristiska disciplinen: ”Kårandan” bland officerarna⁸⁷ och krav om absolut lydnad bland de meniga.

Genom att använda begreppet ”imperativt koordinerade organisationer” som en modell för att beskriva arbetskonflikter, tenderar således Dahrendorf att använda en modell som inte riktigt framhäver det specifika i dessa konflikter. Modellen kunde lika gärna och därtill med större rätt användas för att förklara fängelserevolter eller militära disciplinbrott. Arbetskonflikter, såsom vi känner dem från västliga, kapitalistiska industrisamhällen är övervägande av ekonomisk art, de är grundade i de intressekonflikter som är knutna till avtal om arbetskraftens pris och betingelserna för att disponera över arbetskraften.

När det gäller arbetskonflikter i samhällen av sovjetisk typ är de informationer vi besitter

⁸³ Möjligen med undantag av gangsterlikor (maffian och liknande). Dessa ekonomiska maktresurser är dock inte alltid tillräckliga, i det att motparten (arbetarna) ofta har en moralisk styrka, som kan sätta en ekonomiskt överlägsen motpart i knipa. Detta gör att konflikter av denna typ kan dra så långt ut på tiden att de kräver politiska ingripanden utifrån, för att påskynda konfliktens avslutning. Man kan här föreställa sig åtminstone två möjligheter (a) Politiska ”ad hoc”-lösningar från fall till fall (den ”danska modellen”) (b) En ”avdemokrativering” av de fackliga organisationerna, således att rätten att godkänna avtal fråntas medlemmarna och överflyttas till de ”ansvariga” organen (förbundsstyrelsen ock liknande som i den ”svenska” modellen). Den svenska modellen (som har beskrivits av Sune Sunesson i dennes doktorsavhandling *Politik och organisation*, Kristianstad, 1974) utspår bl. a. mot bakgrund av erfarenheterna av den utdragna byggnadsarbetarstrejk, som utbröt ungefär samtidigt som socialdemokratien inledde sitt långa regeringsinnehav (Se min trebetygsuppsats ”Byggnadsstrejken 1933-34”, Sociologiska Institutionen, Stockholm 1972 och *Arkiv för Studier i arbetarrörelsens historia*, nr. 2, 1972).

⁸⁴ Straffväsendets övervägande *disciplinerande* karaktär är, som Foucault visar (M. Foucault, *Övervakning og straf*, København 1977) av relativt modern art. Tidigare var straffets syfte snarare att *påtvinga* offret, som en slags varning och demonstration av de härskandes maktfullkomlighet. För att de skulle ha denna effekt, måste dock straffet föregå offentligt, således att alla kunde se det, och det måste vara plågsamt, således att det kunde fungera avskräckande. Det att man började spärra in folk i stället, betyder att makten blir mer ”osynlig” än tidigare. Den behöver inte längre demonstreras öppet. Det tyder samtidigt på en ökad ”frihet”, ty hur skulle annars ”frihetsberövande” som sådant kunna fungera avskräckande? Behovet av att ”disciplinera” skall ses mot bakgrund av denna kombination av maktens osynliggörande och individernas ökade frihet (se även kapitel 6, not 47).

⁸⁵ C. Von Clausewitz, *On war*, Reading & Fakenham, 1968, s. 101.

⁸⁶ *ibid.*, s. 104.

⁸⁷ B. Abrahamson, *Militärer, makt och politik*, Vänersborg, 1972

tämligen sparsamma, varför alla generella konklusioner här måste omges med en viss försiktighet. Det vi vet, säger oss dock att Dahrendorfs modell inte heller i detta tillfälle lyckas att infånga det specifika i arbetskonflikterna. Ty det karaktäristiska för arbetskonflikterna i samhällen av sovjetisk typ är att de har en övervägande *politisk* karaktär. Denna politiska karaktär framträder på två sätt: Dels *uppstår* arbetskonflikter som regel pga. av politiska orsaker: Det kan vara ett politiskt beslut om att höja matvarupriserna, en otillfredsställande försyningsituation pga. dålig administration el. liknande. Dels *löses* arbetskonflikter, även i de tillfällen där deras orsak omedelbart tycks vara av ekonomisk art som regel genom politiskt ingripande. De ekonomiskt ansvariga har som regel ingen kompetens att ändra löner och ackordsnormer.⁸⁸

Detta hänger i sin tur samman med att löner och ackordssatser i sista hand är av politisk art. De lönesummor som ställs till direktörernas förfogande är primärt knutna till uppfyllandet av planen.⁸⁹

Storleksmässigt avspeglar dessa lönesummor som regel den plats som företaget intar i den faktiska, politiskt bestämda prioriteringen av den produktion som företaget står för.⁹⁰ Pga. produktionens och lönernas politiska karaktär, representerar löneökningar i sig själva inte någon köpkraft, i den meningen att förändringar i lönesumman i sig själva skulle föra till en omdirigering av resurserna från en bransch till en annan för att i ökad grad ta hänsyn till konsumentintressen. Det som händer i en sådan situation är i stället att det uppstår ett växande köpkraftsöverskott, som inte kan reabsorberas av ett stigande utbud av varor. Ett sådant köpkraftsöverskott minskar naturligtvis de direkta producenternas arbetsmotivation, varför myndigheterna kan tvingas att mer eller mindre motvilligt omdirigera resurserna, för att motverka sänkningen i arbetsmotivation. Också detta kräver emellertid ett beslut av politisk karaktär.

Att Dahrendorfs modell i så liten grad kan infånga specificiteten i arbetskonflikterna, vad antingen det gäller arbetskonflikter i västliga, kapitalistiska samhällen eller samhällen av sovjetisk typ är ingen tillfällighet. Ty det sätt på vilket Dahrendorf söker omforma det Marxska klassbegreppet, vilket bygger på föreställningen om att härskande har sin grundval i besittande, är ju att härskande är bundet till befallande: Den som kan ge order, ”en aktör inom en social relation” som befinner sig ”i en sådan position att han kan genomdriva sin vilja trots motstånd” blir i Dahrendorfs förståelsesram den härskande. Att definiera en ”härskande klass” utifrån denna rent administrativa maktdefinition, innebär att den härskande klassen kommer att omfatta alla ordergivande, medan den behärskade klassen omfattar de som mottar order. Eller med andra ord: I fångelse utgör fångarna den behärskade klassen, medan fångvaktarna och fångelsesedirektören tillsammans konstituerar den härskande klassen. I militära organisationer består den härskande klassen av generaler, överstar, majorer, kaptener, löjtnanter, sergenter och korpraler medan den behärskade klassen består av de meniga soldaterna. På fabriken motsvaras de meniga av arbetarna, medan den härskande klassen här består av förmän, verkmästare, avdelningschefer, osv. till den verkställande direktören etc.

Dahrendorfs poäng är att denna ”bipolärt-pluralistiska”-klassmodell just är det specifika för ”industrisamhällena”. Här existerar ingen homogen socialekonomiskt härskande, besittande klass i Marx' mening och heller inget homogent klassmedvetet proletariat: Arbetskonflikter är med andra ord inte det mest elementära uttrycken för den fundamentala intressemotsättning

⁸⁸ Se, M. Holubenko (pseud. för B. Krawtjenko) ”The Soviet working class”, *Critique* nr. 4 /Spring 1975). Även M. Raskovski, *Towards an east european marxism*, London 1978, och M. Vajda, ”Wir müssen das ganze der Marxistischen Klassentheorie überprüfen” i *Solidarität mit Rudolf Bahro* (red. H. Schwenger), Leck/Schleswig, 1978.

⁸⁹ Se bl. a. A. Nove, *Det ekonomiska systemet i Sovjetunionen*, Stockholm 1969, och I. Wilczynski, *The economics of socialism*, London 1972.

⁹⁰ Se *Industrial workers in the USSR*. Jfr. även F. Kupferberg, *Marxistisk Sovjetforskning*, Aalborg, 1978.

som råder mellan klassen av kapitalägare och klassen av lönearbetare, i verkligheten existerar det överhuvudtaget inte klasser i denna universella mening i industrisamhället. Det som existerar är just överordnade och underordnade, sådana som befäller och sådana som mottar order. Industrisamhället är en pluralitet av sådana bipolära mikrostrukturer. Att det ibland uppstår konflikter i en eller flera av dessa mikrostrukturer kan nästan inte undgås, då ju få människor är skapta sådana att de älskar att blint lyda order. Därför ser vi då och då att fångar gör uppror, att soldater vägrar att lyda order, att arbetare går i strejk etc., men detta är bara vad man kan förvänta i ett industrisamhälle, som ju just kännetecknas av sina ”imperativt koordinerade organisationer”.

Begreppet kontroll kan emellertid också syfta på den tekniska aspekten av produktionsprocessen, den sida som har att göra med utövande av lednings- och förmedlingsfunktioner. Behovet av dessa funktioner uppstår i situationer när produktionsprocessen eller arbetet antar en kollektiv karaktär: ”Allt direkt samhälleligt eller kollektivt arbete i större skala har i högre eller lägre grad behov av en ledning, som förmedlar kontakten mellan de olika verksamheterna och ansvarar för de allmänna funktioner, som uppstår i en produktiv verksamhet som drives av många gemensamt, i motsats till självständigt individuellt arbete. En enskild violonist dirigerar sig själv, men en orkester behöver en kapellmästare”.⁹¹

Det är denna tekniska kontrollaspekt, som ligger till grund för Burnhams begrepp ”managerial class”. Utgångspunkten för denna klass är de uppgifter som är knutna till ”den tekniska ledningen och koordineringen av produktionsprocessen. . . det är denna. . . typ av funktion som jag, i dess fullaste och klaraste betydelse kallar ”managing” och de som utför denna typ av funktioner kallar jag ”managers”. Det avgörande för att urskilja gruppen eller klassen av managers är just denna tekniska funktion de utövar: ”Med managers menar jag, i korthet, dem som, redan i det nuvarande samhället till största delen faktiskt leder /are actually managing/ den faktiska produktionsprocessen i dess tekniska aspekt, oavsett vilken legal eller finansiell form – individuell, korporativ, regeringsmässig – processen antar”. Konkret kan man ofta identifiera medlemmarna av denna grupp som ”produktionsledare” /production managers/, verkställande direktörer/operating executives/, överuppsyningsman /superintendent/, chefsingenjörer /administrative engineers/, etc. eller i regeringen som administratörer, styrelsesledamöter, generaldirektörer /kommissioners/, kontorschefer /bureau heads/ osv.⁹²

Denna tekniska kontroll motsvarar i komplexa samhällen i praktiken det samma som faktiskt ägande. Den ”manageriella klassen” är därför halvt om halvt den härskande klassen redan i det kapitalistiska samhället. När den inte är en härskande klass fullt ut, beror det på att den manageriella klassen i det kapitalistiska samhället inte uppfyller det andra av de två kriterier som Burnham anger för en härskande klass, nämligen en ”preferentiell behandling i fördelningen av produkterna av de kontrollerade (ägda) objekten”. När det gäller denna senare aspekt är den ”manageriella klassen” i kapitalismen förfördelad till fördel för andra grupper såsom aktieägare, familjefonder, börsspekulanter o.s.v. vilka har krav på inkomst i kraft av sitt juridiska ägande.

Denna situation skapar inte, *åtskillnad* mellan ägande och kontroll, menar Burnham ty kontroll och ägande är ju identiskt, ”ownership means control” och då Burnham definierar kontroll som teknisk kontroll, följer ju härav av den ”manageriella klassen” är den verkliga ägaren av produktionsmedlen. Nej det som i stället skapas är en *spänning* mellan den manageriella klassens *faktiska* ägande/kontroll och *frånvaron* av en ”preferentiell behandling i fördelningen av produkterna”. Det är denna spänning mellan direktörernas faktiska kontroll och ägande, att det är de som s. a. s. gör jobbet och det förhållande att det är de nominella ägarna vilka skördaravkastningen av detta arbete, som ligger till grund för den omvältning av

⁹¹ K. Marx, *Kapitalet*, Första Boken, s. 288.

⁹² J. Burnham, op. cit., s. 87.

samhällsordningen, som Burnham kallar den ”manageriella revolutionen”.⁹³

Den ”manageriella revolutionen” betyder att den ”manageriella klassen” förvandlar sig till en härskande klass i full mening. Genom att avskaffa den privata egendomsrätten och ersätta den med statlig egendom får den ”manageriella klassen” i och för sig inte ytterligare kontroll och ägande, ty detta har den ju redan skaffat sig, tack vare sin outhärlighet i en komplex ekonomi. ”Managergruppens position, roll och funktion är på inget sätt avhängigt av upprätthållandet av kapitalistisk egendom och ekonomiska relationer, de beror helt på den tekniska naturen i den moderna produktionsprocessen.”⁹⁴ Det den ”manageriella klassen” får är något annat, nämligen den ”preferentiella behandling i fördelningen av produkterna” som den längtat så ivrigt efter, men som det inte lyckats den att uppnå så länge de nominella ägarna stod i vägen. Genom att införa statligt ägande av produktionsmedlen, kan den på ett effektivt sätt undanröja de nominella ägarna. Då den ju redan har den faktiska kontrollen över produktionsmedlen,

Detta är huvudtanken bakom Burnhams föreställning om den ”manageriella revolutionen”. När han väl har lyckats att (i tanken) överstöka denna revolution, har han dock inte längre någon användning för sitt ”managerial class”-begrepp. Ty fördelen med detta begrepp var ju att Burnham, i sin behandling av klassförhållandena i kapitalismen inte behövde bekymra sig om relationen mellan ägarna av produktionsmedlen och de direkta producenterna, dvs. frågan om formen för tillägnet av merarbetet. Genom att abstrahera från detta problem, kunde han reducera problemet till två aspekter: Frågan om vem som utövar den tekniska kontrollen och frågan om fördelningen av merarbetet. I det ögonblick Burnham skall behandla frågan om fördelningen av merarbetet i samhällen av sovjetisk typ, ställs han dock omedelbart inför ett nytt problem: Varifrån kommer egentligen detta merarbete? I vilka former sker egentligen tillägnet av detta merarbete? Och genom vilka mekanismer säkras egentligen den ”manageriella klassen” att detta merarbete hamnar i deras egna fickor? Vad är det som säger att den ”manageriella klassen” nu, när produktionsmedlen är statliga, kan säkra sig en ”preferentiell fördelning av produkterna”? Den ”manageriella klassen” är ju fortfarande enbart en grupp av tekniska funktionärer, det är staten som äger och besitter produktionsmedlen.

Ställd inför dessa frågor tvingas Burnham så att säga retroaktivt omtala exploateringen i kapitalismen och andra förkapitalistiska produktionsätt, för att ha en metodisk utgångspunkt, från vilken han kan företa sin undersökning. Han startar med att fastslå att ”de specifika processer genom vilka exploateringen äger rum kommer naturligtvis inte att vara de samma som i det kapitalistiska eller feodala samhället.”⁹⁵ I det feodala samhället sker exploateringen som huvudregel in natura, antingen i form av dagsverke eller i form av produktränta.⁹⁶ I den sovjetiska samhällstypen sker exploateringen, i likhet med kapitalismen via en penningekonomi. Men medan den kapitalistiska penningekonomin är en *marknadsekonomi* i full mening – med en arbetsmarknad, varumarknad och kapitalmarknad⁹⁷ där priserna avspeglar

⁹³ G. Therborn, *Klasser och ekonomiska system*, Kristianstad, 1971 tycks vara enig med Burnham om att det inte existerar någon åtskillnad mellan ”ägande” och kontroll”. Han betecknar denna uppfattning som ”direktörsideologi”. Hos Therborn leder detta dock inte till tesen om ”direktörsrevolution” men snarare ”direktörsintegration”, i det att Therborn menar att den spänning som Burnham postulerar inte existerar. Direktörer får en preferentiell behandling i utdelningen av aktier, varvid de själva på kort tid blir kapitalister.

⁹⁴ J. Burnham, op. cit., s. 91. kan den nu framträda som en härskande klass i full mening. Ty i en situation där staten är ägaren av produktionsmedlen, finns det ju inga konkurrenter mer till den ”manageriella klassen” när det gäller fördelningen.

⁹⁵ *ibid.*, s. 123.

⁹⁶ Jfr. K. Marx. *Kapitalet*. Tredje boken, Köthen, 1973. Se även M. Dobb, *Kapitalismens utveckling*, Köbenhavn 1975. (Orig. utg. 1945).

⁹⁷ Jfr. S. Amin, ”Underutvecklingens politiska ekonomi”, *Zenit* nr. 4, 1971. Se även S. Amin, *Den globala kapitalackumuleringen*, Uddevalla, 1974.

svängningarna i reproduktionskostnaderna för olika typer av arbetskraft, förhållandet mellan tillgång och efterfrågan av varor och förväntad profit i olika sektorer och branscher av ekonomin – där är den sovjetiska penningekonomin en *kommandoekonomi*. Fördelningen av arbetskraft, produkter och investeringar sker inte på grundval av marknadslagar, men på grundlag av juridiskt bindande lagar konkretiserade i direktiv, anvisningar, riktlinjer etc.⁹⁸ Priserna avspeglar här inte *objektiva ekonomiska storheter*, men uttrycker snarare *subjektiva politiska intentioner*: att överföra investeringsmedel från en sektor eller bransch till en annan, att tillgodose en typ av behov framför en annan, att motivera en typ av arbetsinsats på bekostnad av en annan etc.

Detta får som konsekvens att priserna upphör att fungera som den centrala mekanismen i fördelningen av det samhällsliga arbetet, vilket är det samma som att *värdelagen* sätts ur kraft: ”Med hjälp av centraliserad statsledning, styrd valuta, statlig utrikeshandelsmonopol, tvångsarbete och priser och löner kontrollerade oavhängigt av någon fri marknadskonkurrens, kan hela branscher styras mot andra mål än profit. Det manageriella systemet är inte längre ”profitsystemet”. Samtidigt blir emellertid de statligt fastlagde priserna nu ett viktigt instrument för tillägnelsen av merarbete ur de direkta producenterna, och det i två huvudformer: Dels i form av skatt på livsmedel: ”Staten köper av bönderna, för fixa priser den mat som skall bearbetas och säljas till resten av befolkningen. . . staten säljer sedan, som den ende viktige distributören, maten till konsumenterna, också för fixerade priser. Spridningen mellan priserna kan vara så stor som trafiken kan bära”. Dels i form av prisreglering av konsumtionsvaror, i kombination med reglering av löner: ”Det andra viktiga tillvägagångssättet möjliggörs av statens monopolsituation i produktionen av icke-jordbruksvaror och tjänster. Dessa kan också säljas för fixerade priser vilka ligger nästan vilken som helst procent högre än produktionskostnaderna”.⁹⁹

Men en sådan ekonomi kan ju knappast styras av en ”manageriell” klass allena. Enbart teknisk ledning är här uppenbart otillräckligt. Ty det avgörande här, både när det gäller fördelningen av det samhällsliga arbetet och tillägnelsen av merarbete är ju förmågan att fatta och genomdriva politiska beslut: beslut om investeringar, produktion, arbetskraftens reproduktion, priser och löner etc. Dessa typer av beslut kräver *politisk* makt, kontrollen över statsmakten. Men hur skall den ”manageriella klassen” kunna skaffa sig en sådan kontroll över statsmakten? Dess funktion är ju knuten till teknisk ledning och samordning, och detta gör den ju inte i sig själv i stånd till att utöva statsmakten, dvs. utöva de *regerande* funktionerna.

Ställd inför denna problematik, söker Burnham rädda sin konstruktion, genom att uppfatta managergruppen som en såväl tekniskt ledande, som *regerande* grupp. Denna fusion mellan de två funktionerna, förklaras, menar Burnham, av sammansmältningen mellan ekonomi och politik i det ”manageriella samhället”: ”Härskarna i det kapitalistiska samhället, som i varje samhälle, var de som härskade över ekonomin, och dessa var inte de personer som besatt posterna i den politiska administrationen. . . i det manageriella samhället är emellertid politik och ekonomi direkt sammanbundna, staten erkänner inte dess kapitalistiska begränsningar; den ekonomiska arenan är också statens arena. Som följd av detta är det inte någon skarp åtskillnad mellan politiska tjänstemän och ”industrins kaptener”. Industrikaptenern är, på grundval av sin funktion samtidigt en statstjänsteman. Den ”översta plankommissionen” är outskiljligt en politisk och en ekonomisk institution”.¹⁰⁰

Men medlemmarna i den ”översta plankommissionen”, såväl som ministrarna för branschministerierna utfyller ju, i den utsträckning de verkligen är managers och inget annat, enbart

⁹⁸ Se bl. a. A. R. Oxenfeldt / V. Holybnychy, *Hur ekonomiska system fungerar*, Aldus/Bonniers, 1967 och G. Halm, *Economic systems. An comparative analysis*, Letchworth, Hertfordshire, 1970.

⁹⁹ Burnham, op. cit., s. 124-26.

¹⁰⁰ *ibid.*, s. 157.

en teknisk funktion. Det att de företag de driver är statsägda, och underlagda politiska prioriteringar, snarare än ekonomiska, gör ju inte den tekniska funktionen politisk. Enligt Burnhams egen definition är ju en manager den som ”faktiskt” leder den faktiska produktionsprocessen i dess tekniska aspekt. Men om en manager, qua manager inte utövar de i egentlig mening politiska eller regerande funktionerna, vem är det då som utövar dessa funktioner? Måste det inte finnas en särskild grupp som utövar dessa funktioner, en grupp som står utanför managergruppen i strikt mening?

Burnham tvingas, utifrån sin egen utgångspunkt och analys att erkänna att det existerar en sådan grupp: ”På trots av fusionen mellan staten och ekonomin förblir det en viss differentiering mellan den politiske byråkraten och ”managern”. åtminstone blir det en viss differentiering i funktion: några personer kommer primärt att vara sysselsatta med sådana aktiviteter som krig, propaganda, diplomati, politikutformning och så vidare; medan andra primärt kommer att leda de omedelbara ekonomiska produktionsinstrumenten såsom järnvägar och fabriker och gårdar och annat.¹⁰¹ Men om det existerar en sådan differentiering blir det då inte nödvändigtvis gruppen av politiska administratörer eller byråkrater som nödvändigtvis måste komma att utföra de viktigaste funktionerna. Ty hela systemet, inklusive det ekonomiska systemet bygger ju fundamentalt på förmågan att fatta och verkställa beslut, på en förmåga att kunna regera? Måste inte förmågan att fungera som teknisk ledare i en sådan situation nödvändigtvis vara underordnad förmågan att kunna regera?

Att besvara denna fråga med ja, skulle ju innebära att Burnham kullkastade hela grundlaget för sin analys, föreställningen om den ”manageriella klassen” som den härskande klassen. Han måste hävda att de regerande funktionerna är underordnade de tekniska: ”I den utsträckning som det är en differentiering mellan de politiska byråkraterna och managergruppen i det nya samhället, kan vi konkludera att det är managergruppen, inte byråkraterna, som är den ledande sektionen av *Den nya klassen*”.¹⁰² Men hur kan managergruppen vara härskande (eller ledande) om den enbart utövar teknisk kontroll? Ja hade Burnham, i likhet med sin beskrivning av managergruppens situation i kapitalismen, låtit bli att komma in på formerna för fördelningen av det samhällsliga arbetet och tillägnelse av merarbetet, dvs, frågan om exploateringen, hade han ju kunnat hävda att det var den tekniska kontrollen som sådan, som tilldelade managergruppen dess roll som härskande klass. Nu har Burnham emellertid sagt A och därför måste han också säga B. Han har sagt exploatering, och han har pekat på att denna exploatering har en politisk grundval.

Burnham har här uppenbarligen trängt sig själv upp i en återvändsgränd. Hela hans konstruktion har kommit i gungning. Det finns bara två utvägar. Antingen överge hela tesen om en ”managerial class” till fördel för det som är mest näraliggande, utifrån Burnhams egen analys, nämligen begreppet ”regerande klass”. En sådan vidareutveckling av den historiska materialismen, tycks dock Burnham inte se några perspektiv i. Men om man har kört fast och inte kan komma framåt, vad återstår då annat än att ta ett steg bakåt. Går det inte med ”managerial class” så går det alltid med ”byråkratisk kollektivism”. Dvs. Burnham tvingas, för att åtminstone rädda föreställningen om en ”besittande klass” falla tillbaka på Rizzis definition. Här är det inte längre den tekniska funktionen, som ligger till grund för föreställningen om en ny besittande klass, men samma missförstånd som ligger till grund för föreställningen om ”kollektivt ägande”: Nämligen att ”regera” är detsamma som att ”besitta”: ”Den ekonomiska ram i vilken managergruppens sociala dominans säkras är baserad på det statliga ägandet av produktionsmedlen. . . managergrupper kommer att utöva sin kontroll över produktionsinstrumenten och uppnå preferenser i fördelningen av produkterna, inte direkt, genom egendomsrättigheter investerade i dem som individer/eller genom utövande av tekniska ledningsfunktioner. F. K. /men indirekt, genom deras kontroll över staten som *i sin*

¹⁰¹ *ibid.*, s. 157-8.

¹⁰² *ibid.*, s. 158.

tur kommer att äga och kontrollera produktionsmedlen. . . och detta kommer att vara tillräckligt för att placera dem i positionen som en härskande klass”.¹⁰³

C. Den politiska byråkratin.

Det finns ingen analys som kommit så nära en riktig kategorisering av den regerande klassen i samhällena av sovjetisk typ än Milovan Djilas i den ovannämnda *Den nya klassen*. Ty det Djilas faktiskt visar i sin bok är att den grupp som styr i samhällena av denna typ är en regerande klass i egentlig mening, en ”politisk byråkrati”: ”När de kommunistiska systemen analyserats kritiskt, anses det att deras viktigaste kännetecken är en byråkrati, organiserad som ett speciellt socialskikt, härskar över folket. Detta är i allmänhet riktigt. En mera detaljerad analys, skall emellertid visa att endast ett speciellt skikt av byråkrater – de som inte är förvaltningstjänstemän – bildar kärnan i den styrande byråkratin eller, enligt min terminologi, den nya klassen. Detta är i verkligheten en politisk byråkrati eller en partibyråkrati. Andra tjänstemän bildar bara den apparat som den nya klassen kontrollerar”.¹⁰⁴

Men vem är då denna politiska byråkrati? Vad är grundvalen för dess klassposition? På vilket sätt skiljer den sig från andra klasser och skikt vi känner från historien? Att identifiera den ”nya klassen” som sådan är, som Djilas framhäver ingalunda någon lätt uppgift. ”Det är mycket svårt, kanske omöjligt, att bestämma den nya klassens gränser och identifiera dess medlemmar”.¹⁰⁵

Orsaken till detta är att det är svårt att säga vilka funktioner som är ”politiska” i egentlig mening, dvs. ingår i regerandet som sådant, och vilka funktioner som snarare är av en rent förvaltande art. ”Sociologiskt kan man dra gränsen mellan de olika slagen av tjänstemän, men i praktiken är de i det närmaste omöjliga att hålla isär. Det förhåller sig så inte bara därför att det kommunistiska systemet till själva sin natur är byråkratiskt, utan därför att kommunister har hand om de viktigare administrativa funktionerna.”¹⁰⁶ En möjlighet att undgå detta problem är att definiera den ”nya klassen” utifrån fördelningsmässiga kriterier, dvs. ta sin utgångspunkt i dess *privilegier*, och därvid anta att dessa privilegier på något sätt avspeglar det man är ute efter. ”Den nya klassen kan sägas bestå av dem som har speciella privilegier och ekonomiska förmåner på grund av det monopol på förvaltningsuppgifterna som de innehar”.¹⁰⁷ Problemet med denna definition är dock att tjänstemän som inte utövar någon egentlig regerande funktion, som enbart är ”byråkrater” eller ”teknokrater”, dvs. personer som utövar organisatoriskt ledande eller tekniskt koordinerande uppgifter, också kan förutsättas ha särskilda privilegier, om än inte av samma dimensioner som ”den politiska byråkratin”. ”Skiktet av politiska byråkrater kan inte åtnjuta sina privilegier, om de inte låter smulorna från sitt bord falla ner till andra byråkratiska kategorier”.¹⁰⁸

Man måste, om man vill använda detta kriterium gå vidare och se på grundlaget för dessa privilegier. Djilas menar här att det karaktäristiska för den ”nya klassen” är att dess privilegier på något sätt är *oförtjänta*: ”Om vi förutsätter att medlemskapet i denna byråkrati eller nya ägarklass kännetecknas av rätten att utnyttja privilegier. . . i detta fall nationaliserade materiella nyttigheter – så återspeglas medlemskapet av den nya klassen i en större inkomst av materiella nyttigheter och privilegier än vad samhället normalt skulle bevilja för sådana uppgifter”.¹⁰⁹

Frågan är emellertid hur man kan avgöra om ett privilegium är oförtjänt eller inte. De

¹⁰³ *ibid.*, s. 59.

¹⁰⁴ M. Djilas, *op. cit.*, s. 52.

¹⁰⁵ *ibid.*, s. 49.

¹⁰⁶ *ibid.*, s. 52.

¹⁰⁷ *ibid.*, s. 49.

¹⁰⁸ *ibid.*

¹⁰⁹ *ibid.*, s. 53.

regerande kan ex. vis hävda att deras privilegier är förtjänta, i det att man i deras tillfälle inte blott skall se på arbetsinsatsens kvantitet och kvalitet men också den *betydelse* som ligger i den funktion som den regerande utövar. Därtill kommer att de regerande ju kan tänkas önska att ge särskilt "förtjänta" personer en extra belöning. Den önskar att vara "generös" mot arbetare som visat sig särskilt "pliktuppfyllande" (stachanoviter) mot de "stjärnor" (balleriner, skådespelare, kosmonauter, vetenskapsmän etc.) som ger de regerande en viss "glans", en "glans" som kan få befolkningen att ett ögonblick glömma vardagens tristess och gråhet, ja kanske till och med mot sig själv (jfr. de extra lönekuverten under slutet av Stalintiden).¹¹⁰

En annan möjlighet är att definiera den "nya klassen" utifrån politiska kriterier. Denna "nya klass" består av de personer vilka tillhör den grupp av människor som besitter en särskild, överordnad *myndighet*. Innebörden i detta politiska kriterium framgår klarast om man jämför den "politiska byråkratin" med andra byråkratier: "Det är viktigt att observera de grundläggande skillnaderna mellan de politiska byråkratier som omnämnts här och den som uppstår i och med varje centralisering inom det moderna näringslivet. . . fastän dylika funktionärer har mycket gemensamt med de kommunistiska byråkraterna, i synnerhet vad kåranda beträffar, är de dock inte identiska Även om statliga och andra byråkrater i icke-kommunistiska system bildar ett speciellt skikt, utövar de inte den myndighet som kommunisterna har. Byråkraterna i en icke-kommunistisk stat har politiska herrar, vanligen folkvalda, eller ägare över sig, medan kommunisterna varken har herrar eller ägare över sig. Byråkraterna i en icke-kommunistisk stat är tjänstemän i ett modernt kapitalistisk folkhushåll, medan kommunisterna är något annat och nytt: en ny klass".¹¹¹

Men vari består så denna myndighet och vad grundar den sig på? Ja på något sätt tycks det som om denna myndighet har sin rot i partiet: "Partiet är kärnan i denna klass och tillika dess grundval".¹¹² Men vad är då partiet? Är partiet detsamma som partiets *medlemmar*? Om detta vore tillfället skulle ju den "nya klassen" ha en ytterst heterogen och instabil grundval. Den "nya klassen" skulle, om den för sin position var avhängig av de specifika erfarenheter, behov och intressen som gruppen av partimedlemmar representerar, basera sin makt på en grupp av människor varav huvuddelen var underordnade under gruppen av "byråkrater" och "teknokrater". Men om denna grupp av människor, vilken ju socialt representerar ett brett utsnitt av befolkningen och politiskt ofta består av de mest aktiva och framåtsträvande individerna verkligen var i stånd att regera i egentlig mening, varifrån skulle så behovet av en "ny klass" komma? Ty i en sådan situation skulle ju konkurrensen mellan de personer som var i stånd att regera vara så stor att dessa inte inbördes skulle kunna avgöra vem som skulle regera. De skulle vara tvungna att vända sig till befolkningen som helhet och be dem avgöra, vem de menade var mest lämpad att utöva de regerande funktionerna. i en sådan situation skulle de regerande emellertid bli *ansvariga* inför befolkningen. Deras position skulle bli så osäker generellt, att en egentlig regerande klass i en sådan situation knappast vore tänkbar.

Ser man på den faktiska situationen i samhällena av sovjetisk typ, visar det sig att de som utövar de regerande funktionerna i bred mening, som regel *inte* är avhängiga av partiets medlemmar och att de under alla omständigheter inte är ansvariga inför befolkningen. När det gäller partimedlemskapet är det normala att detta i sig själv endast innehåller vissa förpliktelser, exempelvis att framstå som ett moraliskt föredöme på arbetsplatsen, att uppträda korrekt och kultiverat och välja sitt umgänge med omsorg, att föra ett oklanderligt familjeliv

¹¹⁰ Om privilegiesystemet i Sovjet finns det efterhanden en flod av litteratur. För en systematisk, sociologisk studie se M. Matthews, *Privilege in the Soviet Union. A study of elite lifestyles under communism*, Surrey, 1978. En god inblick ges också av Smith, (op. cit.), och Voslensky (op. cit.). Om den översta toppens materiella levnadsvillkor och livsstil kan man läsa i S. Allilujeva, *Erindringer. Breve til en ven*. Haderslev, 1967.

¹¹¹ M. Djilas, op. cit., s. 53.

¹¹² *ibid.*, s. 49.

och uppfostra barnen till goda kommunister etc.¹¹³ Politiskt förväntas en obetingad lojalitet mot den till envar tid rådande partilinjen.¹¹⁴ För de partimedlemmar som inte har kompetens att delta i själva beslutsfattandet, inte är ansvariga för verkställandet av besluten, och inte är informerade om avprövandet av konsekvenserna av den förda partilinjen, diskussionen om de nya och oväntade svårigheter man stött på och förberedandet av nya riktlinjer – och detta gäller huvuddelen av partimedlemmarna –¹¹⁵ innebär uppfyllandet av denna obetingade lojalitetsförpliktelse endast en slags provosten. Betraktat ur en bredare politisk synvinkel innebär det att den förmodligen aktivaste delen av befolkningen binder munkavle på sig själv, och därvid omöjliggör det formulerande av olika politiska alternativ, som är nödvändigt om befolkningen som helhet skall ha inflytande på regerandet och det avgörande ordet i frågan om vem som skall regera.

Om den ”nya klassen” har sin rot i ”partiet” måste detta parti således vara något annat än dess medlemmar. Det måste finnas en ”inre kärna”, i vars händer den politiska myndigheten att regera är koncentrerad, en slags ”supermedlemmar” vilkas röster väger särskilt tungt på de formellt beslutande församlingarna; innehavare av A-aktier, vilka på aktieförsamlingarna alltid kan vara säkra på att kunna majorisera innehavarna av B-aktier, de vanliga medlemmarna, även om dessa formellt är i flertal.

Men vad gör dess partimedlemmar till ”supermedlemmar”? Vari skiljer sig deras ”aktier” från de ordinära medlemmarnas? Vad är det dessa ”supermedlemmar” besitter, som de andra, ordinära medlemmarna inte besitter? Om vi studerar Djilas beskrivning av vad dessa ”supermedlemmar” faktiskt gör, vari dess dagliga praktik består, så pekar svaret entydigt i riktning av att den typ av besittande det här är frågan om är ett besittande av en post som ger innehavaren av denna post politisk myndighet och därmed också myndighet att utöva bestämda funktioner.

I likhet med Trotskij har dock Diljas svårt att finna det begrepp som skall kunna infånga det fenomen det här är frågan om. Men till skillnad från Trotskij, vars analytiska skarpa förbjöd honom att falla tillbaka på ägandebegreppet för att beskriva detta nya och okända fenomen, blir Djilas, efter att ha drivit beskrivningen av detta *nya* fenomen så långt att det endast återstår att ge namn åt det tydligen så utmattad, att den enda idé som dyker upp i hans huvud är den gamla kända föreställningen om en besittande klass, en klass vilken baserar sin makt på besittande av egendom. ”Liksom i andra egendomsägande klasser ligger beviset för att det verkligen rör sig om en särskild klass i dess äganderätt och dess speciella förhållande till andra klasser”.¹¹⁶

”I praktiken framstår den nya klassens ägarskapsprivilegier som en exklusiv rätt, som ett partimonopol för den politiska byråkratin att fördela nationalinkomsten, fixera lönerna, leda den ekonomiska utvecklingen och förfoga över nationaliserad och annan egendom”.¹¹⁷ Men i vilken mening kan man hävda att den ”nya klassen” är en klass som besitter egendom, en ”besittande klass”? Att denna klass ”brukar, åtnjuter och förfogar över nationaliserad egendom”? Men detta gör ju inte klassen till en besittande klass i egentlig mening, ty besittande förutsätter privategendom. Detta brukande, åtnjutande och förfogande över den nationaliserade egendom, som det här är frågan om bygger ju inte på dessa individers besittande av privata egendomar, de har ingen *äganderätt* över dessa egendomar i någon som helst juridisk mening: de kan inte fritt förfoga över arbetskraften, som de antika slavägarna; de kan inte låta rätten till att bruka och åtnjuta de materiella resurserna gå i arv, såsom de feodala godsherrarna; och de kan heller inte fritt sälja och köpa egendom, såsom kapitalisterna. Dess rätt att bruka,

¹¹³ Jfr. N&J. Kéhayan, op. cit.

¹¹⁴ Se ex. vis Z. Mlynář, *Nachtfrost*, Freiburg i Br., 1978 och Voslensky, op. cit.

¹¹⁵ Jfr. K. Pomian, ”Die Partei: Führungskraft oder Herrschaftsinstrument?” i L. Menapace m. fl., op. cit.

¹¹⁶ M. Djilas, op. cit., s. 53.

¹¹⁷ ebenda.

åtnjuta och förfoga över nationaliserad egendom är med andra ord ingen *äganderätt* men det är en *politisk administrativ rätt*, något som Djilas också delvis själv antyder; ”Den nya klassens ägarskapsprivilegier och medlemskap av denna klass är administrativa privilegier. Detta privilegium sträcker sig från den statliga förvaltningen och förvaltningen av ekonomiska företag till idrott och humanitära organisationer”.¹¹⁸

Det är genom att ta vår utgångspunkt i denna politisk administrativa rätt, och inte i äganderätten, som vi kan förstå vad som skiljer ”supermedlemmarna” från de ordinära medlemmarna. De är helt enkelt politiska byråkrater, de har regerande som profession, och inte, som de övriga partimedlemmarna, som fritidsaktivitet. De utför i sin ordinära dagliga yrkesverksamhet funktioner av en politisk administrativ regerande art. Men för att kunna utöva dessa funktioner måste de besitta en post, de måste vara anställda för att dagligen utföra dessa funktioner. Det är besittandet av denna post som ger dem den auktoritet genom vilken de framstår som innehavare av A-aktier och gör dem mer eller mindre självskrivna att sitta i de formellt beslutande organen. Ty varför skulle man egentligen placera en B-aktieinnehavare i en bolagsstyrelse? Denne representerar ju ingenting, det är en fluga bland elefanter. Och skulle man av någon anledning ändå välja in någon av dessa B-aktieinnehavare i bolagsstyrelsen, har de som besitter A-aktierna ändå det avgörande ordet.

Det som bl. a. skiljer den formella beslutsproceduren i ett aktiesällskap från ett parti av ”leninistisk” eller ”marxist-leninistisk”-typ, är att man i det senare tillfället gör sig särskilt mån om att ett visst antal B-aktieinnehavare skall vara representerade i de formellt beslutande organen. Till gengäld är själva urvalsproceduren uppdelad i betydligt fler led, så att A-aktieinnehavarnas kontroll över vem som blir vald till de beslutande organen närmar sig det 100-procentiga. Redan vid utpekandet åt mandatorer till aktiestämman (partikongressen) har A-aktieägarna som regel säkrat sig mandat från B-aktieinnehavarna. De ordinära partimedlemmarna avger redan i valen i de primära partiorganen huvuddelen av sina mandat till de partimedlemmar som besitter poster i parti- och statsapparater.¹¹⁹ I valen till bolagsstyrelsen (centralkommittén) sker därför inte så mycket en *sortering* (vilken äger rum redan på den förra nivån) men snarare ett säkerställande av att det beslutande organet blir *representativt* sett utifrån den ”nya” (regerande) klassens sida.¹²⁰ Fram till denna tidpunkt söker den regerande klassen såvitt möjligt hålla samman. När det däremot gäller det sista ledet, valet av det verkställande organet (politbyrån), börjar de personliga intressena att märkbart göra sig gällande. Detta yttrar sig bl. a. i det fenomen som av sovjetologer ibland betecknas som ”klientism” dvs. det förhållande att en individ som nått politbyrån, söker att gynna de

¹¹⁸ *ibid.*, s. 54.

¹¹⁹ Denna praxis utgör i själva verket kärnan i den ”demokratiska centralismens” organisationsmodell. Ursprungligen var denna organisationsmodells primära syfte att säkra en politisk kontinuitet i en situation där medlemsskaran – pga. organisationens illegalitet eller isolering tenderade att skiftas ut tämligen snabbt. Detta var säkert ett av de viktigaste motiv som drev Lenin och bolsjevikerna att skapa denna organisationsmodell, och det är en av förklaringarna till den lätthet med vilken de västeuropeiska kommunistpartierna lät sig bolsjeviseras i slutet av 20-talet (jfr. F. Claudin, *Krisen i den kommunistiske verdensbevægelse*. Viborg 1977). I Stalins och senare Chrustjevs och Brezjnevs händer blev den ”demokratiska centralismen” ett perfekt instrument för att säkra de heltidsanställda funktionärerna den politiska kontrollen över partiet. Detta hade inte varit möjligt om man övergett den ”demokratiska centralismen” till fördel för ”byråkratisk centralism”. Ty ”byråkratisk centralism” skulle ju enbart innebära ett krav om att de legala procedurerna skulle upprätthållas. Ett sådant krav skulle vara helt otillräckligt för att säkra de heltidsanställda funktionärerna den politiska kontrollen liksom det skulle vara otillräckligt för att säkra den politiska kontinuiteten för en revolutionär organisation (men tillräckligt för att säkra den politiska kontinuiteten för en reformistisk organisation). Det som krävs ytterligare är ett krav om att medlemmarna *frivilligt* avstår från sin formella rätt till politiskt inflytande. Det är just detta frivilliga avstående av inflytande över organisationens centrum som, av någon anledning, kommit att gå under namnet ”demokratisk centralism”.

¹²⁰ Detta krav om representativitet tycks ha varit undertryckt under Stalintiden. Det blomstrade upp under Chrustjev och Brezjev och tycks nu vara en etablerad praxis (jfr. J. Hough, *The Soviet Union and social science theory*, Cambridge, Mass. 1977).

människor som stått honom nära under dennas karriär upp i den regerande klassen.¹²¹

Därmed är vi tillbaka till utgångspunkten, till konstaterandet att den ”nya klassen” faktiskt är en klass av ”politiska byråkrater”, en ”regerande klass”. Det som skiljer dessa politiska byråkrater från ”byråkrater” i största allmänhet är att deras funktioner är av en *politisk* karaktär. Det som skiljer dem från vanliga parlamentariska politiker eller medlemmar/ministrar i en parlamentariskt tillsatt regering är att de utgör en klass. De utövar sin regerande funktion utan att behöva ta hänsyn till andra mer maktfulla grupper (såsom ex. vis kapitalägare) på den ena sidan och utan att behöva vara förpliktigade av ett folkligt mandat av en tidsbegränsad karaktär på den andra sidan. De utövar med andra ord sin regerande funktion utan att behöva vara ansvariga inför någon annan än sig själv.

I detta avseende skiljer den sig inte från andra härskande klasser. Det som karaktäriserar den regerande klassen är att den bygger sin makt och sina privilegier uteslutande på utövande av politiska funktioner. Det finns inte den minsta gnutta av ”besittande” hos denna klass, den är uteslutande en klass av den ”regerande typen”. Detta till skillnad mot ex. vis borgerskapet vars makt och privilegier är knutna till (a) dess ekonomiska funktion (utveckling av produktivkrafterna) och (b) besittande av rörlig egendom (kapital). Då den regerande klassen härskar inte i kraft av sin *ekonomiska* funktion, men i kraft av sin *politiska* funktion varken kan eller behöver den besitta egendom, i det att ett sådant besittande skulle göra det omöjligt för den att legitimera sin sociala maktbas, monopoliseringen av de regerande funktionerna. Den behöver inte besitta egendom, i det att monopoliseringen av de regerande funktionerna i sig själv ger den de sociala privilegier den kan tänkas önska.

IV. Den regerande klassen.

Begreppet ”regerande klass” ligger, som framgått ovan, snubblande nära, när man skall söka karaktärisera samhällena av sovjetisk typ. Ändå tycks så gott som alla marxistiska framställningar undgå detta begrepp. Föreställningen att de regerande funktionerna kan bilda grundvalen för en politiskt härskande klass, vilken i sig själv förefaller tämligen rimlig, är sett inom ramen för en historiematerialistisk problematik utesluten på förhand. Den är teoretiskt omöjlig. Det är denna teoretiska omöjlighet, som gör att den historiska materialismen råkar i ett sådant bryderi när den ställs inför samhällena av sovjetisk typ. Alla ”empiriska” fakta och informationer bekräftar gång på gång att det verkligen är frågan om en politiskt härskande klass. Men i det ögonblick man plockar fram sin teoretiska föreståelsesram, tvingas man antingen förneka de empiriska informationerna i syfte att undgå teoretiska motsägelser. Eller acceptera de empiriska informationerna, med det resultatet att man vecklar in sig i en hopplös teoretisk oreda, som man inte kan ta sig ut ur.

Det finns ett undantag som bekräftar denna huvudregel, nämligen Wittfogels studie *Den orientaliska despotin*. Denna studie är intressant såtillvida som den på en och samma gång söker fasthålla den historiematerialistiska paradigmen, samtidigt som den söker att överskrida den. Efter att ha studerat en rad icke-västliga civilisationer, har Wittfogel blivit övertygad om att grundvalen för klassmakten i dessa civilisationer (orientaliska eller asiatiska) inte ligger i produktionssättet/ekonomin men i staten/politiken. Det är med andra ord den politiska makten, inte det ekonomiska besittandet som ligger till grund för klassuppdelningen i dessa samhällen. Samhällena av sovjetisk typ bekräftar att sådana typer av härskande klasser faktiskt existerar, och tvingar marxismen till en förnyad omprövning av sin historieteori. Då Marx i sin klassteori byggde vidare på den borgerliga politiska ekonomin (Smith, Ricardo etc.) gäller samma kritik givetvis också Marx' föregångare: ”Den moderna institutionsforskningen började i en samhällsordning, i vilken egendomsförhållandena spelade en avgörande roll. Därvid

¹²¹ Se Voslensky, op. cit.

förklarade banbrytarna inom den moderna klassteorin, att huvudavsnitten inom samhället väsentligen är bestämd genom privategendomens huvudformer och de dem motsvarande inkomstformerna. . . enligt denna uppfattning bildar företrädarna för regeringen ingen. . . ursprunglig grupp i samhället, men en sekundär och avledd. Alltid när det uppstår egendoms-konflikter, blir regeringen ett vapen för de besittande klasserna mot de ekonomiskt mindre privilegierade skikten. Detta är en ensidig ekonomisk uppfattning av staten. Det säger inget om den politiska makten som en oavhängig bestämningsgrund för klassherradöme och den säger inget om den samhälleliga och ekonomiska dominans som staten har i de hydraliska länderna. . . uppkomsten av jätteregeeringar i många moderna industriländer och uppkomsten av totalitära stater i USSR och Tyskland sätter oss i stånd att uppfatta statsmakten som ett utmärkt bestämningsgrundlag för klassindelning såväl i nutiden som också i det förgångna”.¹²²

Men hur skall med egentligen förklara det förhållande att den härskande klassen kan basera sin makt på utövandet av den politiska makten, på regerandet? Hur är en ”regerande klass”¹²³ möjlig? Ty är det inte så att klasser i sista hand definieras på grundlag av sin roll i produktionen? Hur kan man vara ”historisk materialist” och samtidigt förneka detta elementära postulat? Ställd inför detta dilemma vacklar Wittfogel. Nog är han beredd att kritisera den marxistiska historieteorin. Men han är inte beredd att överge dess ”materialistiska” grundval. Alltså måste han finna ett sätt på vilket han kan bevisa att han fortfarande är ”historisk materialist”.

Det är detta ”inre tvång” som förklarar varför Wittfogel tillgriper sin märkliga teori om ”hydraliska samhällen”. Denna teori är märklig i två avseenden. För det första är den ytterst tvivelaktig empiriskt. Redan av Wittfogels egna data framgår att huvudparten av de samhällen han kallar ”hydraliska” i mycket ringa grad hade behov av ett centraliserat bevakningssystem. För att upprätthålla tesen om att de var ”hydraliska” tvingas han konstruera en underlig definition av ”hydralisk”, omfattande all typ av byggnads- och anläggningsaktivitet. Dvs. de ”hydraliska” samhällena glider mer eller mindre över i en annan mer oklar kategori av ”entreprenuersamhällen”.¹²⁴

För det andra bryter den, trots sin ”materialism” i grunden med den ”historiska materialismen” men utifrån en annan utgångspunkt. Ty det Wittfogel i praktiken gör är att han introducerar en tredje typ av härskande klass, en *manageriell* klass i strikt mening, dvs. en klass vars politiska maktutövande baseras på dess tekniskt-organisatoriska, samordnande och organiserande roll i produktionsprocessen. Dvs. efter att i den ena sekunden ha konstaterat att grundvalen för klassmakten i de ”hydraliska samhällena” inte ligger i ekonomin men i politiken (dvs. presenterat tesen om en härskande klass av den ”regerande typen”) hävdar han i nästa sekund att grundvalen för klassmakten i verkligheten ligger i teknologin.¹²⁵

Betraktar vi samhällena av sovjetisk typ vore det dock helt missvisande att tala om en ”mana-

¹²² Wittfogel, op. cit., s. 379.

¹²³ Det bör noteras att Wittfogel faktiskt explicit använder termen ”regerande klass” flera gånger (ex. vis på sid. 375 och s. 378).

¹²⁴ Därtill kommer att Wittfogel tycks ha överdrivit betydelsen av de centrala bevakningsanläggningarna också i de områden som enligt Wittfogel tillhörde de hydraliska samhällenas kärnor (jfr. P. Andersons förintande kritik i *Lineages of the absolutist state*).

¹²⁵ Detta skall inte tolkas så att jag å priori önskar utesluta möjligheten av en härskande klass av denna manageriella typ. Tvärtom är det mycket möjligt att vi faktiskt kan finna härskande klasser av denna typ längre tillbaka i historien. Problemet är snarare att Wittfogel har svårt att bestämma sig. Man vet inte om han menar att de *orientaliska* härskarna baserade sin makt på teknologin eller om de baserade sin makt på politiken; man vet heller inte om han menar att de *sovjetiska* härskarna baserar sin makt på teknologin eller om de baserar den på politiken. Denna oklarhet menar jag beror just på att Wittfogel på något sätt känner sig förpliktad att fasthålla vid någon slags ”materialism”. Han vågar inte riktigt ta ”språnget” och öppet bryta med den historiematerialistiska utgångspunkten.

geriell” klass. Den sovjetiska nomenklaturen spelar helt visst en central roll i produktionsprocessen.

Denna centrala roll utspringer dock inte ur ett *teknologiskt*, men snarare ett *politiskt* imperativ. Det är ex. vis inte så att bönderna på kolchoserna inte på egen hand vore i stånd att organisera och planera skörden. Det är inte därför man har en förste partisekreterare i varje jordbruksregion (oblast). Hans uppgift är snarare att säkra att bönderna rent faktiskt utför sitt arbete, således att de obligatoriska leveranserna till staten (för uppköpspriser, som staten suveränt sätter) blir uppfyllda. Detta är en ”politisk” och inte en tekniskt-organisatorisk uppgift. Det är heller inte så att direktörer och arbetare på fabriker inte är i stånd att tillrättalägga det dagliga arbetet själva. Det är inte därför man har en heltidsanställd partisekreterare på alla större arbetsplatser. Dennes uppgift är snarare att säkra att produktionen ”glider” dvs. att det inte blir plötsliga produktionsstopp på grund av uteblivna eller felaktiga leveranser från andra fabriker, motstridiga plandirektiv från myndigheterna, missnöje med arbetsnormerna etc. Detta är också en ”politisk” uppgift, i den meningen att produktionsstoppen ju inte primärt är en ”ekonomisk” belastning (då fabriker ju är offentligt ägda och arbetar för planen snarare än marknaden) men en ”politisk” belastning- Det är en belastning för de ”regerande” om produktionsplanerna inte uppfylls, i det att detta kan tolkas som ett tecken på antingen att de är ”dåliga” att administrera systemet eller att systemet inte ”fungerar”. Att det är frågan om en ”regerande” snarare än en ”manageriell” klass bekräftas också av att dess roll ju långtifrån inskränker sig till produktionslivet. Tvärtom återfinns vi ju samma grupp inom *samtliga* samhällsområden: De folkvalda församlingarna, ministerierna, den lokala administrationen, militären, säkerhetspolisen, kulturen, utbildningen, massmedia, de vetenskapliga institutionerna, massorganisationerna o.s.v. Överallt gör de sig gällande. Överallt finner vi det fenomen som dessa samhällen själva beskriver som ”partiets ledande roll”.

3. Den oväntade staten.

”En statsmakt som ingriper i samhällets förhållanden blir överflödig på det ena området efter det andra och staten avsomnar av sig själv. I stället för en regering över personer får vi en förvaltning av tingen och en ledning av produktionsprocessen”. (Engels, *Antidühring*).

I. Kommunismens ABC

I mars 1919, mitt under inbördeskriget mellan röda och vita och strax efter grundandet av den Kommunistiska Internationalen, samlades det regerande bolsjevikpartiet till sin åttonde partikongress. Här ändrade partiet namn från Rysslands Socialdemokratiska Arbetarparti till Rysslands Kommunistiska Parti (bolsjevikerna). Samtidigt antog man ett nytt partiprogram, som ersatte det tidigare programmet från 1903. För att förklara och popularisera huvudprinciperna bakom det nya programmet, utsände två av partiets ledande intellektuella Nikolaj Bucharin och Evgenij Preobrazjenskij få månader senare en slags ”lärobok”, *Kommunismens ABC*. I denna presenterade den nya politiska regimen i systematisk form, sina föreställningar om vad man skulle använda den nyvunna politiska makten till, vilka mål man eftersträvade och vilka medel man ville ta i bruk för att uppnå dessa mål.¹

xxxBland de viktigaste principerna i *Kommunismens ABC* var föreställningen om ”statens bortdöende”. Denna föreställning hade ju, som Cohen påvisat i sin biografi *Bukharin and the bolshevik revolution* långt ifrån spelat någon central roll i bolsjevikerna politiska tänkande i den förrevolutionära perioden. Så sent som i september 1916 blev Bucharin angripen av Lenin för sin ”semianarkism” och för att ”felaktigt tillskriva . . . socialisterna” målet att få den gamla

¹ Se Carrs inledning till N. Bukharin & E. Preobrazjenski, *The ABC of Communism*. London, Reading & Fakenham, 1969.

staten att ”explodera”.² Den annalkande revolutionen fick dock Lenin att radikalt ändra sin ståndpunkt. Hans hållning till Bucharin blev mer positiv och i sin bok *Staten och revolutionen*, skriven mot bakgrund av ”dubbelmaktsituationen” mellan februari och oktober (gregoriansk tidräkning), poängterade Lenin uttryckligen den revolutionära statens övergångskaraktär. ”Proletariatet behöver staten endast för en tid. Vi skiljer oss inte alls från anarkisterna i frågan om statens avskaffande som mål”.³

Att just Bucharin blev en av de författare, som fick äran att popularisera det nya parti-programmet, var därför ingen tillfällighet. Visserligen var det Lenin, som i kraft av sin auktoritet och under intryck av de revolutionära maktomvältningarna, lyckades svänga partiet i denna ”halvanarkistiska” riktning, men ”det sanna initiativet var Bucharins”.⁴ Det var därför naturligt, att det blev Bucharins (och inte Lenins) version av ”statens bortdöende” som kom att prägla intrycket av vad bolsjevikerna egentligen menade med ”statens bortdöende”.

Den teori om ”statens bortdöende” som Bucharin och Preobrazjenskij presenterade var mycket enkel och sammanfattas av dem själva på följande sätt- ”I ett kommunistiskt samhälle kommer det inte att existera klasser. Men om det inte existerar klasser, blir konsekvensen att det. . . heller inte kommer att existera någon stat”, ty, ”staten är härskarnas klassorganisation. Staten är alltid riktad av en klass gentemot en annan klass. En borgerlig stat är riktad mot proletariatet medan en proletär stat är riktad mot bourgeoisin. I den kommunistiska sociala ordningen existerar det varken godsägare, kapitalister eller lönearbetare; det existerar helt enkelt folk – kamrater. Om det inte existerar några klasser, så finns det inget klasskrig och ingen klassorganisation. I enlighet med detta har staten upphört att existera. Eftersom det inte existerar något klasskrig, har staten blivit överflödig. Det finns ingen som skall hållas i strama tyglar och det finns heller ingen att hålla i dessa tyglar”.⁵

Eller med andra ord- ett klassamhälle er ett samhälle där klasserna är i krig med varandra. Då de är i krig har de behov av vapen. Dessa vapen består av klassens organisation(er). Den mäktigaste av alla klassorganisationer är staten. Den som är i besittning av denna klassorganisation blir automatiskt den härskande klassen. Det karaktäristiska för de borgerliga samhällena är att bourgeoisin besitter statsmakten. I den proletära staten är det omvänt proletariatet som besitter statsmakten. Genom att ta statsmakten i besittande, omvandlar sig således proletariatet till den härskande klassen. Detta besittande av statsmakten är dock enbart ett medel, men inte ett mål i sig. Målet är att avskaffa alla klasser, inklusive proletariatet självt. När väl detta mål är nått, så finns det ju inga som krigar med varandra, det behövs inga vapen, inga klassorganisationer och därmed heller inte den mäktigaste av dessa, nämligen staten.

Arbetarklassens övertagande av statsmakten, dess omvandling av sig själva till den härskande klassen, representerar därför inte en historiskt ny, ”stabil” typ av klassherradöme. Arbetarklassens härskande är, till skillnad mot alla tidigare typer av härskande, av en ”provisorisk” eller ”övergående” karaktär. Dess ”maktutövande” är inte ett mål i sig, det är ett ”medel” eller en ”teknik” som den använder sig av för att realisera det som är dess egentliga mål, nämligen ett samhälle där det inte finns något behov av en ”auktoritativ makt”, beskyddad av det legitima monopoliet över utövande av tvångsmakt inom ramen för en territoriellt avgränsad sammanslutning. Ty i det framtida samhället kommer all auktoritet uteslutande att bygga på rent *rationella*, vetenskapligt underbyggda kriterier. Då alla individer förutsätts vara helt och hållet rationella, finns det ingen anledning att förutsätta varken existensen av konflikter, som skulle kräva ”statsmakt” eller existensen av en grupp av individer som monopoliserar utövandet av denna statsmakts ”styrande” funktioner – ”Den viktigaste ledningen kommer att påvåla olika typer av bokföringskontor och statistiska byråer. Där kommer man, från den ena

² S. F. Cohen, *Bukharin and the bolshevik revolution*, Vintage Books, 1975, s. 40.

³ Lenin, *VV*:1, s. 40.

⁴ Cohen, *op. cit.*, s. 43.

⁵ Bukharin & Preobrazjenski, *op. cit.*, s. 117-118.

dagen till den andra, att hålla räkning på produktionen och alla dess behov; där kommer det också att beslutas vilka arbetare som skall skickas iväg, var de skall sändas till, och hur mycket arbete som skall utföras. Och i den utsträckning som alla, från barndomen och framåt har blivit vana till socialt arbete och eftersom alla kommer att förstå att detta arbete är nödvändigt och att arbete går lättare när allt utförs i enlighet med en i förväg arrangerad plan och när den sociala ordningen är som en väloljad maskin, så kommer alla att arbeta i enlighet med dessa statistiska byråers anvisningar. Det kommer inte att behövas särskilda statliga ministerier, poliser och fängelser, lagar och dekret – ingenting av detta. Precis som de spelande i en orkester iakttar dirigentens taktpinne och handlar därefter, så kommer alla att konsultera de statistiska rapporterna och inrikta sitt arbete därefter. . . dessutom kommer det i dessa statistiska byråer att en dag arbeta en person, i morgon en annan. Byråkratin, de permanenta funktionärerna, kommer att försvinna. Staten kommer att dö bort. . . inom några få årtionden kommer det att finnas en helt ny värld, med nya människor och nya vanor”.⁶

II. Staten och revolutionen.

Så långt bolsjevikernas program. Men var det verkligen denna typ av samhälle man egentligen hade satt sig i sinne att skapa? Vilken *faktisk* roll spelade egentligen denna samhällsutopi? Ett sätt att försöka närma sig denna ytterst komplicerade (och delikata) problemställning är att undersöka vilken roll Sovjetstatens grundare, Lenin, egentligen tilldelar den postrevolutionära staten. En naturlig utgångspunkt är här att ta sin utgångspunkt i Lenins huvudverk om den postrevolutionära staten, nämligen ”Staten och revolutionen”.

A Den socialistiska statens funktioner: Förtryck och organisering.

När man läser Lenins bestämning av staten i ”Staten och revolutionen” kan man inte undgå att lägga märke till att hans hållning till staten egentligen är ytterst ambivalent. På den ena sidan är han ytterst kritisk mot staten. ”Staten är en produkt och en yttring av klassmotsättningarnas *oförsonlighet*. Staten uppkommer där, då och i den mån klassmotsättningarna *inte kan försonas*”.⁷ Staten är en makt ”som utgått från samhället, men ställer sig över detta och alltmer fjärrar sig från det”, något som till sin kärna består i ”speciella förband av väpnade människor, som har fängelser m. m. till sitt förfogande”.⁸ Då staten utgör ”en speciell, över samhället stående offentlig makt” blir det nödvändigt med skatter och statskulder för denna makt underhåll, vilket gör den till ”ett verktyg för den förtryckta klassens exploatering”.⁹

På den andra sidan tycks det emellertid som om han egentligen inte har så mycket emot staten, detta på trots av att den är ett uttryck för antagonistiska klassmotsättningar, något som står över samhället och något som exploaterar de förtryckta. Det Lenin har något emot är den prerevolutionära staten, den borgerliga staten. När det däremot gäller den postrevolutionära staten, så tycks det som om hans ovanstående invändningar mot staten faller bort. Den postrevolutionära staten är inte något ”negativt” sett ur de förtrycktas synsvinkel, tvärtom är den något ”positivt”. ”Proletariatet behöver statsmakten, en centraliserad maktorganisation, en våldsorganisation”¹⁰ hävdar Lenin och det behöver det av två grunder.

För det första ”för att undertrycka exploatörernas motstånd” som Lenin uttrycker det. ”Exploatörerna” dvs. besittare av samhälleliga rikedomar såsom fast egendom, kapital och liknande kommer inte att avstå från dessa rikedomar frivilligt, men kommer att kämpa to the bitter end. Att ”undertrycka bourgeoisins oundvikliga, desperata motstånd”¹¹ blir därför

⁶ op. cit., s. 118-119.

⁷ Lenin, VV II:1, s. 200. Mina kursiveringar. F. K.

⁸ ibid., s. 202-3.

⁹ ibid., s. 206.

¹⁰ ibid., s. 221.

¹¹ ebenda.

nödvändigt, åtminstone för en övergångsperiod. Detta förutsätter dock att proletariatet har kontrollen över statsmakten, över den ”polisiära” och ”militära” tvångsapparaten, ty annars kan de ju inte genomtvinga de förändringar i egendomsförhållandena som är nödvändiga, för att överföra de samhällliga rikedomarna från privata till offentliga händer (”expropriera expropriatorerna” som det heter hos Marx).

Denna undertryckande funktion är dock blott den ena och långt från den viktigaste av den postrevolutionära statens uppgifter. Därtill kommer en uppgift av en synbarligen helt annan art. Statens tvångsmakt är också nödvändig för att ”organisera alla de arbetande och ledande massorna för det nya hushållningssystemet”¹² för att ”leda befolkningens väldiga massa, bönderna, småbourgeoisin, halvproletärerna vid den socialistiska hushållningens igångsättande”.¹³ Denna ”organisatoriska” funktion är samtidigt påtänkt att utföras av ett bestämt subjekt, nämligen *partiet*, vilket således i Lenins modell är tänkt att utöva ett slags ”monopol” över de ”organisatoriska” uppgifterna i den nya samhällsordningen. Det är ”arbetarnas parti”, ”proletariatets förtrupp” som skall ”överta makten och leda hela folket till socialismen”, ”inrikta och organisera det nya systemet”, ”vara lärare, ledare och anförare för alla arbetande och exploaterade vid ordnandet av deras samhällliga liv utan bourgeoisin och mot bourgeoisin”.¹⁴

Allt detta gör att Lenin, när han talar om ”statens bortdöende”, hela tiden poängterar att den stat som skall ”dö bort” inte är den gamla, prerevolutionära staten men den nya, postrevolutionära staten. Om proletariatet, som Lenin hävdar, behöver en stat av ovanstående typ, så måste de ju först börja med att bygga upp denna nya stat. Då man inte kan föreställa sig två stater som existerar sida vid sida, måste emellertid först den gamla staten elimineras. Betraktad ur denna synvinkel kommer revolutionen, det politiska maktövertagandet att anta en ”dubbel” karaktär. På den ena sidan *elimineras*, eller ”krossas” den prerevolutionära staten. Detta är mycket viktigt hävdar Lenin, ”alla föregående revolutioner har fullkomnat statsmaskineriet, men det är nödvändigt att krossa, nedbryta, det”.¹⁵

På den andra sidan *uppbygges* en ny stat, och det är först när denna stat är uppbyggd, existerar, som det kan bli tal om att den skall ”dö bort”. Därav den utomordentliga betydelsen, som Lenin ser det, att hålla de två statstyperna isär. Först när den prerevolutionära, borgerliga staten är eliminerad, ”krossad” och *ersatt* av en postrevolutionär, socialistisk stat, kan detta nya börja att så sakteliga dö bort. Detta är huvudinnebörden i de märkliga formuleringarna i avsnittet om ”Statens bortdöende och den våldsamma revolutionen”: ”Den borgerliga staten ”dör” inte ”bort” enligt Engels, utan ”upphäves” av proletariatet under revolutionen. Det som dör bort efter denna revolution är den proletära staten eller halvstaten”.¹⁶ ”det är alldeles självklart att en sådan *avlösning* av den ena (borgerliga) ”särskilda makten” genom den andra (proletära) ”särskilda makten” alls inte kan försiggå i form av ett ”bortdöende”.¹⁷ ”den borgerliga statens avlösning av den proletära är omöjlig utan en *våldsamt revolution*. Den proletära statens upphävande. . . är omöjligt på annat sätt än genom bortdöendet”.¹⁸

B. Den socialistiska statens institutioner: Halvstaten.

Som vi pekade ovan lägger Lenin i sin beskrivning av den post-revolutionära statens funktion stor vikt vid ”organiseringproblemet”. Detta problem uppfattas av Lenin att vara av en sådan karaktär att det (a) Kräver existensen av en centraliserad tvångsapparat, en stat som

¹² ebenda. Min kursivering. F. K.

¹³ ebenda. Min kursivering. F. K.

¹⁴ ibid., s. 221-2.

¹⁵ ibid., s. 224.

¹⁶ ibid., s. 212.

¹⁷ ibid., s. 213. Min kursivering. F. K.

¹⁸ ibid., s. 217. Min kursivering. F. K.

förutsättning för att de som utövar denna organiserande funktion kan sätta makt och auktoritet bakom deras ord (b) Kräver existensen av en specifik organisation, ett elitparti som monopoliserar utövandet av denna organiserande funktion. Det man omedelbart kunde förvänta på bakgrund av denna beskrivning vore uppkomsten av en ny typ av socialt herradöme, ett herradöme som baserar sig just på dessa två aspekter: den ”politiska” aspekten, dvs. det legitima monopolet över fysiskt tvångsutövande och den ”förvaltningsmässiga” aspekten, dvs. den sociala monopoliseringen av de organisatoriska funktionerna. Man kunde med andra ord förvänta framväxten av en slags ”politisk byråkrati”.¹⁹

Ser vi på hur Lenin har föreställt sig den postrevolutionära statens institutioner, visar det sig dock att de sociala bärarna av detta herradöme, de som skall utöva den organiserande, ledande funktionen och säkra det legitima monopolet över det fysiska tvångsutövandet (den politiska byråkratin) är spårlost försvunna. Organisatörerna, ledarna är borta och det vi finner är blott en rad underordnade kategorier. Vi finner inga politiska generaler eller säkerhetsofficerare, blott ”beväpnade arbetare”; vi finner inga professionella, heltidsanställda partisekreterare, blott amatörmässiga sovjetdelegerade som stiftar lagar, ser till att dessa blir verkställda och kontrollerar de praktiska effekterna av lagarnas utförande, allt detta på sin fritid; vi finner inga ekonomiska ministrar, planerare, politiska företagsledare o.s.v., blott ”uppsyningsmän” och ”bokhållare” som registrerar och kontrollerar att allt går rätt till.

Den stat som Lenin beskriver är med andra ord ingen ”riktig” stat, ingen ”hel” stat, men snarare, som Lenin själv uttrycker det en ”halvstat”. För Lenin är denna ”halvstat” dock inte en fantasivärld, en utopi vars enda funktion är att legitimera den politiska byråkrati som nödvändigtvis måste bli kärnan i Lenins nya stat. För honom är det blodigt allvar. Han *tror* fullt och fast på att den nya staten *kommer* att bli en sådan ”halvstat”. Han *vägrar* benhårt att ställa frågan om det inte är något som ”fattas” i hans ”halvstat”, han ser inte att det är något han har ”glömt” (nämligen den andra ”halvan” av staten: ledarna, organisatörerna, den politiska byråkratin).

1) Majoritetsdiktatur.

Om vi ser närmare på hur Lenin konstruerar denna ”halvstat” visar det sig att den bygger på två huvudantaganden. Det första huvudantagandet som kommer till uttryck i föreställningen om de ”beväpnade arbetarna” går ut på att den nya staten, till skillnad mot alla tidigare stater är en stat som utövar *majoritetsdiktatur*, snarare än *minoritetsdiktatur*. Utövandet av våld eller diktatur är något karaktäristiskt för alla stater, inklusive den ”socialistiska” staten menar Lenin. Där dock våldet/diktaturen i tidigare stater utövats *mot* majoriteten och i minoritetens intresse, så är det karaktäristiska för den socialistiska staten omvänt att våldet/diktaturen utövas av majoriteten själv och i majoritetens *eget* intresse.

Denna ”majoritetsdiktatur” kommer enligt Lenin till uttryck i ”Kommunens princip”, d. v. s. avskaffandet av alla speciella ”privilegier” för ledare och organisatörer i kampen mot statens ”politiska motståndare”: ”Att kuva bourgeoisin och dess motstånd är fortfarande nödvändigt. För Kommunen var detta särskilt nödvändigt, och en av orsakerna till dess nederlag består däri, att den ej gjorde detta tillräckligt beslutsamt. Men förtrycksorganet utgöres redan här av befolkningens majoritet och inte av dess minoritet, såsom alltid har varit fallet såväl under slaveriet som under livegenskapen och löneslaveriet. Och när folkets majoritet själv undertrycker sina förtryckare, behövs inte längre något ”speciell undertryckningsmakt”!. I

¹⁹ Det är intressant att konstatera att Gaetano Mosca förutspådde en sådan ”politisk byråkrati” redan i sin *The ruling class*: ”Administratörerna i den sociala republiken skulle också bli deras politiska ledare, och de skulle utan tvivel bli betydligt mäktigare än de ministrar och miljonärer vi känner idag. Om en människa har makten att tvinga andra att utföra en viss uppgift och att fixera fördelningen av de materiella nöjen och moraliska tillfredsställelser som skall kompensera utförandet av uppgiften, kommer han alltid att vara en despot över sina medmänniskor, oavsett hur mycket han än kommer att tyglas av lagar och regleringar, och han kommer alltid att kunna påverka deras medvetande och deras vilja till sin fördel”. (ibid., s. 284-85).

stället för den privilegierade minoritetens speciella institutioner (det privilegierade ämbetsmannaståndet, den stående arméns ledning) kan majoriteten själv omedelbart utöva deras funktioner, och ju större del av hela folket som deltagar i själva utövandet av statsmaktens funktioner, dess mindre blir behovet av denna makt”.²⁰

Därtill kommer emellertid också majoritetsdiktaturen till uttryck i en uttalat ”despotisk” princip, d. v. s. tanken om att det egentligen inte behövs någon särskild ”apparat”, ett ”rättsväsen” reglerat av särskilda lagar, reglemang, och rättsprinciper och uppbyggt av bestämda yrkeskategorier såsom poliser, domare, advokater, fångvaktare etc. genom vilken ledarna organiserar utövandet av tvånget mot minoriteten. Detta tvång kan utövas direkt, blott genom anlitan av frivilliga krafter. Av Lenins formuleringar att döma är det i detta tillfälle inte blott frågan om statens ”politiska motståndare” i egentlig mening (f. d. kapitalister och liknande) men också ”avvikare” av olika slag som han tänker sig man skall kunna ta hand om på detta sätt. Den nya ”despotiska” typen av tvångsutövning, utgör med andra ord en förebild för den kommunistiska framtiden, den situation då man överhuvudtaget inte behöver en stat: ”Vid övergången från kapitalism till kommunism är förtrycket ännu nödvändigt, men nu så att den exploaterade majoriteten förtrycker den exploaterande minoriteten. En speciell apparat, ett särskilt maskineri för förtrycket, ”staten”, behövs ännu, men den är nu en övergångsstat, den är ej längre en stat i ordets egentliga mening... behovet av ett speciellt maskineri för förtrycket börjar försvinna. . . folket kan undertrycka exploatörerna med ett ytterst enkelt ”maskineri”, så gott som utan ”maskineri”, utan speciell apparat, endast genom att organisera de beväpnade massorna. . . endast kommunismen gör staten fullständigt obehövlig, ty då finns ingen att förtrycka – ordet ”ingen” taget i betydelsen av klass, i betydelsen av systematisk kamp mot en viss del av befolkningen. Vi är inte utopister och förnekar inte alls möjligheten och oundvikligheten av excesser från enskilda personers sida lika lite som nödvändigheten av att undertrycka sådana excesser. Men för det första behöves inte härför ett speciellt maskineri, en speciell apparat för undertryckandet; detta kommer att utföras av själva det beväpnade folket lika enkelt och lätt som en skara civiliserade människor också inom det nuvarande samhället skiljer två slagskämpar åt eller förhindrar övervåld mot en kvinna. Och för det andra vet vi, att den sociala grundorsaken till excesser, till brott mot reglerna för samlivet, är massornas exploatering, deras nöd och elände. I och med att denna grundorsak avlägsnas, börjar excesserna oundvikligen ”dö bort”.²¹

2) Parlamentarismens avskaffande.

Den andra huvudprincipen i Lenins halvstat är ”parlamentarismens” avskaffande och därmed också avskaffandet av det specifika politiskt-administrativa system som vi känner från de västliga samhällena. Parlamentarismen bygger ju på en åtskillnad mellan de två huvudfunktionerna att *stifta* lagar och att *verkställa* lagar. Mot denna åtskillnad svarar uppdelningen mellan (a) en ”lagstiftande församling” (ett ”parlament”) befolkat av valda heltidspolitiker, som är politiskt ansvariga inför väljarna och (b) en ”verkställande makt” bestående av en ämbetsmannakår, rekryterad på basis av (primärt juridisk) kompetens och ansvarig inför en ”politisk chef”, d. v. s. en medlem av ”regeringen” (vilken i sin tur står under ett direkt inflytande från parlamentets sida).

I Lenins halvstat försvinner denna uppdelning mellan lagstiftande och verkställande makt och därmed också behovet av heltidspolitiker och ämbetsmannakår. ”Parlamentarismen såsom särskilt system, såsom en uppdelning i lagstiftande och verkställande verksamhet, såsom en privilegierad ställning för de deputerade finns inte här” och heller inte ”statsmännens specifika ”överhöghet”. Därvid försvinner givetvis också parlamentets (och därmed indirekt också väljarnas) inflytande över vem som skall vara ”politisk chef” för byråkratin. Denna utser s. a.

²⁰ Lenin, VV II:1, s. 240.

²¹ *ibid.*, s. 294-95.

s. sina egna ”politiska chefer”, d. v. s. den omvandlar sig till en ”politisk byråkrati”, vilken omger sig med (a) representanter av en helt ny typ, ”delegater” vars uppgift är att förmedla befolkningens konkreta önskingar och klagomål till den politiska byråkratin. Detta förutsätter dels att de *inte* blir heltidspolitiker, ”parlamentsmedlemmarna måste själva arbeta”, dels att de påtar sig ansvaret att framföra väljarnas specificerade krav till den politiska byråkratin, de skall ”själva direkt ansvara för sina väljare” (tesen om det ”bundna mandatet”);²² (b) folkliga ”ombudsmän” av en helt ny typ, vars huvuduppgift är att kontrollera att befolkningen s. a. s. påtar sig ”sin” del av ansvaret för att dess egna önskemål och krav till den politiska byråkratin blir möjliga att tillfredsställa.

Denna senare tanke ligger till grund för Lenins föreställning om ”uppsyningsmän” och ”bokhållare”, vilka ”genast, från idag till i morgon” börjar insättas i statsapparaten. Då dessa kontrollfunktioner inte kräver någon särskild juridisk kompetens följer (a) att i princip vem som helst kan utses till ”uppsyningsmän” eller ”bokhållare”. ”Kapitalismen förenklar den ”statliga” förvaltningens funktioner, gör det möjligt att avlägsna ”överheter” och reducera det hela till proletärerernas organisation. . . vilken i hela samhällets namn anställer ”arbetare, uppsyningsmän och bokhållare”, (b) att de tidigare statstjänstmännen, i den utsträckning de behåller sina arbeten, degraderas socialt i det att de nu själva blir ”uppsyningsmän” och ”bokhållare”, som har fått i uppdrag att kontrollera befolkningens arbetsinsats: ”vi reducerar statstjänstmännen till blotta verkställare av våra uppdrag, till ansvariga, avsättliga, blygsamt avlönade ”uppsyningsmän och bokhållare”. . . . de är vår proletära uppgift, därmed kan ock måste vi börja vid genomförandet av den proletära revolutionen”.²³

Huvuduppgiften för dessa ”uppsyningsmän och bokhållare” är att säkra att alla utför sina arbetsuppgifter samvetsgrant. Deras uppgift är att utföra en allomfattande ”registrering och kontroll”.

I denna mening kan det inte ”bli tal om ämbetsmannaväldets avskaffande genast, överallt och fullständigt. . . vi är inte utopister. Vi ”drömmer” inte om att man genast skall kunna undvara varje slags styrelse, varje slags underordnande”.²⁴ ”Registrering och kontroll – det är vad som framför allt krävas för att få den första fasen av det kommunistiska samhället ”på köl” och få den att fungera riktigt. Alla medborgare förvandlas här till löneanställade hos staten. . . alla medborgare blir tjänstmän och arbetare hos ett enda, hela folket omfattande stats”syndikat”. . . hela samhället blir ett enda kontor och en enda fabrik med jämlikhet i arbete och jämlikhet i lön”.²⁵

Men ”denna ”fabriksmässiga” disciplin, som proletariatet efter segern över kapitalisterna och störtandet av exploatörerna kommer att utsträcka till hela samhället är ingalunda vårt ideal eller vårt slutmål”. ”När folkets majoritet självständigt och överallt börjar genomföra en sådan registrering och en sådan kontroll över kapitalisterna. . . och över de herrar intellektuella som bevarat kapitalistiska ovanor, då blir denna kontroll verkligt universell och allmän samt kommer att omfatta hela folket, då blir det omöjligt att undandraga sig den. . . ty när alla lärt sig att leda och i själva verket självständigt leder den samhällseliga produktionen, självständigt genomför registreringen och kontrollen över parasiterna, herrskapssönerna, skojarna och andra som ”bevarar kapitalismens traditioner”, då kommer det oundgängligen att bli ytterst svårt att undandraga sig den av hela folket genomförda registreringen. . . och då kommer dörren att stå vidöppen för övergången från den kommunistiska samhällets första fas till dess högre fas och samtidigt även till statens fullständiga bortdöende”.²⁶

²² *ibid.*, s. 245-46.

²³ *ibid.*, s. 247-48.

²⁴ *ibid.*, s. 247.

²⁵ *ibid.*, s. 306-7.

²⁶ *ibid.*, s. 307-8.

III. Program och verklighet.

Det finns som vi har pekat på ovan en oerhörd inbyggd spänning i *Staten och revolutionen*: på den ena sidan en extremt "realpolitisk" syn på staten i den nya samhällsordningen ("förtryck och organisering"): på den andra sidan en extrem "utopism" ("halvstaten"). Detta skall ses mot bakgrund av att *Staten och revolutionen* ju faktiskt skrevs strax innan det bolsjevikiska maktövertagandet. Då man inte hade några direkt praktiska erfarenheter att peka på som kunde motsäga denna teori var det möjligt för Lenin att fasthålla kombinationen av "realism" och "utopism" och övertyga sina anhängare om möjligheten att realisera sitt program.

För Trotskij som i mitten av 30-talet sökte summera resultatet av oktoberrevolutionen, var en sådan hållning utesluten. Nu hade man en rad praktiska erfarenheter av vad det ville säga att söka realisera teorin om "statens bortdöende", och resultatet av detta var långt ifrån uppmuntrande. "Hur man än tolkar den nuvarande sovjetstatens natur, är en sak otvivelaktig: vid slutet av dess andra decennium är denna statsmakt varken död eller har ens börjat att "dö bort". Än värre är att den utvecklats till en tvångsapparat av hittills okänt slag. Byråkratin har inte bara låtit bli att försvinna genom att överlåta sin roll åt massorna utan har blivit en okontrollerad makt, som dominerar befolkningen. Armén har inte ersatts av ett väpnat folk, utan har i stället givit liv åt en privilegierad officerskast, som är krönt med marskalkar, medan folket, "dikta- turens beskyddare", nu är förbjudna att ha även icke-explosiva vapen. Även med den mest tänjbara fantasi skulle det vara svårt att tänka sig en mera slående kontrast mellan arbetar- staten enligt Marx, Engels och Lenins planer och den faktiska stat som styrs av Stalin".²⁷

Till skillnad mot Lenin, finner vi hos Trotskij ingen motsägelsefull syn på staten. Tvärtom är Trotskijs syn på staten entydig och klar. Hans statssyn är s. a. s. genomfört "utopistisk". I stället för att som Lenin bygga upp sin statsteori genom att tilldela staten en rad uppgifter, som gör att den nödvändigtvis inte kan "dö bort" och samtidigt beskriva samma stats institutioner utan att nämna de centrala politiska institutionerna, som de hela statsapparaten är uppbyggda kring, så väljer Trotskij att ange en rad "betingelser" av empiriskt konstaterbar karaktär som skall vara uppfyllda för att de statliga institutionerna skall kunna börja dö bort. Så länge dessa betingelser inte är uppfyllda, kan man heller inte förvänta att staten skall dö bort.

Ur rent teoretisk synvinkel är det en tämligen "galant" lösning, i det att den i ett slag avlägsnar en rad inbyggda problem i Lenins statsteori. På den andra sidan innebär Trotskijs lösning emellertid samtidigt att han s. a. s. "bortopererar" den politiskt-filosofiska problematiken och ersätter den med en rent "vetenskaplig" problemställning. Ty i och med att Trotskij väljer att ange de empiriskt konstaterbara betingelser som skall vara uppfyllda för att det förväntade skall kunna inträffa, så avlägsnar han ju med ett pennstreck de praktiskt politiska erfarenheter som resultatet av oktoberrevolutionen medfört. Är de betingelser som Trotskij anför som förutsättning för den socialistiska statens bortdöende verkligen praktiskt-politiskt genomförbara? Är inte den verkliga statens oförmåga att tillnärma sig dessa betingelser, ett tecken på att betingelserna är praktiskt orealiserbara? Betyder detta inte att det är själva teorin som sådan som det är något fel på?

A. Den socialistiska statens betingelser I: Revolutionär glöd.

En av de punkter som Trotskij ständigt återkommer till i sin kritik av Stalin, var att denna övergav "Pariskommunens" princip vad gäller avskaffandet av alla särskilda privilegier för de styrande. Som vi såg ovan var ju detta en punkt som Lenin personligen var mycket engagerad för, och man kan väl också med en viss rätt hävda att Lenin faktiskt på allvar sökte att genomdriva dessa principer. Detta innebär inte att det inte var stora skillnader i löner och levnadsstandard i Sovjet under de första åren, men det verkar som om huvudparten av dessa skillnader kan tillskrivas de enorma skillnaderna i arbetskraftens kvalifikation, d. v. s. mellan

²⁷ L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 42.

skolade och oskolade arbetare, mellan intellektuellt och manuellt arbete o.s.v., som berodde på landets tekniska och kulturella efterblivenhet. De skillnader som är karaktäristiska för den sovjetiska samhällstypen som sådan, nämligen skillnaden mellan den regerande och de regerade (d. v. s. mellan den politiska byråkratin på den ena sidan och bönder, arbetare och intelligentsian på den andra) växer fram under Stalins tid, och ersätter därvid de typer av skillnader, som i första hand er knutna till ”moderniseringsproblematiken”.²⁸

Betraktar vi hur Trotskij analyserar det nya privilegiesystemets framväxt, visar det sig att han använder sig av tre förklaringsmodeller: ”Thermidor”-modellen, ”Bonapartism”-modellen och Stalinism i ett land”-modellen. Den sistnämnda är specifikt ”rysk” i sin problematik, medan de två förstnämnda är formulerade i mer ”universella” termer. ”Thermidor”-modellen (som bygger på en parallell med den franska revolutionen) tillåter Trotskij att betrakta framväxten av det nya privilegiesystemet som en reaktion mot de ”jakobinska” principerna: ”Rousseau hade lärt att politisk demokrati var oförenlig med överdriven ojämlikhet. Jakobinerna, representanterna för de småborgerliga meniga var genomsyrade av denna lära. Den jakobinska diktaturens lagstiftning, speciellt den roll som maximumprincipen spelade, var utformad i enlighet med dessa linjer. Detta gällde också den socialistiska lagstiftningen, som bannlyste ojämlikhet till och med från den Röda Armén. Under Stalin har allt detta förändrats, och idag finns det inte bara social men också ekonomisk ojämlikhet. Allt detta har fostrats av byråkratin med cynism och skamlöshet i namn av bolsjevikernas revolutionära doktrin”.²⁹

För att ”Thermidor” skulle kunna segra, måste den dock först eliminera ”jakobinerna”, d. v. s. Trotskij och vänsteroppositionen inom partiet.³⁰ Förklaringen till att den kunde lyckas med detta skall menar Trotskij, ses mot bakgrund av revolutionens ”socialpsykologi”:

”Revolutioner krossar och bryter sönder den gamla statsmaskinen. Där ligger deras väsen. Massorna fyller arenan. De beslutar, handlar, de lagstiftar på sitt eget exempelösa sätt. Revolutionens väsen är att massorna själva blir sitt eget exekutiva organ”.

Efter varje sådan gigantisk kraftansträngning inträder emellertid alltid ett baksug, en strävan till normalisering. Massorna ”lämnar den sociala arenan, drar sig tillbaka till sina olika gömställen, retirerar till sina diverse tillflyktsorter, förvirrade, desillusionerade, trötta” och

²⁸ I den sovjetiska litteraturen, från Lenin och framåt, har det funnits en tendens att s. a. s. bortse från denna moderniseringsaspekt i den mening att de stora löneskillnaderna i början av Sovjetväldet uppfattades som en slags kvarlevor från ett *kapitalistiskt* samhälle, snarare än från ett *efterblivet* samhälle. Detta har gjort det möjligt för de sovjetiska ledarna att s. a. s. framställa resultatet av själva moderniseringen som ett uttryck för den sovjetiska statens proletära och socialistiska natur, samtidigt som man behändigt har smusslat undan den *nya* typ av privilegier som uppstått, privilegier som är *specifika* för den sovjetiska samhällsordningen och dess politiska byråkrati (jfr. Feiwel Kupferberg, ”Mot det klasslösa samhället? Om den sovjetiska klasstrukturen”, *Häften för Kritiska Studier*, nr. 7-8, 1975). Omvänt finner man i den moderna sovjetologiska litteraturen en strömning som uteslutande fokuserar på den sovjetiska statens moderniserande funktion, och därvid kommer att uppfatta den politiska byråkratins privilegier som en förutsättning för moderniseringen som sådan och inte som ett uttryck för det paternalistiska herradöme, som denna politiska byråkrati utövar (Se speciellt D. Lane, *Politics and society in the USSR*, Prescot and London, 1970; ds. *The end of inequality? Stratification under state socialism*, Manchester, 1971; ds. ”Leninism as an Ideology of Soviet Development” i *Sociology and development* (red. E. deKadt & G. Williams, London, Fakenham & Reading, 1974; ds. *The socialist industrial state. Towards a political sociology of state socialism*, Ipswich, 1976). Vi finner här en intressant allians mellan östliga ”marxist-leninister” och västliga ”funktionalister” skolade i Parsons och Davies & Moores samhällstänkande.

²⁹ L. Trotsky, *Stalin. Volume two. The revolutionary in Power*, Reading & Fakenham, 1969, s. 366-367.

³⁰ Det var just det specifika för den sovjetiska Thermidor menar Trotskij, att den förmedlades via ett parti: ”För att förstå den ryska Thermidor, är det utomordentligt nödvändigt att förstå partiets roll som politisk faktor. Det fanns ingenting som ens på avstånd linkade bolsjevikpartiet i den franska revolutionen. Under Thermidor fanns det i Frankrike olika sociala grupper / under olika / politiska etiketter vilka bekämpade varandra i namn av olika sociala intressen. Thermidorianerna attackerade jakobinerna genom att kalla dem terrorister. Överklassens ungdom stödde thermidorianerna från höger och hotade dem på samma tid. I Ryssland täcktes alla dessa processer, konflikter och föreningar under namnet av det enda partiet”. (ibid., s. 234).

”platsen blir tom”.³¹ En sådan ”politisk reaktion” inträdde också i kölvattnet på den ryska revolutionen och det efterföljande inbördeskriget. Det uppstod ett behov att ”gå tillbaka till civila angelägenheter, att reetablera de normala och fredliga processerna för att tillfredsställa mänskliga behov”, ”heroismen hade själv blivit något vardagligt” och ”folk hade blivit trötta på den skräck som var oväsentlig för dem”. Denna ”övermäktiga strävan efter fred fick många att fästa blicken på dem som var ansvariga för så banala ting som livsmedelransonering, bostäder och sysselsättning i goda jobb för de bäst möjliga lönerna”. Detta var förklaringen till varför ”Stalin och andra som honom, vars roll i inbördeskriget hade varit av sekundär art, nu kom i förgrunden och ledde den tysta men inte desto mindre maktfulla övergångsrörelsen från krig till fred, från självuppoftning till självförbättring”.³²

Denna parallellisering mellan den ryska och den franska revolutionens indelning i en jakobinsk och en thermidorsk fas återfinns vi också i *Den förrådada revolutionen*. Där heter det bl. a.: ”Som svar på många kamraters undrande frågan om vad det blivit av bolsjevikpartiets och arbetarklassens aktivitet – dess revolutionära initiativ, offervilja och proletära stolthet – varför detta ersatts med så mycken nedrighet, feghet, småskurenhet och karriärism – hänvisade Rakovski till franska revolutionens historia på sjuttonhundratalet och gav som exempel Babeuf, som när han släppts ut ur Abbaye-fängelset på samma sätt undrade vad som hade hänt med den heroiska befolkningen i de parisiska förstäderna. En revolution slukar mycken mänsklig energi, både individuellt och kollektivt. Nerverna ger vika. Medvetenheten skakas och karaktärer slits ned. Händelserna utvecklas för hastigt för att nya krafter skall kunna ersätta förlusterna. Hunger, arbetslöshet, de revolutionära kadrens död, avlägsnandet av massorna från administrationen, allt detta ledde till en så fysisk och moralisk utarmning av de parisiska förstäderna att det tog tre decennier innan de var färdiga för ett nytt uppror”.³³

Betraktar man oktober-revolutionen, kan man finna ett liknande fenomen, om än i andra, historiskt specifika former: ”Oktoberrevolutionens proletära karaktär bestämdes av världssituationen och det inre styrkeförhållandets speciella växlingar. Klasserna själva uppstod under tsarismens barbari och efterbliven kapitalism och var allt annat än ordnade för den socialistiska revolutionens krav. Snarare precis tvärtom. Det är just på grund av ett ännu i många avseende efterblivit proletariat på några få månader åstadkom det unika språnget från en halvfeodal monarki till en socialistisk diktatur, som reaktionen i leden var oundviklig. Denna reaktion har utvecklats i vågor, den ena efter den andra. Yttre förhållanden och händelser har samverkat om att nära den. Intervention följde på intervention. Revolutionen fick ingen direkt hjälp från väster. I stället för landets väntade välstånd kom en fruktansvärd fattigdom att härja under lång tid. Dessutom blev arbetarklassens framstående representanter antingen dödade eller också steg de ett stycke över massorna och bröt sig loss. Och på så vis avbröts en exempellös kraftansträngning, hopp och illusioner av en lång period av trötthet, nedgång och ren besvikelse med revolutionens resultat. Den ”proletära stolthets” ebb lämnade rum för en flod av långsinhet karriärism. Den nya härskande kasten intog sin plats på denna våg”.³⁴

För Trotskij står således den grundläggande orsaken till att den sovjetiska staten frångick Pariskommunens egalitära fördelningsprinciper att söka i det förhållande att den revolutionära glöden hos massorna sloknade och banade väg för nya ledare, ledare som ur de nu utmattade massornas synvinkel hade den fördelen att de inte krävde nya uppoffringar, men i stället bekymrade sig om de små nära tingen här i världen, såsom mat, bostäder, arbete och liknande. En del av denna omsvängning i massornas socialpsykologi kan tillskrivas en rad olyckliga tillfälligheter för den ryska revolutionens vidkommande. Samtidigt ligger dock en sådan

³¹ *ibid.*, s. 231

³² *ibid.*, s. 203.

³³ L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 67-68.

³⁴ *ibid.*, s. 68.

omsvängning s. a. s. inneboende i envar revolution, i det att ju förhållandevis få människor är så skapta att de kan leva blott för revolutionen. På en viss tidpunkt önskar de flesta att leva av revolutionen, och i detta ögonblick inträder oundvikligen en reaktionsfas, ”Thermidor”. Med den måste nödvändigtvis också de egalitära principerna från den ”jakobinska” fasen stryka med. När var och en främst tänker på sitt eget privatliv, inträder en ny typ av motivationsstruktur i människornas psyke. Eftersträvar man en karriär, så eftersträvar man också olika typer av materiella privilegier, som gör att man kan föra en dräglig tillvaro, en tillvaro som ”höjer” sig en smula över mängdens o.s.v.

Om man skall försöka att karakterisera denna Thermidormodell, så framstår den i dubbel mening som en ”idealisering”. Betraktat ur en politisk-filosofisk synvinkel förutsätter ett förverkligande av Pariskommunens egalitära principer något som man i realiteten aldrig kan uppnå annat än i en ideell situation, en situation när massorna för en gångs skull bevarar sin revolutionära glöd. Denna situation förblir dock något ideellt, något som aldrig kan uppnås, i det att det ju är en objektiv lag för revolutioners socialpsykologi, att den revolutionära glöden på en viss tidpunkt slocknar. Man får börja från början igen, väl vetande att nästa gång så kommer det att gå på samma sätt o.s.v. i det oändliga. Eller med andra ord: Man kan vetenskapligt ange under vilka betingelser det är möjligt att realisera Pariskommunens principer. Men man kan egentligen inte lära sig något av oktoberrevolutionen, sett ur en politiskt-filosofisk synvinkel.

Betraktat som en förklaring i efterhand på vad som faktiskt hände i oktoberrevolutionen framstår denna modell emellertid också som en idealisering, i det att den ju faktiskt förutsätter att det var de proletära massorna som var de egentliga aktörerna i *oktoberrevolutionen* och att det var dessa massor som senare blev så utmattade, att de överlämnade makten till den framväxande politiska byråkratin. I sin bok, *Den ryska revolutionens historia*, av Deutscher karakteriserad som ”kronan på Trotskijns intellektuella verksamhet, både i omfång och kraft” och som ”det fullaste uttrycket för hans idéer om revolutionen”,³⁵ söker Trotskij underbygga denna tes, genom att konstruera ett slags genomgående revolutionssubjekt, de ”bolsjevickiska arbetarkadrerna”, vilka enligt Trotskij skulle ha varit den egentliga organiserande drivkraften såväl bakom februari/marsrevolutionen som oktober/novemberrevolutionen.³⁶

Denna beskrivning av oktoberrevolutionen är dock knappast överensstämmande med den historiska sanningen. Ty i verkligheten var det ju två *olika* subjekt i februari/mars resp. oktober/ november. Februari/marsrevolutionen verkar av allt att döma ha varit en genuin *folklig* resning, som spontant stöddes av i stort sett alla progressiva krafter i det ryska samhället, och som förde till bildandet av en regering, som stod under konstant press från de folkliga organisationerna (sovjeter och fabrikskommittéer). Oktober/novemberrevolutionen var från början till slut iscensatt av *yrkesrevolutionärerna* i bolsjevikpartiet, som återvänt till Ryssland efter februari/marsrevolutionen. Petrogradsovjetens intet ont anande arbetare och soldater agerade som en slags statister i den teaterföreställningsaktiga stormen mot Vinterpalatset, vars resultat blev att yrkesrevolutionärerna satte sig på utövandet av de regerande funktionerna med en sådan tyngd, att de folkliga organisationerna snabbt förlorade sin forna roll som faktiskt delaktig i regerandet.³⁷

³⁵ I. Deutscher, *The prophet outcast. Trotsky: 1929-1940*, Vintage Books, s. 230.

³⁶ Se L. Trotsky, *The history of the russian revolution*. Manchester, 1977.

³⁷ Trotskij var ju ordförande för den militärrevolutionära kommitté som organiserade stormen mot Vinterpalatset och torde därför ha haft en god insikt i frånvaron av spontanitet och folklig uppbakning bakom denna aktion. När han i sin Thermidorteori talar om ”massorna” eller i sin revolutionshistoria talar om de ”bolsjevickiska kadrenna” så talar han otvivelaktigt mot bättre vetande, i syfte att upprätthålla myten om att oktoberrevolutionen skulle ha varit ett proletärt maktövertagande. Redan själva sättet detta maktövertagande föregick på borde vara tillräckligt för att avkräfta denna myt, speciellt om man jämför detta maktövertagande med den genuina folkliga revolutionen i februari/mars. Jfr. här Dutschkes träffande formulering: ”I februari rörde sig de mest olika fraktioner i klasserna och folket, vilka gjorde sig fria från Zarismen, nog med hjälp av det krig som äntligen gick

För att kunna bevara denna regerande position, måste dock yrkesrevolutionärerna öppna sina led. Denna rekrytering till den regerande gruppen skedde primärt via partiet, som under dessa år expanderade våldsamt. Det var bland denna grupp av regerande, vilken under inbördeskriget utgjorde en högst blandad och instabil skara av människor, som det inträffade en märkbar psykologisk förändring mot slutet av inbördeskriget. Medan man från centralkommittésekretariatets sida i flera år kunnat ”postera” partimedlemmar på ”frivillig” basis som något tillfälligt och utan särskild materiell kompensation (s. k. ”mobiliseringar”) uppträder omkring 1921 en tydlig ”mättnad”. Man börjar få allt svårare att genomföra dessa mobiliseringar. De flesta av dessa kan långt från uppfyllas och de för till att många utträder ur partiet. Detta är, kan man förmoda, medverkande till den förändring i ”posterings”-praxis som äger rum under slutet av inbördeskriget. Från och med nu blir ”posteringen” en del i en medveten ”personalpolitik” vars grundlag är en systematisk insamling av information om partimedlemmar på olika nivåer, som skall göra det möjligt för partiapparaten/centralkommitténs apparat att styra rekryteringen till de poster som har en politisk-administrativ (d. v. s. regerande) karaktär.³⁸

B. Den socialistiska statens betingelser II: Överflöd

Thermidormodellen utvecklades av Trotskij i slutet av 20-talet mot bakgrund av vänsteroppositionens definitiva och förödmjukande nederlag.³⁹ Den politiska problematik som avspeglar sig i denna modell är den revolutionära fraktionens politiska nederlag. Vänsteroppositionen måste nu erkänna sig besegrad. Trotskij, som inte kan förmå sig själv att acceptera detta nederlag, tvingas, för att hålla modet uppe bland sig och sina anhängare, konstruera en teori, som tillåter honom att kunna hoppas på en comeback. Detta är såvitt jag kan se, den egentliga bakgrunden bakom Thermidormodellen och dess märkliga, ”cykliska” teori om revolutionens socialpsykologi, en teori som ju Trotskij fasthöll intill sin död.

Den Bonapartistiska modellen (polisstatsmodellen) utvecklas av Trotskij i mitten av 30-talet. Bakgrunden är de av Stalin inledda utrensningarna av de gamla yrkesrevolutionärerna 1934 (efter mordet på Kirov). Nu var det inte längre tillräckligt med att oppositionen (”vänster” och ”höger”) erkände sitt politiska nederlag, d. v. s. de skulle tvingas att göra offentlig ”avbön”. För Trotskij markerade detta en helt ny fas i den ryska revolutionens utveckling. Det Stalin gjorde var att han började använda sig av ”polisiära” metoder i den politiska kampen (där han tidigare nöjt sig med ”administrativa” metoder såsom degradering, förflyttning, utvisning o.s.v.). Detta var bakgrunden till att Trotskij ändrade sin inställning till den sovjetiska staten och började beteckna den som ”bonapartistisk”, åsyftande de bonapartistiska diktaturregimer som upprättades i kölvattnet på revolutionen 1789 (Napoleon Bonapartes militärdiktatur) och 1848 (Louis Bonapartes polisdiktatur).

I en artikel, daterad den 1:a februari 1935 heter det bl. a. : ”De gamla bolsjevikiska kadreerna är krossade. Revolutionärerna har ersatts av krypande funktionärer. Det marxistiska tänkandet

mot sitt slut. Men vem rörde sig då ännu i oktober? Det var så stilla i de ”dagar som skakade världen” att oktoberkuppen måste mystifieras redan samma dag som den ägde rum, för att legitimeras sig själv”. (R. Dutschke, ”und geistig dir nicht den Rücken brechen lässt” i *Solidaritet mit Rudolf Bahro*, s. 92-93). Om det faktiska förloppet, speciellt vad gäller förhållandet mellan de folkliga krafterna, den provisoriska regeringen och det bolsjevikiska maktövertagandet se speciellt E. H. Carr, *The bolshevik revolution. 1917-1923*. Volume 1, Reading and Fakenham, 1969. I. Deutscher, *The prophet Armed. Trotsky 1879-1921*. Vintage Books, L965, O. Anweiler, *Rådsbevægelsen i Rusland. 1905-1921*, Åbyhøj, 1977, A. Rabinowitch, *The bolsheviks come to power*, Norfolk, 1979.

³⁸ Se L. Schapiro, *The Communist party of Soviet Union*, Cambridge, 1978, spec. s. 245-255.

³⁹ De relevanta texterna finns samlade i L. Trotsky, *La nature de U. R. S. S.* (red. av J. L. Dallemagne), Paris, 1974. För det historiska händelsesförloppet se E. H. Carr, *The interregnum 1923-24*, London, Reading & Fakenham, 1969, ds. *Socialism in one country 1924-26 1&2*, Aylesbyry Bucks, 1970, ds. *The foundation of a planned economy 2*, Suffolk, 1976; I. Deutscher, *Stalin*, Suffolk 1968, ds. *The prophet unarmed. Trotsky 1921-29*, Vintage Books (inget årtal); R. V. Daniels, *The conscience of the revolution, Communist opposition in Soviet Russia*, Clarion Books, 1969.

har försvunnit inför rädslan, smickret och intrigen. Av Lenins politbyrå återstår blott Stalin: två medlemmar är i fängelse (Zinovjev och Kamenev); en är utvisad till utlandet och berövad sina medborgerliga rättigheter (Trotskij). Lenin räddades, enligt Krupskajas uttryck, från den byråkratiska repressionen, blott p. gr. a. döden: då man inte kan placera honom i fängelse, har epigonerna stängt in honom i ett mausoleum. Hela musten i det ledande skiktet är degenererat. Thermidorerna och bonapartisterna har stött bort jakobinerna; stalinisterna har ersatt bolsjevikerna. För det stora skiktet av, en Mayskij, en Serebrovskij och en Zalavskij, stora medelstora och små, konservativa och fullständigt ointresserade, är Stalin den överste medlaren, personen som utdelar fördelar och försvararen mot möjlig opposition. Till gengäld ger byråkratin Stalin då och då sitt godkännande i en folklig omröstning. Partikongresserna såväl som Sovjetkongresserna är organiserade på grundval av blott ett kriterium. *För* eller *emot* Stalin. Mot kan blott kontrarevolutionärerna vara och dem behandlar man som de själva uppmanar till. Sådan är den aktuella maktmekanismen. Detta är en *bonapartistisk* mekanism, det har ännu inte varit möjligt att finna en annan term för den i den politiska vokabulären”.⁴⁰

Parallellen med bonapartismen (och speciellt polisdiktaturen) är ännu mer markerad i Trotskij's kommentarer till Moskvarättegångarna: ”Ingen, inklusive Hitler, har riktat så dödliga slag mot socialismen som Stalin. Detta är inte underligt: Hitler attackerade arbetarorganisationerna utifrån, Stalin inifrån. Hitler attackerar marxismen, Stalin inte blott attackerade den men prostituerar den också. Inte en enda oskändad princip, inte en enda obefläckad ide är kvar. Till och med orden socialism och kommunism har komprometterats på det mest fasanfulla sätt, sedan okontrollerade gendarmar med legitimationskort som det står ”Kommunist” på kallar sin gendarmregim socialism. En avskyvärd profanering. GPU:s kasern är inte det ideal för vilket arbetarklassen kämpar. Socialismen betyder en absolut klar samhällsordning, som bygger på de arbetandes självförvaltning. Stalins regim bygger på de regerandes sammansvärjning mot de regerade. Socialismen bygger på en ständig tillväxt av allas jämlikhet. Stalin har uppbyggt ett system av avskyvärda privilegier. Socialismen har personlighetens allsidiga utveckling som mål. Var och när var personligheten så förnedrad som i USSR? Socialismen har överhuvudtaget inget värda utan ett samhälle i vilken det härskar oegennyttiga, ärliga, humana relationer mellan människor. Stalins regim har genomdränkt de samhälleliga och personliga relationerna med lögn, karriärism och förräderi”.⁴¹

Men hur skall man egentligen förklara framvästen av denna bonapartistiska polisdiktatur? En socialpsykologisk revolutionsteori av cyklisk karaktär, sådan som Thermidormodellen bygger på, är uppenbarligen otillräcklig i detta sammanhang. Diktaturer är något onormalt, något som uppstår i specifika historiska situationer, i syfte att lösa vissa bestämda uppgifter som det ”civila” samhället står vanmäktig inför. I *Den förrådada revolutionen* pekar Trotskij på likheten mellan ”caesarism” och ”bonapartism” i detta avseende: ”Caesarism, eller dess borgerliga form, bonapartism, gör entré på scenen i de historiska ögonblick då två lägers skarpa strid så att säga höjer statsmakten över nationen, och till synes garanterar den en fullständig oavhängighet av klasser – i realiteten endast den nödvändiga friheten för ett försvar av de privilegierade. Stalinregimen, som höjer sig över ett politiskt splittrat samhälle, stödjer sig på en polis- och officerskår och inte tillåter någon som helst kontroll, är uppenbarligen en variation på bonapartism”.⁴²

Att ange likheterna är dock inte tillräckligt, ty i detta tillfälle är de ju frågan om en ”socialistisk” stat, d. v. s. en stat utan en ekonomiskt besittande klass. ”Caesarism uppstod på basis av ett slavsamhälle, som var skakat av inre slitningar. Bonapartism är ett av den kapitalistiska regimens politiska vapen under dess kritiska period. Stalinismen är en variation på samma system, men på basis av en arbetarstat, som är söndersliten av motsättningarna mellan en

⁴⁰ L. Trotsky, *La nature de l'U. R. S. S.*, s. 228-229. Trotskij's kursiveringar. F. K.

⁴¹ L. Trotskij, *Stalins verbrechen*, Bern, 1937, s. 366-67.

⁴² L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 200.

organiserad och beväpnad aristokrati och de obehäpnade arbetande massorna”. Den stalinistiska typen av bonapartism är med andra ord ”ett nytt slags bonapartism, som historien aldrig skådat”. Medan man för caesarismens och den klassiska bonapartismens vidkommande kan förklara uppkomsten av en diktatur som står över klasserna i samhället som utslag av motsättningarna mellan besittande och icke-besittande klasser, gäller detta uppenbarligen inte den diktatur det här är frågan om, i det att det ju inte existerar någon besittande klass. Alltså måste de sönderslitande motsättningarna i det civila samhället beror på något helt annat. Men vad?

Betraktar vi hur Trotskij söker komma till rätta med denna problematik, visar det sig att han uppfattar ”knapphet” (eller frånvaron av ”överflöd”) på *konsumtionsvaror* som den egentliga orsaken till polisdiktaturen. ”Knappheten på konsumtionsvaror och den allomfattande kampen att framskaffa dem framskapar en polisman, som tillerkänner sig själv fördelningens uppgift”.⁴³ ”Grundvalen för byråkratstyret är samhällets fattigdom på konsumtionsvaror, med den resulterande alla-mot-alla kampen. När det finns tillräckligt med varor i en affär kan köparna komma när helst de önskar. När det råder knapphet på varor, tvingas köparna stå i kö. När köerna är mycket långa, är det nödvändigt att sätta dit en polisman för att hålla ordning. Sådan är utgångspunkten för sovjetbyråkratins makt. Den ”vet” vem som skall få någonting och vem som måste vänta”.⁴⁴

Men varför skulle just knapphet på konsumtionsvaror föra till en polisdiktatur? Om detta vore en generell lag, så borde ju historien vara full med exempel på polisdiktaturer, i det att avskaffandet av knappheten på konsumtionsvaror ju är ett relativt ”modernt” fenomen. Det är först med 1900-talskapitalismen som tillgången på konsumtionsvaror tenderar att uppnå en sådan mättnadsgrad, att man kan tala om ett egentligt *överflöd* av konsumtionsvaror. I alla tidigare historiska epoker har detta överflöd varit förbehållet en liten överklass, i det att produktivkrafternas utveckling inte kunde hålla stånd med befolkningstillväxten. Vi har än i dag många exempel på länder där produktivkrafternas utveckling inte kan hålla samma takt som befolkningstillväxten, utan att dessa länder för den delen nödvändigtvis framträder som polisdiktaturer (jfr. exempelvis Indien). Och, vilket är speciellt intressant i detta sammanhang, vi har en rad exempel på länder som *upphört* att vara ”polisdiktaturer”, men utan att de för den skull nödvändigtvis kan sägas ha löst problemet med varuknappheten (nämligen dagens ”avstaliniserade” eller ”avbonapartiserade” sovjetiska och Östeuropeiska stater).

Det kan därför knappast vara en universell lag att knapphet på konsumtionsvaror nödvändigtvis för till en polisdiktatur. Det måste ha varit något i den *stalinska* staten, som gjorde att knappheten *där* förde till en polisdiktatur. Vad detta var är inte så svårt att identifiera, i det att vi ju vet vilka typer av reformer som genomfördes av makthavarna efter Stalins död 1953, reformer som gjorde det möjligt för dem att avmontera polisdiktaturen. Man skapade helt enkelt ett ”andrum” för sig själva, i det att man tillät marknadsmekanismerna att sätta sig igenom inom den mest centrala delen av konsumtionsvaruområdet, nämligen livsmedelförsörjningen. Genom att kraftigt höja statens inköpspriser på jordbruksprodukter och tillåta fri prissättning på kolchosmarknaderna, skapade man nämligen en ”ekonomisk” mekanism genom vilken man kunde reglera knappheten på konsumtionsvaror. Därvid avlägsnade man i hög grad behovet av den ”polisiära” bevakning och kontroll, som nödvändigtvis måste följa med en paternalistisk typ av fördelning.⁴⁵ Liknande reformer ägde också rum senare inom

⁴³ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 39.

⁴⁴ L. Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, s. 83.

⁴⁵ Dessa reformer på jordbruksområdet och inom konsumtionsvarusektorn (den ”lätta” industrin) innebar inte att marknadsmekanismerna här helt och hållet ersatte de paternalistiska fördelningsmekanismerna. För det första innebär ju den paternalistiska kontrollen över produktionsmedelssektorn att marknadsmekanismerna s. a. s inte kan sätta sig igenom i andra led”. Det förhållandet att det är stor efterfrågan på vissa konsumtionsvaror (ex. vis bilar, bostäder, kött o. s. v.) för inte automatisk till att produktionsmedelssektorn inriktar sig på att producera, transportera och distribuera just dessa varor. Ex. vis är ju ett av de största problemen vad gäller livsmedel att transport- och distributionsnätet är så outbyggt och fungerar så ineffektivt. Dels kommer en stor del av det fak-

andra delar av konsumtionsvarusektorn. Allt detta lättade trycket på det paternalistiska herradömet, som nu kunde koncentrera sig om fördelningen inom produktionsmedelsektorn.

Trotskij's tes om "knappheten" som orsaken till "byråkratin"/ "bonapartismen" reser emellertid också ett annat problem. Det man måste fråga sig är om det verkligen är så att det är själva "knappheten" som är *förklaringen* till "byråkratin". Förhållar det sig inte snarare omvänt, d. v. s. är det inte snarare så att *byråkratin* (eller närmare bestämd den politiska byråkratin) förklarar knappheten? Är det inte själva ineffektiviteten och irrationaliteten i en politisk-byråkratiskt styrd ekonomi (jämfört med en ekonomi uppbyggd kring en självreglerande marknad) som är orsaken till den "knapphet" på konsumtionsvaror (och även produktionsmedel) som är så karaktäristisk för ekonomierna av sovjetisk typ?

Som vi pekat på ovan, argumenterar Trotskij faktiskt i ett annat sammanhang kraftigt för att det är "byråkratin" som är orsaken till den sovjetiska ekonomins ineffektivitet (och därmed också indirekt orsaken till "knappheten"). Detta gör han i ett sammanhang, där han vill argumentera mot tesen om "byråkratin" som en ny härskande klass. I detta sammanhang, där han skall söka förklarar orsaken till "byråkrati"-fenomenet som sådant, tycks det dock som om denna insikt är spårlöst försvunna. Orsaken till detta skall ses mot bakgrund av att Trotskij inte önskar att betrakta erfarenheterna från samhällena av sovjetisk typ ur en politisk-filosofisk synvinkel, d. v. s. han önskar inte att *revidera* den marxistiska statsteorin, på grundval av det han sett, hört och förstått om den sovjetiska ekonomin. Det han gör är, återigen, att förvandla problemet till ett rent vetenskapligt problem.

Enligt den marxistiska statsteorin, så skulle "planeekonomin" just ha den egenskapen att den avskaffade "knappheten" och därmed också behovet av politisk-administrativt herradöme. "I och med att samhället tar produktionsmedlen i besittning upphör varuproduktionen och därmed produktens herravälde över producenterna. Anarkin inom den samhällsliga produktionen ersätts med planmässig målmedveten organisation. Den individuella kampen för tillvaron upphör. Först därmed lämnar människan i viss mening slutgiltigt djurriket. . . . människorna blir för första gången naturens medvetna, verkliga herrar i det att de blir herrar över sitt eget samhälle".⁴⁶ "Proletariatet erövrar den politiska makten och förvandlar med dess hjälp de samhällsliga produktionsmedlen. . . till allmän egendom. Genom denna akt befriar proletariatet produktionsmedlen från deras egenskap att vara kapital och ger deras samhällsliga karaktär full frihet att göra sig gällande. En samhällslig produktion enligt förut uppgjord plan blir nu möjlig. Produktionens utveckling gör samhällsklassernas fortsatta existens till en anakronism. I samma ögonblick som anarkin i den samhällsliga produktionen försvinner, "försvinner även statens politiska maktbefogenhet".⁴⁷

"Så snart det inte längre finns någon samhällsklass att utsuga, så snart den av klassherraväldet och produktionsanarkin förorsakade kampen för tillvaron mellan enskilda och de därur uppstående konflikterna och excesserna upphört – ja, så finns det ingenting mer att undertrycka som kunde gör en särskild undertryckningsmakt, en stat, nödvändig. Den första handling, med vilken staten verkligen framträder som representant för hela samhället – besittningstagandet av produktionsmedlen i samhällets namn är tillika dess sista självständiga handling som stat. En statsmakt som ingriper i samhällets förhållanden blir överflödigt på det ena området efter

tiska utbytet aldrig ut i butikerna. Dels fördelas livsmedlen ofta på ett sådant sätt att de stora städernas centrum blir överprioriterade medan förorter och mindre orter blir under-prioriterade, något som bl. a. ger sig utslag i stora köbildningar i centrum. För det andra önskar man inte helt släppa de paternalistiska principerna av ideologiska grunder, då dessa bidrar till att upprätthålla regimens föreställning om sig själv som "socialistisk" (jfr. ex. vis subventioneringen av vissa "märkesvaror" såsom bröd, bostäder och offentliga transporter). För det tredje är ju den paternalistiska fördelningsprincipen inbyggd i det privilegiesystem som man har byggt upp för "nomenklaturan" och för vissa andra grupper som är av speciell betydelse för systemets fortbestånd (militära officerare, säkerhetspolisen etc.).

⁴⁶ F. Engels, *Antidühring*, Stockholm, 1955, s. 391.

⁴⁷ *ibid.*, s. 393-94.

det andra och staten dör bort av sig själv. I stället för en regering över personer får vi en förvaltning av tingen och en ledning av produktionsprocessen”.⁴⁸

Eller med andra ord, den paternalistiska, politiskt-byråkratiska typ av herradöme som den ”socialistiska” staten står för är blott av en övergående karaktär. Ty i och med att man eliminerar marknaden och ersätter denna med en politiskt-administrativt styrd produktion, så står man med en betydligt mer rationell och effektiv typ av ekonomisk styrningsapparat än vad marknaden någonsin kan vara. Med hjälp av denna styrningsapparat kommer man att kunna skapa ett sådant tillstånd av överflöd att denna politiskt-administrativa apparat mister sin egentliga politiska karaktär (d. v. s. sin tvångskaraktär). Kvar blir en rent administrativ (och teknisk) form för styrning (en slags ”opolitisk” paternalism).

Betraktat ur en politiskt-filosofisk synvinkel är det en uppenbar motsättning i Engels' syn på den socialistiska staten, i det att Engels på den ene sidan går in för *avskaffande* av all politisk byråkrati, men samtidigt går in för en typ av ekonomi, som nödvändigtvis måste *ge upphov* till en sådan politisk byråkrati. Denna motsättning kan övervinnas blott så länge man tror på att en planekonomi, styrd av en oundviklig politisk byråkrati, på längre sikt är mer eller åtminstone *lika* effektiv som en marknadsekonomi. Just denna ”tro” finns det dock all anledning att uppge på grundval av de faktiska erfarenheter från samhällena av sovjetisk typ, i det att alla erfarenheter ju talar mot att denna tro någonsin skulle infrias.

Då Trotskij uppenbarligen inte önskar att diskutera på detta politiskt-filosofiska plan, återstår för honom inget annat än att ”höja” problemet till en rent vetenskaplig nivå. Frågan om avskaffandet av ”knappheten” omvandlas till en hypotetisk *betingelse* som skall vara uppfylld för att man skall kunna förvänta statens bortdöende. Så länge denna betingelse inte är uppfylld, ja då kan man heller inte förvänta statens bortdöende. Huruvida denna betingelse överhuvudtaget är något som man kan kalkylera med, betraktat ur en politisk-filosofisk synvinkel, blir ett problem som faller helt utanför denna strikt ”vetenskapliga” problematik.

I det ögonblick Trotskij ställer problemet på detta sätt, så kommer givetvis hans ”prediktion” av vad som kommer att hända med den socialistiska staten, att bli helt annorlunda än Engels'. Engels förutsätter att den politiska byråkratin kommer att avskaffa knappheten och därmed också att avskaffa grundlaget för sig själv. I det ögonblick avskaffandet av knappheten blott blir en empirisk betingelse som skall vara uppfylld för att den politiska byråkratin skall försvinna, så kan man ju inte förvänta att den politiska byråkratin skall försvinna, åtminstone inte intill knappheten är avskaffad. Det uppstår därför ett tidsmässigt okänt tomrum, där man omvänt kan förvänta att kombinationen av ”politisk byråkrati” plus ”knapphet” resulterar i en ”bonapartistisk” situation, d. v. s. i en stalinistisk polisstat. Eller med andra ord: Den socialistiska staten antar *nödvändigtvis* formen av en *polisstat*: ”Erfarenheten blottade vad teorin var oförmögen att se. Om en ”stat med väpnade arbetare” som försvar av socialiserad egendom mot borgerliga kontrarevolutioner var helt riktig, så var det något helt annat att reglera brist på jämlikhet inom konsumtionen. Den som berövats egendom är inte böjd att ge upphov åt och försvara något dylikt. Majoriteten kan inte bekymra sig om minoritetens privilegier. Som försvar för ”borgerlig lag” tvingades arbetarstaten skapa ett ”borgerligt” slag av instrument d. v. s. samma gamle gendarm, fast i en ny uniform. Vi har sålunda tagit det första steget mot en förståelse av den fundamentala motsägelsen mellan bolsjevikernas program och sovjetisk verklighet. Om staten inte dör bort utan blir mer och mer despotisk, om arbetarklassens talesmän blir byråkratiserade och byråkratin reser sig över det nya samhället, sker detta inte på grund av några sekundära orsaker som psykologiska kvarlevor från det förflutna, etc. utan är ett resultat av den krassa nödvändigheten att frambringa och stödja en privilegierad minoritet så länge det är omöjligt att garantera genuin jämlikhet”.⁴⁹

⁴⁸ *ibid.*, s. 387.

⁴⁹ L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 45.

C. Den socialistiska statens betingelser III: Världsrevolutionen.

Detta är ju en tämligen ”brutal” konklusion, som Trotskij kommer fram till. Ställd inför logiken i sin egen argumentafton, kan han dock inte riktigt dra någon annan konklusion. Det enda han kan göra är att så att säga söka att i efterhand ”mildra” konklusionen genom att ”linda in” den i något som får det socialistiska perspektivet att se lite mindre skräckinjagande ut. Det som ligger närmast till hans är givetvis att peka på det ”ryska” elementet i den sovjetiska staten. Detta avlägsnar inte konklusionen som sådan. Den socialistiska staten framstår fortfarande nödvändigtvis som en polisstat. ”Även en socialistisk stat i Amerika, med den mest avancerade kapitalismen som bakgrund, skulle inte omedelbart kunna förse alla med allt de behöver och skulle därför vara tvingat att sporra var och en till att producera så mycket som möjligt. Uppgiften att stimulera faller under dessa omständigheter ganska naturligt på staten, som för sin del inte kan annat än, med vissa ändringar och lindringar, tillgripa den metod för arbetslönesättning som kapitalismen utarbetat”. Också under de mest gynnsamma omständigheterna kommer det att krävas en ”borgerlig stat utan et bourgeoisie” något som ju erfarenhetsmässigt visad sig vara ”oförenligt med genuin sovjetisk demokrati”.⁵⁰

Men i det tillfälle att den socialistiska revolutionen skulle äga rum i Amerika skulle man slippa den ”extra” börda som den ryska revolutionen fick sig pålagd i kraft av att revolutionen här ägde rum inte i det mest avancerade kapitalistiska landet men i ett relativt efterblivet land. ”Regimers styrka och stabilitet bestäms i det långa loppet av den relativa arbetsproduktiviteten. En socialistisk ekonomi som är tekniskt överlägsnare kapitalismen, skulle faktiskt eller rättare automatiskt kunna känna sig säker i sin socialistiska utveckling, något som det olyckligtvis ännu är helt omöjligt att säga om den sovjetiska ekonomin”.⁵¹ ”Ryssland tog vägen till den proletära revolutionen inte för att landets ekonomi var den först mogna för en socialistisk förändring, utan därför att utvecklingen inte kunde föras vidare med kapitalismen som grundval. Socialisering av produktionsmedlen hade blivit ett nödvändigt villkor för att landet skulle föras ut ur barbari. . . . det forna tsardömet, ”den svagaste länken i kapitalisternas kedja”. . . . gav sig in på den socialistiska revolutionen, men fortfarande nitton år efter konfronteras landet med problemet att ”nä ifatt och distansera” – följaktligen först och främst *nä ifatt* – Europa och Amerika. Sovjet måste alltså lösa de tekniska och produktivetsmässiga problem, som för länge sedan löstes genom kapitalismen av de utvecklade länderna”.⁵²

”Det som kommer till uttryck i sovjetstatens byråkratiska degeneration är inte det moderna samhällets allmänna lagar från kapitalism till socialism, utan en speciell, exceptionell och temporär refraktion av dessa lagar, under de förhållanden som råder i ett efterblivet revolutionärt land i en kapitalistisk omgivning”.⁵³ ”Ryssland var inte den starkaste, utan den svagaste länken i kapitalismens kedja. Det nuvarande Sovjetunionen står inte över den ekonomiska världsnivån, utan försöker endast nå ifatt de kapitalistiska länderna. Om Marx betecknade kommunismens lägsta stadium som det samhälle som skulle bildas på grundval av produktionsfaktorernas socialisering inom samtidens mest avancerade kapitalism, då gällde detta begrepp uppenbarligen inte Sovjetunionen, som ännu idag är avsevärt fattigare än de kapitalistiska länderna i fråga om teknik, kultur och tillvarons plussidor. Det skulle därför vara riktigare att inte kalla den nuvarande sovjetiska regimen med alla dess motsägelser för socialistisk, utan en *förberedande regim* under övergången från kapitalism till socialism”.⁵⁴

I försöket att ”mildra” det drastiska och uppseendeväckande i sin teori om den socialistiska polisstaten, stöter dock Trotskij på ett tredje politisk-filosofiskt problem. Ty enligt marxismens politiska filosofi så ”borde” ju den socialistiska revolutionen ha ägt rum i någon

⁵⁰ *ibid.*, s. 43-44.

⁵¹ *ibid.*, s. 40.

⁵² *ibid.*, s. 10.

⁵³ L. Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 39.

⁵⁴ L. Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, s. 39-40.

eller några av de mest ”avancerade” kapitalistiska länderna, inte i ett relativt efterblivit land. Denna förväntning är inte något ”yttre” eller ”tillfälligt” i marxismens politiska filosofi, i det att den ju berör en av de centrala förutsättningarna i den ”vetenskapliga socialismen”, nämligen föreställningen om *arbetarklassen* som det historiska subjektet i övergången från kapitalism till *socialism*: ”De egentliga socialistiska och kommunistiska systemen, Saint-Simons, Fouriers, Owens osv. dök upp under den första utvecklade perioden av kamp mellan proletariat och bourgeoisie. . . uppfinnarna av detta system ser visserligen motsättningen mellan klasserna liksom de upplösande elementens verksamhet i det härskande samhället. Men de ser hos proletariatet ingen historisk befogad självverksamhet, ingen för det samma säregen politisk rörelse. . . de är visserligen medvetna om att i sina planer företråda framför allt den arbetande klassens intressen i dess egenskap av den mest lidande klassen. Bara ur denna synpunkt, som den mest lidande klassen, existerar proletariatet för dem”.⁵⁵ ”I utvecklingen av produktionskrafterna inträder ett stadium, på vilket produktionskrafter och kommunikationsmedel framkallas, som under de bestående förhållandena bara åstadkommer ofärd och som inte längre är produktions – utan destruktions – krafter (maskiner och pengar). Detta får till följd att en klass framträder, en klass som har att bära samhällets hela tyngd utan att njuta dess frukter, en klass som därigenom att den är utestängd från samhället kommer i den skarpaste motsättning till alla andra klasser; en klass som utgör majoriteten av alla samhällsmedlemmar och från vilken medvetandet om att en genomgripande revolution är nödvändig, det kommunistiska medvetandet, utgår”.⁵⁶

”Betingelsen för arbetarklassens befrielse är avskaffandet av alla klasser, liksom betingelsen för tredje ståndets befrielse, den borgerliga ordningen, var avskaffandet av alla stånd. Arbetarklassen kommer under gången av sin utveckling att i stället för det gamla samhället sätta en association, som utesluter klasserna och deras motsättning, och det kommer inte längre att finnas någon politisk makt, därför att just den politiska makten är det officiella uttrycket för klassmotsättningar inom det borgerliga samhället”.⁵⁷ ”Det första steget i arbetarrevolutionen är att höja proletariatet till härskande klass, erövra demokratin. Proletariatet kommer att begagna sin politiska makt till att så småningom framtaga bourgeoisin allt kapital och centralisera alla produktionsinstrument i staten, d. v. s. i det som härskande klass organiserade proletariatets händer samt fortast möjligt öka mängden av produktionskrafter. . . när under utvecklingens lopp klasskillnaderna försvunnit och all produktion koncentrerats

i händerna på de förenade individerna, så förlorar den offentliga makten sin politiska karaktär. . . i stället för det gamla borgerliga samhället med dess klasser och klassmotsättningar framträder en sammanslutning, vari envars fria utveckling är förutsättningen för allas fria utveckling”.⁵⁸

Det som Marx och Engels förutspådde inträffade dock aldrig, där var de enligt teorin skulle inträffa, nämligen där var industriproletariatet utgjorde om inte den absoluta majoriteten, så åtminstone den klart största befolkningsgruppen, (USA och Västeuropa). I stället inträffade något som åtminstone liknade ”socialistiska” revolutioner, där var proletariatet utgjorde en minoritet i befolkningen. Ryssland var här den första i skaran. Utvecklingen efter andra världskriget har förstärkt detta mönster, bekräftat det som redan oktoberrevolutionen var en tydlig indikator på, nämligen att det måste vara något fel på teorin som sådan. Sagt oss att marxismens politiska filosofi, också i detta avseende motsägs av de faktiska politiska erfarenheterna.

Betraktar vi problemet utifrån en fördomsfri synvinkel, så ligger det ju närmast till hands att konkludera att den ”vetenskapliga socialismen” i verkligheten, i likhet med den ”utopiska so-

⁵⁵ ”Det kommunistiska partiets Manifest”, *KMFE*, s. 44-45.

⁵⁶ ”Den tyska ideologin”, *KMME*, s. 173.

⁵⁷ K. Marx, *Filosofiens elände*, Stockholm, 1949, s. 187-88.

⁵⁸ K. Marx & F. Engels, ”Det kommunistiska partiets Manifest”, *KMFE*, s. 35-36.

cialismen” avspeglade en *omogen* situation historiskt. Marx och Engels trodde sig i mitten av 1800-talet, leva i en historisk situation som gjorde det möjligt att ”empiriskt” avläsa vad som var den ”verkliga” arbetarrörelsens mål. Detta är ju en genomgående tanke i deras skrifter från denna period, en tanke som de senare aldrig riktigt släpper, i det att den ju ligger till grund för deras anspråk att ha formulerat en *vetenskaplig* socialism.

Men vad är det egentligen som säger att inte samma kritik som de riktar mot den ”utopiska socialismen” i verkligheten också kan riktas mot den ”vetenskapliga socialismen”. Jfr. ex. vis följande formuleringar, den första från Engels ”Utopisk och vetenskaplig socialism”, den andra från *Filosofiens elände*: ”Till de omogna betingelserna för kapitalistisk produktion och de omogna klassförhållandena svarade omogna teorier”.⁵⁹ ”Liksom ekonomerna är borgarklassens vetenskapliga företrädare, så är socialisterna och kommunisterna proletariats teoretiker. Så länge proletariatet inte är tillräckligt utvecklat för att konstituera sig som klass och dess kamp mot bourgeoisin därför inte har någon politisk karaktär, så länge produktivkrafterna inte är tillräckligt utvecklade i det borgerliga samhällets sköte för att låta de materiella betingelserna skymta igenom, som är nödvändiga för proletariatets befrielse och upprättandet av ett nytt samhälle, så länge är dessa teoretiker endast utopister, som för att avhjälpa de undertryckta klassernas behov funderar ut system och söker efter en pånyttfödande vetenskap”.⁶⁰

Det man måste fråga sig är om inte 1800-talets kapitalism och 1800-talets arbetarklass representerade en omogen kapitalism resp. – arbetarklass, och att Marx och Engels ”vetenskapliga socialism” i denna mening också måste sägas representera en omogen

socialism. Hade arbetarklassen verkligen konstituerat sig som en ”politisk klass” på 1800-talet? Var ”produktivkrafterna” verkligen ”tillräckligt utvecklade i det borgerliga samhällets sköte för att låta de materiella betingelserna skymta igenom, som är nödvändiga för proletariatets befrielse och upprättandet av ett nytt samhälle”? Var Marx och Engels teoretiska strävanden i verkligheten blott uttryck för sökande ett en ”pånyttfödande vetenskap” bl. a. i syfte att ”avhjälpa de undertryckta klassernas behov”?

Om detta är tillfället, så hjälper det oss att förstå varför vi inte har sett några ”socialistiska” revolutioner i väst. Ty om ”socialismen” i sin 1800-talsgestalt blott var uttryck för en paternalistisk utopi, så avlägsnade ju själva organiserandet av arbetarrörelsen, tillkämpande av en rad rättigheter och friheter, själva grundvalen för att det i arbetarrörelsen skulle uppstå en massiv ”längtan” efter att förverkliga denna paternalistiska utopi. Det samma kan man dock inte säga om förhållandena i öst. Ty det karaktäristiska för öst har ju varit att det där växte fram en arbetarklass, vars utsikter till att gradvis tillkämpa sig en ledande roll i samhället var närmast obefintliga. Den ekonomiska, politiska och kulturella efterblivenheten slog tillbaka på dess reella möjligheter att uppnå varaktiga framgångar och förbättringar. I valet mellan en sådan situation utan framtid och en paternalistisk utopi måste den senare framstå som något som det kunde vara värt att kämpa för.

Trotskij, som i så många andra avseenden uppvisar en rad ”västeuropeiska” drag i sin tankegång, är på denna punkt tydligt präglad av sin ryska bakgrund. ”Rättegången mellan de rika och fattiga” är inte något som avgörs ”genom strikt iakttagande av demokratins former och ritualer” som han uttrycker det i sin självbiografi. Denna ”misstro mot demokratin”⁶¹ som han öppen hjärtligt bekänner sig till kan inte förstås annat än mot bakgrund av den paternalistiska socialismutopi, som han i grunden bekänner sig till. Det problem som ”socialismen” skall lösa är för Trotskij i sista hand av ”ekonomisk” och inte av ”politisk” karaktär.

⁵⁹ ”F. Engels, ”Socialism, utopian and scientific” i *MESW* s. 403.

⁶⁰ K. Marx, *Filosofiens elände*, s. 133.

⁶¹ L. Trotskij, *My Life*, The Universal Library, 1960, s. 79.

Utifrån en sådan syn på socialismen, kan Trotskij givetvis inte analysera frågan om varför revolutionen uteblev i väst, men inträffande i öst. Han kan inte dra några erfarenheter av detta, i det att han omöjligt kan föreställa sig att arbetarrörelsen i väst skulle kunna ha några andra överordnade målsättningar än den ryska. Det enda som återstår för honom är att, återigen omvandla problemställningen till en fråga om de ”betingelser” som skall vara uppfyllda för att man s. a. s skall kunna göra sig kvitt den ryska formen för paternalism och uppnå en europeisk typ av paternalism. Dessa betingelser är ”världsrevolution” d. v. s. att arbetarna i väst övertar makten och genomför ett paternalistiskt system. Den fråga han inte ställer sig är huruvida den stora majoriteten av arbetarklassen i väst överhuvudtaget är intresserad av en sådan paternalistisk samhällsordning.⁶²

D. Den socialistiska statens fördelar: Stordrift.

För att förstå den roll som tesen om ”världsrevolutionen” intar i Trotskij's politiska tänkande, måste man se den mot bakgrund av att Trotskij till syvende och sist tänker utifrån en ”rysk” problematik. Tesen om ”världsrevolutionen” som sådan formuleras ju ursprungligen av Trotskij som en betingelse för att lösa ett dilemma som han kan se den ryska arbetarrörelsen styr fram emot. Detta dilemma formuleras av Trotskij redan 1906, på bakgrund av erfarenheterna från den ryska revolutionen 1905.

”Enligt vår åsikt kommer den ryska revolutionen att skapa villkor, där makten kan övergå i arbetarnas händer – och i händelse av en seger för revolutionen måste detta ske – innan den borgerliga liberalismens politiker har fått någon möjlighet att framvisa sin regeringstalang”.⁶³ I det att den ryska arbetarklassen blott utgör en minoritet i befolkningen, kan den ju knappast upprätthålla den ”proletariatets diktatur” som Marx talade om. Den är dömd att gå under, med mindre den kan finna en ”räddare i nöden”, d. v. s. med mindre det europeiska proletariatet kommer till dess hjälp: ”Om den ryska arbetarklassen lämnas ensam med sina egna resurser kommer den oundvikligen att krossas av kontrarevolutionen i det ögonblick som bönderna vänder sig bort från den. Den har inget annat alternativ än att sammanlänka sitt politiska styres framtid och följaktligen hela den ryska revolutionens öde med den socialistiska revolutionen i hela Europa”.⁶⁴

Denna specifikt ”ryska” problematik inskränker sig dock inte till den strikt ”politiska” nivån, men återkommer också in i det sätt på vilket Trotskij föreställer sig den socialistiska statens organisering och ledning av det ekonomiska livet. Det är främst två ting som är iögonfallande i detta sammanhang. Dels det sätt på vilket Trotskij argumenterar för en planekonomi, där han först och främst tycks lägga vikt på en sådan ekonomis möjlighet att utnyttja ”stordriftens” fördelar. Dels de konsekvenser han drar vad gäller arbetskraftens fördelning. Här argumenterar han för att utnyttjandet av planekonomins stordriftsfördelar, förutsätter att staten, i likhet med en kapitalistisk företagsledare har ensamrätten att ”leda och fördela arbetet”. I det att denna rätt här utövas i samhällslig skala, betyder det att man måste avskaffa den fria arbetsmarknaden och införa en ”allmän arbetsplikt”.

Ett av de karaktäristiska dragen i den ryska kapitalismen var ju, som Lenin påpekade i sin studie *Kapitalismens utveckling i Ryssland* skriven strax före århundradeskiftet, den påfallande övervikt som ”storindustrin” intog i den samlade industristrukturen, detta samtidigt

⁶² De är Trotskij's oförmåga att ställa sig detta problem, som i sista hand förklarar hans motstånd mot tesen om ”socialism i ett land”, vilket han enbart kan uppfatta som uttryck för ett medvetet förräderi mot ”världsrevolutionen”. Att Stalin på denna punkt faktiskt hade en betydligt bättre psykologisk blick för den västliga arbetarklassen (på trots av att han blott besökt västeuropa under få och relativt korta perioder), illustrerar tydligare än något annat styrkan och viljekraften i Trotskij's lysande personlighet, vilken just byggde på denna märkliga förmåga att se bort från de mest uppenbara politiska realiteterna.

⁶³ L. Trotskij, *Resultat och framtidsutsikter*, Kristianstad, 1972, s. 42.

⁶⁴ *ibid.*, s. 98.

som denna storindustri vanligen var koncentrerad geografiskt i ett fåtal industriregioner.⁶⁵ Detta kunde omedelbart ge intryck av en väldig kapitalistisk dynamik i det ryska samhället vid denna period, ett intryck som Lenin av politiska grunder medvetet önskade att stärka (tesen om "kapitalismens utveckling i Ryssland").

Detta intryck var dock, betraktat utifrån en objektiv betraktning falskt. Industrialiseringen hade på denna tidpunkt, som Dobb uttrycker det: "knappt vidrört mer än randen av Rysslands ekonomiska system. . . flikarna av fabriksindustrin i Leningrad och Moskvadistriktet och i söder var inte mer än industriella "öar" i ett jättelikt jordbrukshav. . . mindre än 15 procent av befolkningen bodde i städerna, och mindre än 10 procent hämtade sin försörjning från industrin. Det totala antalet anställda i fabriksindustrin låg mellan två och tre miljoner till vilka man skall lägga ytterligare en miljon järnvägsarbetare och en trefjärdedels miljon gruvarbetare det. . var dubbelt så många personer anställda i icke-fabriksmässig hantverksindustri, jämfört med fabriker med mekanisk kraft eller med mer än sexton anställda; och kapitalismen i Ryssland antog fortfarande den relativt primitiva formen av "hemarbetssystem". . . . *kustarnijindustri*".⁶⁶

Förklaringen till "storindustrins" framträdande roll, skall främst ses mot bakgrund av den expansion av utländska kapitalinvesteringar som hade ägt rum. Storindustrin hade inte "vuxit" fram på grundlag av en intern kapitalistisk dynamik, den var snarare "inplanterad" av utländskt kapital. Det var frågan om företag (a) som var "utländskt ägda, utländskt finansierade och bemannade med utländsk företagsledning och teknisk personal" (b) där arbetskraften ofta var "halvproletär", i den meningen att den fortfarande hade ekonomiska band med staden och ofta återvände dit om sommaren för att hjälpa familjen med skörden. Enligt en undersökning företagen 1910 förblev så många som två tredjedelar av fabriksarbetarna i Petersburg nominellt ägare av jord på landet, och nästan en femtedel av dem återvände till byn var sommar. I gruvindustrin i söder var migrationen till byn i skördesäsongen ännu mer markerad än den var i fabriksindustrin i Petersburg- och Moskvadistriktet", (c) där teknologin och arbetsorganisationen var av "en relativt avancerad typ" (d) som handelsmässigt var avhängig av världsmarknaden, inte minst vad gällde försyning med maskiner, reservdelar, halvfabrikat o.s.v. (speciellt Tyskland fungerade här som livsviktig handelspartner).⁶⁷

Just dessa inslag av "modernisering" i ett samhälle som i övrigt var präglad av "traditionalism" i sitt socialkulturella livsmönster, måste ha gett upphov till starka och motstridande känslor bland radikala intellektuella. Några upplevde den pågående utvecklingen som ett "hot" mot traditionella värden och normer i det ryska samhället. För att s. a. s. "beskydda" och "bevara" dessa värden tenderade man att "idyllisera" det gamla ryska bondesamhället, i ett slags hopp om att en "revitalisering" av detta bondesamhälle, skulle betyda att det växte fram en "kraft" som kunde hålla de moderniserande krafterna stången, förhindra deras totala omvältning av det ryska livsmönstret och fullständiga tillintetgörande av de traditionella värdena.

Andra upplevde omvänt att utvecklingen i "moderniserande" riktning gick alltför långsamt. I stället för att bekämpa och förhindra denna modernisering, önskade de omvänt att hjälpa till med att påskynda den, i hopp om att Ryssland så fort som möjligt skulle kunna ta sig ut ur sin tekniska och kulturella efterblivenhet. Ur denna önskan utsprang en helt omvänd typ av "idyllisering", nämligen en idyllisering av "moderniteten", i detta tillfälle de stora modernt

⁶⁵ Lenin, *The development of capitalism in Russia*, CW 3, speciellt sidorna 509-525.

⁶⁶ M. Dobb, *Soviet Economic development since 1917.*, London, Fakenham & Readin, 1966, s. 35-36.

⁶⁷ *ibid.*, s. 35-37. Jfr. även B. Rabehl, *Marx & Lenin* och A. Nove, *Sovjets ekonomiska utveckling*, Halmstad, 1971 samt A. M. Pankratowa, *Geschichte der Gewerkschaftsbewegung in der UdSSR*, Berlin, 1956 och S. B. Turin, *From Peter the Great to Lenin. A history of the russian labour movement with special reference to trade unionism*, London, 1935.

utrustade fabriker. Kunde man blott utvidga antalet av dessa fabriker så att de, i stället för att blott utgöra ett fåtal öar i ett jättelikt hav, kom att täcka det ryska landskapet likt en skog, så skulle efterblivenheten snart vara blott ett minne. Det enda problemet var bara: Hur åstadkomma denna skog av fabriker?

För Trotskij, som otvivelaktigt tillhörde ”modernisatorerna”, kunde detta problem lösas endast genom en systematisk statlig styrning av ekonomin, d. v. s. genom en centraliserad planekonomi. I det att han såg planekonomin med utgångspunkt i en önskan om att utvidga antalet stora och moderna fabriker, kom hans argumentation för denna planekonomi nödvändigtvis att anta en ”kvantitativ” och ”teknisk” karaktär. Socialismen är för Trotskij: ”inte bara en fråga om lika fördelning, utan också en fråga om planmässig produktion. Socialismen, d. v. s. en kooperativ utveckling i stor skala är endast möjlig där produktivkrafternas utveckling nått ett stadium där de stora företagen är mer produktiva än de små. Ju mer de stora företagen dominerar över de små, ju mer utvecklad tekniken blir, desto mer fördelaktig blir den socialiserade produktionen ekonomiskt sett och följaktligen måste hela befolkningens kulturella nivå som ett resultat vara lika fördelning baserad på planmässig produktion”.⁶⁸

En statlig planekonomi är således fördelaktigt ur rent teknisk synvinkel, i det att den gör det möjligt att tillvarata de ekonomiska fördelar som följer ur modern stordrift i stor skala. För att underbygga denna argumentation om planekonomi sett ur en teknisk synvinkel, hänvisar han till en tysk socialist vid namn Atlanticus (synonym för Karl Ballod). Denne Atlanticus/Balod nöjde sig inte med att på ett teoretiskt plan bevisa att ”den högre arbetsproduktiviteten inom de stora företagen. . . och nödvändigheten att planera produktionen”. Nej genom att basera sina argument ”på skrifter av auktoriserade moderna ekonomer och ingenjörer” lyckades det Ballod att påvisa dessa fördelar kvantitativt, med tal: ”Han uttryckte dessa fördelar i approximativa siffror” och kom därvid fram till att ”med en vettig organisation av den socialistiska ekonomin, med utnyttjande av de tekniska resurser som fanns på 1800-talet, skulle arbetarnas inkomster kunna förbubblas eller tredubblas och arbetsdagen minska med hälften”. Om det verkligen förhöll sig på det sättet, ja då fanns det verkligen all anledning att vara optimistisk med hänsyn till den statliga planekonomins framtid. ”Från vad vi har sagt kan vi med rätta dra slutsatsen att en fortsatt tillväxt av människans tekniska kunnande kommer att göra socialismen alltmer fördelaktig: att de nödvändiga tekniska förutsättningarna för en kollektiv produktion redan har existerat i 100-200 år och att socialismen i denna stund är *tekniskt mer fördelaktig* inte bara på nationell nivå utan i mycket högre grad också i världsskala”.⁶⁹

Denna övervägande tekniska och kvantitativa argumentation för planekonomin får sin mening först när man placerar in den i de ryska ”modernisatorernas” problematik: Att fylla Ryssland med stora och moderna fabriker (eller fabriksliknande anläggningar, d. v. s. anläggningar drivna utifrån ”stordrifts”-principen). Det inhemska kapitalet *kunde* inte påta sig denna uppgift, i det att den var för svag och outvecklad. Tsarismen *varken ville eller kunde* påta sig denna uppgift i det att den klassmässigt var uppbounden till de ”traditionella” inriktade sociala krafterna (den jordägande adeln). Det utländska kapitalet kunde säkert klara av det, men de *ville* inte, i det att det ju företog sina investeringar på grundval av rent affärsmässiga övervägande, utan att känna något ansvar för landets framtid.

I en sådan situation fanns det endast en sak att göra. Nämligen att söka etablera en statlig planekonomi, och via denna systematiskt omfördela den samhällsliga merprodukten, således att man kunde övergå till ”stordrift”. För att ”tro” på denna möjlighet, måste man dock övertyga sig själva om att (a) ”stordrift” faktiskt var ekonomiskt fördelaktig under alla omständigheter (b) att avlägsnandet av marknadsmekanismerna inte påverkade investeringarnas utbyte. Detta förutsatte dels att man bortsåg från det förhållande att Rysslands

⁶⁸ L. Trotskij, *Resultat och framtidsutsikter*, s. 70.

⁶⁹ *ibid.*, s. 72-73.

största ”moderniseringsproblem” låg innanför jordbruket och inte industrin, och att de stor fördelar man kunde påvisa kvantitativt för industrins vidkommande inte omedelbart låter sig överföra till jordbruket.⁷⁰ Dels att man bortsåg från att frågan om vad som är mest ”ekonomiskt” aldrig låter sig reduceras till en rent ”teknisk” problematik, i det att investeringar för att ge utbyte också skall svara mot ett visst behov. Då det inte finns något mer effektivt sätt att ”mäta” de samhälleliga behoven på standardiserade massprodukter än just marknaden, följer att elimineringen av marknadsmekanismen på detta område nödvändigtvis måste medföra reduktion av investeringarnas ekonomiska värde, och det i en grad, som mer än väl uppväger de eventuella ”tekniska” fördelarna.⁷¹

E. Den socialistiska statens imperativ: allmän arbetsplikt.

Föreställningen om att en socialistisk stat skall uppfatta arbetet som en ”plikt” är ingen ny tanke. Vi finner den ex. vis. som ett moraliskt rättvis krav i det Cole kallar den ”första socialistiska deklARATIONEN”, *De jämlikas manifest*, vanligen tillskriven Babeuf men i realiteten utarbetad av Babeuf-konspiratörernas teoretiker Sylvan Maréchal.⁷² Den återkommer i Saint

⁷⁰ Frånvaron av en verklig förståelse av vad det vill säga att modernisera ett jordbruk hos de ryska modernisatorerna, skall ses mot bakgrund av att moderniseringen av Ryssland i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet ju föregick med en rykande hastighet inom industrin, medan jordbruket förblev på en ytterst primitiv nivå. Detta gjorde att de progressiva sociala krafterna i det sovjetiska samhället nödvändigtvis i hög grad utsträng ur sociala skikt och klasser som hade tillknypning till industrin. Detta avspeglade sig inte minst i bolsjevikpartiet där ju industriarbetare och den tekniska intelligentsian fick en framträdande roll redan före revolutionen, (se, D. Lane, *The roots of russian communism*, Bath, 1975) och kom att präglade tankesättet och hållningen i förhållande till jordbruket. Övergången till ”stordrift” uppfattades som en ”universalnyckel” som skulle lösa alla problem (jfr. ex. vis Lenins ”Ekonomi och politik under den proletära diktaturens epok”, *Valda Verk II:s*) Med denna syn måste man nödvändigtvis komma på kollisionskurs med de mest driftiga bland bönderna, de s. k. ”kulakerna”, i det att genomdrivandet av stordrift ju nödvändigtvis måste innebära att man upphävde den individuella självbestämmanderätten och därmed också den viktigaste motivationen för modernisering och effektivisering. (Man bör här inskjuta att begreppet ”kulak” i detta sammanhang var en ”politisk” snarare än ”social-ekonomisk” kategori, d. v. s. den omfattade i praktiken alla som motsatte sig tvångskollektiviseringen i slutet av 20-talet och början av 30-talet).

⁷¹ Denna tendens att reducera ”ekonomi” till ”teknik” är som Hayek framhåver typisk för personer som har en ingenjörsmässig utbildning bakom sig (något som ju tycks gälla huvudparten av dagens sovjetiska ledarskap). Detta tänkande kan sammanfattas i fyra huvudpunkter. (1) *Fullständig kontroll*: ”han kommer att bekymra sig om ett enda mål, kontrollera alla de ansträngningar som är riktade mot detta mål, och för detta syfte att disponera över en slutligt given tillgång av resurser. Det är som ett resultat av detta att det mest karaktäristiska draget i hans procedur blir möjlig, nämligen att alla delar av operationskomplexet, åtminstone i princip är utförda i ingenjörens huvud innan de startar, att alla de ”data” som arbetet är baserat på explicit har ingått i hans preliminära kalkyler och har kondenserats i den ”blueprint” som styr verkställandet av hela schemat”. (2) *Objektiva möjligheter*: ”Hans teknik refererar till typiska situationer definierade i termer av objektiva fakta inte till problemet om hur man skall ta reda på vilka resurser som är tillgängliga eller vad som är den relativa betydelsen hos olika behov. Han har tränats i objektiva möjligheter, oberoende av de särskilda betingelserna för tid och plats, i kunskapen om de egenskaper hos tingen som blir desamma överallt och för alla tider och som de besitter oberoende av en särskild mänsklig situation”. (3) *Tekniskt optimum*: ”Ingenjörens ideal som han upplever att de ”irrationella” ekonomiska krafterna förhindrar honom i att uppnå, baserade på hans studier av den objektiva egenskapen hos tingen, är vanligen något rent tekniskt optimum av universiell giltighet. . . han ser sällan att hans preferens för dessa särskilda metoder enbart är ett resultat av den typ av problem han vanligen måste lösa, och att den är legitim endast i vissa särskilda sociala situationer. Eftersom det vanligaste problemet som byggare av maskiner möter är att från de givna resurserna extrahera ett maximum av kraft med maskineriet som skall användas som variabeln under hans kontroll, framställs detta maximala användande av kraft som ett absolut ideal, ett värde i sig själv”. (4) *Fullständig information*: ”Tillämpandet av ingenjörsteknik på hela samhället kräver verkligen att den som styr besitter samma fullständiga kunskap om hela samhället som ingenjören besitter om sin begränsade värld, central ekonomisk planering är inget annat än ett sådant tillämpande av ingenjörprinciper på hela samhället, baserat på att en sådan fullständig koncentration av all relevant kunskap är möjlig”. (F. A. Hayek, *The counterrevolution of science. Studies on the abuse of reason* New York, 1955, s. 94-98).

⁷² Se G. D. H. Cole, *Socialist thought. The forerunners 1789-1850*. London, 1967.

Simons planer för hur det socialistiska samhället skall organiseras.⁷³ Formuleringen ”lika arbetsplikt för alla” nämns av Marx och Engels som en av flera ”åtgärder” som proletarietet skall företa sig efter att det gripit den politiska makten.⁷⁴ Och det omtalas också av Lenin som: ”ett steg framåt på basis av den senaste, monopolistiska kapitalismen, ett steg till reglering av det ekonomiska livet i dess helhet, enligt en viss allmän plan, ett steg för att spara på folkets arbete, för att förebygga kapitalismens orimliga slöseri med det”.⁷⁵ Det finns dock ingen, varken före eller efter, som så konsekvent har framställt denna ”allmänna arbetsplikt” som ett centralt imperativ, en nödvändig förutsättning för en socialistisk stat, som Trotskij, i dennes *Kommunismen och terrorn* från 1920, (boken är skriven som ett svar på Kautskys kritik av Sovjetstaten i en bok med samma titel). Vissa formuleringar är tydligt präglade av den extrema situationen (”krigskommunismen”). Det gäller exempelvis den ”realistiska” människouppfattning som Trotskij här gör sig till tolks för, och hyllningen av tvångsprincipen. Dessa hållningar är helt försvunna i *Den förrådade revolutionen*, vilken snarare ger uttryck för en ”utopisk” människouppfattning (tanken att arbetet i framtiden blir en ren uppfostringsfråga), och uppvisar en mindre ”militant” syn på förhållandet mellan den enskilda individens arbetsmotivation och samhällets behov av att få vissa arbetsuppgifter utförda inom rimlig tid (där Trotskij i det senare tillfället förlitar sig på de ”ekonomiska incitamenten” som förmedlande princip i nuläget).

Men även om vi bortser från de mer ”tillspetsade” formuleringarna, så kvarstår intrycket av att Trotskij i *Kommunismen och terrorn* rör vid vissa fundamentala problemställningar av mer principiell karaktär, som reser sig i det ögonblick man föreställer sig socialismen organiserad på grundval av en planekonomi, problem som har att göra med arbetskraftens val av utbildning, yrke och bostadsort. Kan man verkligen föreställa sig en fungerande planekonomi, utan vissa statliga myndigheter som s. a. s. gör dessa val på individens vägnar? Problemet kan betraktas utifrån olika aspekter, men hur man än betraktar saken tycks det som om de alla pekar på att detta val aldrig kan bli ett ”fritt” val, i den meningen att det är individen som i sista hand själv avgör saken. Individen måste man andra ord se i ögonen att i detta system är det de statliga myndigheterna, snarare än han själv som har den slutliga kompetensen att besluta för individen. De statliga myndigheterna måste å andra sidan se i ögonen att det kräver en god portion ”smidighet” och ”människokänedom” (i modernt språk ”humanteknik”) för att placera ”rätt man på rätt plats”: ”Historien ställer oss öga mot öga med vår huvuduppgift – arbetets organisering är väsentligen organiseringen av ett nytt samhälle, såsom varje samhälle i grunden är en arbetsorganisation. . . . om det nya samhällets organisation huvudsakligen beror på arbetets organisering så beror arbetets organisering i sin tur på den allmänna arbetspliktens genomförande. Denna uppgift kan alls inte fyllas genom organisatoriska och administrativa åtgärder. Den berör ekonomins och existensens grundvalar. Den stöter på psykologiska hinder i form av mäktiga fördomer (sic!) och vanor. Genomförande av arbetsplikt förutsätter å ena sidan ett väldigt uppfostrans-arbete och å den andra största klokhet i användningen”.⁷⁶ Men genomföras skall den ty annars kan planekonomin inte fungera. ”Övergången till socialismen betyder övergången från den rudimentära fördelningen av arbetskraften – med pendlingar i marknadspris och arbetslön – till planmässig fördelning av arbetarna genom ekonomiorgan i distrikten och guvernementen över hela landet. En sådan planmässig fördelning förutsätter att arbetarna vilkas kraft måste fördelas, underkastar sig statens ekonomiska plan. Detta är innebörden i arbetsplikten, som är ett oskiljaktligt grund-element i den socialistiska arbetsorganisationens program”.⁷⁷ Mot detta kan man argumentera att ”arbetsplikten” ju innebär återinförandet av en slags tvång (i detta tillfälle en ”paterna-

⁷³ E. Durkheim, *Socialism*, New York, 1967.

⁷⁴ K. Marx & F. Engels, ”Det kommunistiska partiets manifest”, *KMFE*, s. 35-36.

⁷⁵ Lenin, ”Den hotande katastrofen och hur man bör bekämpa den”. *VV II:1*, s. 154.

⁷⁶ L Trotskij, *Kommunismen och terrorn*, Halmstad, 1971, s. 179, 184.

⁷⁷ *ibid.*, s. 191-192.

listisk” typ av tvång). Men på den andra sidan så slipper ju arbetaren ”osäkerheten” på den fria arbetsmarknaden och ”likgiltigheten” från arbetsgivarens sida som är ”baksidan” av det fria lönearbetet: ”Vi frågar: vad förstås här med tvång: d. v. s. med vilken annan sorts arbete jämförs det? Tydligen med det fria arbetet. Vad förstås i detta tillfälle med fritt arbete? Detta uttryck har formulerats av bourgeoisins framskridna ideologer i kampen mot det ofria, d. v. s. mot böndernas livegna arbete och mot skråväsendets normerade, reglementerade arbete. Fritt arbete betydde ett arbete som kunde köpas ”fritt” på marknaden – friheten inskränkte sig till en juridisk fiktion på det fria lönearbetets basis. Någon annan typ av fritt lönearbete känner historien inte till. . . . mot det kapitalistiska slaveriet uppställer vi det samhälleligt ordnade, normerade arbetet enligt en ekonomisk plan, som är obligatorisk för hela folket och således för varje arbetare tvångsmässigt”.⁷⁸ Men betyder inte detta (paternalistiska) tvång nödvändigtvis en *lägre* produktivitet jämfört med en marknadsekonomi med fritt lönearbete? Och om detta är tillfälle, innebär så detta inte att hela tesen om ”statens bortdöende” är en utopi, vars enda funktion är att legitimera detta (paternalistiska) tvång? Jo det är möjligt. Men vi måste tro på att detta inte är tillfället, att (paternalistiskt) tvång faktiskt kan föra till en lika hög, ja högre arbetsproduktivitet än i en marknadsekonomi, ty annars så är hela vårt projekt förfelat. ”Att det fria arbetet är produktivare än det tvångsmässiga, är vad rör tiden för övergången från feodalismen till borgardöme alldeles riktigt. Men man måste tillhöra liberalerna eller – nu för tiden – kautskyanerna för att kunna göra denna sanning till evig och låta den gälla även för övergång från borgerlig till socialistisk ordning. *Om det är riktigt att tvångsmässigt arbete alltid och under alla omständigheter är improduktivt. . . . då är hela vårt bygge dömt att stöta*. Ty för oss kan det inte finnas någon annan väg till socialismen, än att förfoga över landets ekonomiska krafter och resurser och att fördela arbetskraften i överensstämmelse med den statliga helhetsplanen. Arbetarstaten känner sig berättigad att ställa varje arbetare på plats där hans arbete behövs”.⁷⁹

Det dilemma som Trotskij formulerar här är först och främst ett ”ryskt” dilemma, ett dilemma för en grupp av progressiva ”modernisatörer” som önskar ta sig ur efterblivenheten så snabbt som möjligt, och av denna anledning väljer att statlig planekonomi, i det att de uppfattar denna ekonomiska modell som den modell genom vilken de fortast kan uppnå sitt mål: Att ”nä ifatt” och helst ”gå förbi” de utvecklade kapitalistiska länderna. Vad de faktiskt gör är att de uppnår en ”partiell” typ av modernisering, i det att de ersätter en typ av tvång (”traditionellt” herradöme) med en annan typ (”paternalistiskt” herradöme), vilken till skillnad mot den förra bättre låter sig förena med modern storindustri. I stället för att ”blockera” för import av modern teknologi och arbetsorganisation, är denna typ av herradöme omvänt ”öppen” för import (eller imitation). Men, i och med att man avvisar en fri arbetsmarknad och en marknadsekonomi överhuvudtaget, kan man aldrig generera en intern dynamik i systemet, av samma typ som i väst. Resultatet blir nödvändigtvis att man ständigt ”halkar efter”.

Frågan är emellertid om inte Trotskij här också pekar på ett ”västligt” dilemma, d. v. s. det dilemma som de antikapitalistiska intellektuella i väst står inför. Dessa önskar att eliminera den osäkerhet och likgiltighet som är så karaktäristisk för en (kapitalistisk) marknadsekonomi. De önskar att avskaffa lönearbetet. Men lönearbetet betyder ju inte blott osäkerhet och likgiltighet. Det betyder också frihet och ansvar för den enskilde. Riskerar man inte att, med elimineringen av osäkerheten och likgiltigheten också att eliminera denna frihet och detta ansvar? Och är man verkligen beredd att betala detta pris?

⁷⁸ *ibid.*, s. 189.

⁷⁹ *ibid.*, s. 192. Min kursivering. F. K.

4. Den mystifierade ekonomin

”Inför ovanliga fenomen söker vi ofta tillflykt i kända uttryck. Ett försök har gjorts att avlägsna det gåtfulla i sovjetregimen genom att kalla den ”statskapitalism”. Denna term har den fördelen att inget vet exakt vad den betyder”. (L. Trotskij, *Den förrådade revolutionen*).

I. Statskapitalism

Den sovjetiska ekonomin har beskrivits på många olika sätt i den marxistiska litteraturen. Någon talar om Sovjet som om detta samhälle fortfarande befann sig i 20-talets ouppklarade NEP-period, den period då det fortfarande var meningsfullt att tala om en ”övergångs-ekonomi”, förstått som en situation av oavklarad ”kamp” mellan ”plan”-principen och ”marknads”-principen.¹ Andra talar om den sovjetiska typen av ekonomi som en slags ”socialistiskt varuproduktion”, dvs. som om det vore frågan om en ”marknadsekonomi” reglerad av ett ”kommandosystem”, en absurd tanke, i det att kärnan i envar marknads-ekonomi ju är ett självreglerande ”prissystem”.²

Den tredje typen av uppfattning, tesen om ”statskapitalismen” är nog den vanligaste bland västliga marxister.³

Statskapitalismteorierna kan grovt sett indelas i fem olika varianter: (1) En ”lönefetischistisk” variant, vilken hävdar att de sovjetiska arbetarnas ”löner” är löner i samhällsekonomisk mening, dvs. fungerar som ”betalningsmedel”. Om det verkligen är ”löner” så måste det existera ett ”kapital” i detta tillfälle ett ”statskapital”. Alltså måste Sovjet sägas vara ”statskapitalistisk”.⁴ (2) En ”penningfetischistisk” variant, vilken menar att ”pengarna” i Sovjet verkligen är ”pengar” i strikt mening, dvs. fungerar som ”cirkulationsmedel”. Om detta är tillfället, så betyder det att den sovjetiska samhällsordningen är uppbyggd kring ”varan” som den

¹ Tesen om ”övergångsekonomi” introducerades av Lenin i artikeln ”Ekonomi och politik under den proletära diktaturens epok”(VV II:2). Den vidareutvecklades på 20-talet i E. Preobrazhensky, *The new economics*, Frome & London, 1967. Bland moderna utläggningar av denna teori se bl. a. E. Mandel, *Marxist Economic theory*, Trowbridge & London, 1971, ”Zur Theorie der Übergangsgesellschaft”, *Die Internationale*, Sondernummer 3 och ”Ten theses on the social and economic laws governing the society transitional between capitalism and socialism” *Critique*, nr. 3, 1974; C. Bettelheim, *La transition vers l'économie socialiste*, Paris, 1968 och *Övergången till den socialistiska ekonomin*, Halmstad 1970 (i den svenska översättningen saknas den viktiga artikeln om övergångsekonomins problematik); P. Hennike, ”Probleme einer Kategorialen Bestimmung der Übergangsgesellschaft” i *Probleme des Sozialismus und der Übergangsgesellschaften* (red. P. Hennike) Nördlingen 1973.

² Upphovsmannen till denna idé om en marknadsekonomi med ”planerade (dvs. kommenderade) priser, är den polska ekonomen Oskar Lange (Se O. Lange & F. Taylor, *On the economic theory of socialism*, McGraw Hill, 1964. Jfr. även J. Kosta ”Warenproduktion im Sozialismus als theoretisches Problem”, i J. Kosta m. fl. *Warenproduktion im Sozialismus*, Hamburg, 1973 och W. Brus, *The market in a socialist economy*, London & Prescott, 1972.)

³ Det finns bland västliga marxister också en fjärde tendens, ett försök att utveckla en teori om den sovjetiska ekonomin, utifrån uppfattningen om att det är frågan om en ekonomi av en helt ny typ, vars karaktäristiska drag, utspringer ur elimineringen av marknadsrelationerna. Se bl. a. R. Damus, *Der reale Sozialismus als Herrschaftssystem am Beispiel der DDR*, Lahn-Giessen, 1978, ”Zur Reproduktion von Herrschaft in nachkapitalistischen Gesellschaften”, *Probleme des Klasskampfes*, nr. 1, 1976, ”Vergesellschaftung oder Bürokratisierung durch Planung in nachkapitalistischen Gesellschaften” i *Leviathan*, nr. 2, 1974 och ”Ist die Arbeit im Sozialismus Lohnarbeit” i *Kursbuch*, Vol. 38; U. Heidt & E. Mangeng, ”Parteivergesellschaftung. Über den Zusammenhang von Transformationsprozess und nachrevolutionären Gesellschaftsstrukturen in den nachkapitalistischen ländern Sowjetischen Typs” i *Probleme des Sozialismus und der Übergangsgesellschaften*; H. Ticktin, ”Towards a political economy of the USSR” i *Critique* nr. 1, 1973; ”Political economy of the soviet intellectual” i *Critique* nr. 2, ”The contradictions of Soviet society and professor Bettelheim” i *Critique* nr. 6. Nedanstående kan ses som ett bidrag till denna fjärde problematik.

⁴ Se P. Chaulieu ”Les rapports de production en Russie”, *Socialisme ou Barbarie*, nr. 2, 1949; Jfr. även A. Bordiga, *Structure économique et sociale de la Russie d'aujourd'hui*, Paris, 1975 och C. Castoradis, ”The social regime in Russia” i *Telos*, nr. 38, 1978-79.

grundläggande cellen, dvs. att det råder ”generaliserad varuproduktion” och därmed också kapitalism i marxistisk mening, i detta tillfälle ”statskapitalism”.⁵ (3) En ”ackumulations-fetischistisk” variant, vilken hävdar att de kapitalistiska lagarna transplanteras in i det sovjetiska samhället via dess kontakt med omvärlden vilken leder till en slags ”militär konkurrens” vilken indirekt framtvingar en ”ackumulation”, dvs. den tunga industrins (sektor I) dominans på bekostnad av den lätta industrin (sektor II) ”Ackumulation” är något typiskt för kapitalismen därför måste Sovjet vara kapitalistiskt.

Då ”ackumulation” i detta tillfälle sker via staten, så måste Sovjet vara ”statskapitalistiskt”.⁶ (4) En ”fabrikfetischistisk” variant, vilken hävdar att det sätt på vilket kapitalismen kommer till uttryck är via den fabriksmässiga disciplineringen av samhället. Då denna disciplinering i detta tillfälle är statligt organiserad och inte av privat karaktär, så måste det vara frågan om ”statskapitalism”.⁷ (5) En ”statsfetischistisk” variant, vilken hävdar att kapitalismen först och främst manifesterar sig genom ”statens” avgörande roll i ekonomin. Statlig kontroll och styrning av ekonomin är ju något specifikt kapitalistiskt, i det att kapitalismens inneboende kriser framtvingar statligt styrning (”keynesianism”). Den sovjetiska typ av ekonomin skiljer sig från normal keynesianistisk ekonomi, blott genom att vara mer konsekvent genomförd.⁸

II. Statligt stimulerad kapitalism

Låt oss starta med att försöka bedöma den ”statsfetischistiska” varianten. Det denna hävdar är egentligen att den sovjetiska typen av ekonomi skulle kunna beskrivas som det jag skulle vilja kalla ”statligt stimulerad kapitalism” dvs. en kapitalism, där staten på olika sätt uppfattar det som sin uppgift att hålla liv i den kapitalistiska typen av marknadsekonomi. Keynesianismen eller *statsinterventionismen* är en, men långt från den enda form som en sådan ”statligt stimulerad kapitalism” kan anta. Det karaktäristiska för statsinterventionismen är att den primärt fungerar på nationalstatlig basis, med föremål att styra det nationalekonomiska kretsloppet i syfte att stabilisera ekonomin (”konjunkturpolitik”) och påverka den långsiktiga utvecklingen, i syfte att stärka det nationella kapitalets valoriseringsbetingelser (”strukturpolitik”).

Stabiliseringen av det ekonomiska kretsloppet, innebär att staten ”korrigerar” marknads-mekanismerna, genom att s. a. s. manipulera det Habermus kallar ”randbetingelserna” för de privata företagens beslut i syfte att undgå marknadsmekanismernas ”dysfunktionella effekter”. Staten har här en rad ekonomiska instrument till sitt förfogande (skattepolitik, penningpolitik o.s.v.) genom vilka de kan påverka den totala efterfrågan; sparande, investeringar, privat konsumtion. Denna del av det statliga ingripande är av enövertygande ”reaktiv karaktär”, den kan sägas bestå av ”undvikelsestrategier inom ramen för ett målsystem, som är bestämt av det tomformelaktiga kravet om jämvikt mellan sådan konkurrerande imperativ som ständig tillväxt, penningvärdestabilitet, full sysselsättning och utjämnande utrikes-handelsbalans”.⁹

Påverkningen av den långsiktiga utvecklingen innebär en högre grad av ingripande i marknadsmekanismerna, ty här nöjer sig staten inte med att ”korrigera”

⁵ Se C. Bettelheim, *Socialism och ekonomisk planering*, Halmstad, 1971, och ”Remarques theoriques”, *Problemes de Planification*, nr. 14.

⁶ Se T. Cliff, *Russia a marxist analysis*, London 1970. Jfr. även M. Kidron, ”Maginot marxism: Mandels economics”, *International Socialism*, april/maj 1969; E. Mandel, The inconsistencies of state capitalism, IMG Publications, 1969; C. Harman, ”The inconsistencies of Ernest Mandel” *International Socialism*, dec/jan, 1970; E. Mandel. *The mystifications of state capitalism*, IMG Publications, 1970. Jfr. även P. Bellis, *Marxism and the USSR. The theory of proletarian dictatorship and the marxist analysis of Soviet Society*. Trowbridge & Esher, 1979.

⁷ Se U. Heidt, *Arbeit und Herrschaft im ”realen” sozialismus*, Bamberg, 1979, Jfr. även R. deLeo, *Die Arbeiter und das sowjetische System*, Erlangen, 1973.

⁸ Se P. Mattick, *Marx og Keynes*, Viborg, 1973.

⁹ Habermas, *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, s. 53

marknadsmekanismerna. Man tenderar snarare att ”ersätta” dessa och man gör detta ”överallt där, var det skapar och förbättrar valoriseringsbetingelserna för det överackumulerade kapitalet”.¹⁰ Av central betydelse är här stärkandet av det nationella kapitalets internationella konkurrenskraft vilket kan ske på i princip tre olika sätt: (a) Genom att staten söker ingå förmånliga handelsavtal, etablera kontakter, skapa ett gott rykte och image o.s.v., dvs. åtgärder som på ett politiskt, socialpsykologiskt och kulturellt plan ökar det nationella kapitalets exportmöjligheter (b) Genom att staten skapar gynnsamma substantiella betingelser såsom förbättring av den materiella infrastrukturen, stegring av arbetskraftens kvalifikation och motivation, organisering av arbetskraftens reproduktion, samordning av forskning och utveckling o.s.v. (c) Genom att staten påtar sig vissa kostnader, som i ekonomiskt avseende medför en avlastning för det privata näringslivet, exempelvis övertagande av ansvaret för sociala och materiella följdkostnader av privat produktion.

”Statsinterventionismen” är en typ av statlig reglering av den kapitalistiska marknadsekonomin, vars grundval är nationalstaten. De begränsningar i handlingsutrymme som är inbyggda i nationalstatens suveränitet, avspeglar sig här i de möjligheter som står till förfogande, och som nationalstaten kan välja att utnyttja sig av eller ej. När den statliga regleringen i vissa tillfällen antar en annan karaktär (utan att för den skull anfäktas själva grundlaget för den kapitalistiska marknadsekonomin) kan vi anta att detta beror på att statens handlingsutrymme antingen är större eller mindre än den vi normalt finner inom ramen för nationalstaten.

Ett exempel på detta är det fenomen som jag valt att kalla ”etatism”. Med ”etatism” menar jag en typ av statlig reglering, vars grundlag består i en överstatlig typ av reglering av de kapitalistiska marknadsmekanismerna. En sådan överstatlig typ av reglering, har som främsta föremål att ömsesidigt säkra vissa avsättningsmarknader och beskydda dessa avsättningsmarknader mot konkurrens utifrån. Detta kräver en överstatlig reglering av utbud och efterfrågan, inkluderande fastsättande av priser, och uppbyggandet av en ”byråkrati” som inte är direkt underordnad parlamentariskt ansvariga politiker. Därvid skapas en typ av statlig ”byråkratisk” reglering, som *delvis* måste få en ”politiskt” karaktär. Det är denna delvis politiserade typ av statlig förvaltning som jag vill kalla etatism.¹¹

Om staten inte ingår i en överstatlig typ av reglering, men av olika grunder inte kan eller önskar att välja den statsinterventionistiska varianten, står åtminstone två olika möjligheter till dess förfogande. Den ena, ”protektionismen”, bygger på en typ av statlig reglering, vars överordnade syfte är att söka beskydda det nationella kapitalet mot internationell konkurrens. I skydd av denna protektion kan de privata firmorna gradvis växa sig så stora och starka att de på en viss tidpunkt kan börja konkurrera på världsmarknaden. Under efterkrigstiden är det åtminstone ett land som har kunnat tillämpa denna strategi med en viss framgång (Japan), vilket dock inte är detsamma som att strategin utan vidare kan övertas av andra.¹²

Den andra, ”hegemonismen” bygger omvänt på en slags ”global” reglering, vars överordnade mål är att ”öppna” utländska marknader för det nationella kapitalet (och förhindra att de redan ”öppna” marknaderna blir stängda). En sådan typ av statligt stimulerad kapitalism förutsätter

¹⁰ Ibid, s. 53. Jfr. även J. Hirsch, *Staatsapparat und reproduktion des Kapitals*, Nördlingen, 1974, och C. Offe, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Nördlingen, 1975.

¹¹ Aktualiteten i begreppet ”etatism” skall främst ses mot bakgrund av bildandet av EEC, vars politiska bas ju är regleringen av jordbrukspriserna. Fenomenet är dock inte helt nytt. Frankrike upprätthöll i förhållande till sina kolonier under lång tid en typ av överstatlig förbindelse vilken i sina politiska principer påminner om ”etatismens” principer. Det är därför heller inte att förvåna sig över att det just är i Frankrike, som debatten om ”Etatismen” tycks ha haft mest genomslagskraft. Jfr. bl. a. Poulantzas *L'etablissement du pouvoir le socialisme* och H. Lefevre, *De l'etat* i fyra delar. Paris' 1976-1978. Den senare talat till och med om ett ”etatistiskt” produktionssätt.

¹² Det specifika för Japan är ju dess enorma fysiska och moraliska befolkningstäthet, som främjar en typ av urvattnad ”paternalism”, vilken är väl förenlig med de jättelika Japanska företagen. Det är svårt att föreställa sig något liknande i ex. vis. Grekland eller Portugal.

bl. a. en ytterst avancerad teknologi, som gör det egna kapitalet eftertraktansvärt jorden över samt en militärmakt på global nivå, vilken gör staten i stånd att slå till ”var som helst” och ”när som helst”.¹³

Det gemensamma för alla dessa former av ”statligt stimulerad kapitalism” är att de inte fundamentalt bryter med principen om den ”fria” eller ”självreglerande” marknaden. Detta skulle förutsätta att regleringen vore av en sådan karaktär att den på något sätt satte marknadskrafternas ”automatik” ur spel. Det finns dock inte något som tyder på att detta är tillfället i någon av de ovannämnda formerna. Tvärtom syftar de alla ytterst till att bevara, stärka eller återupprätta marknadsmekanismerna. I denna mening skiljer sig den ”statligt reglerade kapitalismen” inte på något avgörande sätt från det som ibland (missvisande) kallas ”konkurrenskapitalism” eller ”laissez-faire”-kapitalism. Också i denna typ av kapitalism förekom ju statlig stimulans och ingripande och denna var i vissa tillfällen till och med mer handgriplig och ”politiserande” än den vi finner idag (jämför exempelvis statens inblandning i arbetskonflikter). Den viktigaste skillnaden mellan den statliga stimuleringen av marknaden idag från en tidigare epok, är att denna stimulering tidigare på ett betydligt mer direkt sätt ägde rum i borgarklassens intressen och samtidigt hade en mer dilettantisk karaktär. Med arbetarrörelsens genombrott och den keynesianska revolutionen inom nationalekonomin skapades ett grundlag för en typ av stimulering som dels var mer rationell, dels i högre grad tog hänsyn till de allmänna intressena.¹⁴

III. Statligt organiserad kapitalism

Detta karaktäristiska drag, att inte eliminera den självreglerande marknaden, skiljer den ”statligt stimulerade kapitalismen” inte blott från den paternalistiska typen av ekonomi, men också från det jag skulle vilja kalla den ”statligt organiserade kapitalismen”. Som historiskt exempel på en sådan ”statligt organiserad kapitalism” kan vi ta den nationalsocialistiska ekonomin. Detta var ju en ytterst märklig typ av ekonomi, i det att marknadsmekanismerna i praktiken var eliminerade och ersatta av en statligt organiserad ekonomi, en *kommandoekonomi*. Graden av statlig reglering och detaljstyrning var mycket omfattande och inkluderade bl. a. (1) Statlig allokering av råmaterial (2) Ransonering av konsumtionsvaror (3)

¹³ Det är väl överflödigt att påpeka att jag här tänker på USA.

¹⁴ Mot denna bakgrund menar jag att det inte finns något grundlag för att hävda att dagens kapitalism är ”monopolkapitalistisk” eller ”statsmonopolkapitalistisk”. Begreppet ”monopolkapitalism” (Se P. A. Baran & P. M. Sweezy, *Monopolkapitalet*, Örebro, 1976) är en missvisande omskrivning för den ”hegemonistiska” politik som den amerikanska staten bedrivit under efterkrigstiden. Det kännetecknande för denna politik har ju inte varit att främja frånvaron av konkurrens (”monopolisering”) men snarare att ”vidga” utrymmet för den på fri konkurrens baserade ekonomin (och på detta sätt skapa avsättningsmöjligheter för det jätteföretag som kunnat växa upp i kraft av att den amerikanska hemmamarknaden är så stor). Begreppet ”statsmonopolistisk kapitalism” saknar enbart vetenskapligt värde och det av två grunder. Dels är det, i likhet med de flesta begrepp vi finner inom den ”statsmarxistiskt” inspirerade traditionen inte definierat på grundval av en empiriskt existerande verklighet, men har i stället sin rot i en teleologisk historiefilosofi, där ”målet” (”socialismen”), så att säga antas att vara ”inskriven” i verklighetens sanna väsen. Denna grundläggande tanke återfinns vi redan hos Lenin (som skapade begreppet) vilken i *Den hotande katastrofen och hur man bör bekämpa den* från 1917 bl. a. skriver: ”den monopolistiska kapitalismen växer över i statsmonopol-kapitalism, den statsmonopolistiska kapitalismen betyder ett steg och flera steg i riktning mot socialism. . . . den objektiva utvecklingens gång är sådan att från monopolen. . . kan man inte gå framåt utan att gå till socialismen” (VV: 1, s. 152-3). Dels bortser den helt och hållet från det historiska sammanhang, i vilket Lenin formulerade detta begrepp. Ty det Lenin hänvisar till när han använder begreppet ”statsmonopolistisk kapitalism” är ju den tyska ”krigskapitalismen” under första världskriget. Hans förståelse av begreppet ”statsmonopolkapitalism” är s. a. s. ”färgat” av den specifika Tyska situationen, vilket får honom att identifiera ”statsmonopolistisk kapitalism” med ”militärt straffarbete för arbetarna” och ”krigsskydd för kapitalisternas profiter” (Ibid, s. 152). Det är med andra ord frågan om vissa extrema åtgärder, företagna i en undantagssituation, och inte något som kan ligga till grund för ett begrepp som skall täcka den mer ”normala” form för kapitalism som vi har upplevt under ex. vis. efterkrigstiden. Jfr. även B. Fryklund m. fl. ”Till kritiken av den statsmonopolistiska kapitalismen”, *Zenit*, nr. 1, 1974 (Vol. 36) och C. Neusüss, *Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked*, Viborg, 1976.

Kontroll över utrikeshandeln (4) Priskontroll (5) Långtgående kontroll av arbetsmarknaden. Därtill kom så statens och partiets egen ekonomiska aktivitet.¹⁵

Detta förhindrar dock uppenbarligen inte, som Franz Neumann söker visa i sin klassiska studie över nationalsocialismen, att *profitmotivet*, fortsatte att genomsyra det ekonomiska systemet: ”Vad är den drivande kraften i ekonomin: patriotism, makt eller profit; Vi menar att vi har visat att det är profitmotivet som håller samman maskineriet. Men i ett monopolistiskt system kan profiter inte göras och upprätthållas utan en totalitär politisk makt, och detta är nationalsocialismens distinkta drag. Om den totalitära politiska makten inte hade avskaffat kontraktfriheten, så hade kartellsystemet brutit ned det. Om arbetsmarknaden inte kontrollerades genom totalitära medel, skulle det komma i fara; om råmaterial, tillförsel, priskontrollkontor vore i händerna på krafter som är fientliga till monopolen, skulle profitsystemet bryta samman. Systemet har monopoliserats i en sådan grad att det till sin natur måste vara hyperkänsligt mot cykliska förändringar, och sådana störningar måste undvikas. För att uppnå detta, är det nödvändigt med den politiska maktens monopol över pengar, arbete och priser”.¹⁶

Enligt Neumann måste man för att förstå den typ av kapitalism som nationalsocialismen är det mest extrema uttrycket för. göra en distinktion mellan den ”liberala” typen av kapitalismen, som bygger på ”konkurrens”-principen och den ”totalitära” typen av kapitalism, vars grundlag är ”monopol”-principen. ”Enligt liberala idéer, måste det finnas en fri marknad om samhället kontinuerligt skall reproducera sig själv. De viktigaste förutsättningarna för den fria marknaden är fria företagare, kontraktfrihet och handelsfrihet. Ägaren måste vara i stånd att sälja och köpa, att låna ut och låna, att anställa och avskeda. Kontraktfrihet är därför ett supplement eller ett hjälpmedel för den privata egendomen. Den gör det möjligt för ägaren av produktionsmedlen att producera och fördela. Ett konkurrenssamhälle måste också baseras på handelsfrihet, rätten att sköta sina affärer utan inblandning och att etablera konkurrerande affärsföretag. Handelsfrihet är därför ytterligare ett supplement eller hjälpmedel för egendomen under eran av fri konkurrens. Också den hjälper till i reproduktionen av samhället. Störningar i jämvikten eliminerar företagare som inte är tillräckligt rationella i sin affärsverksamhet; högre profiter i en bransch attraherar kapital från andra branscher, varvid den bevarar konkurrenssamhällets dynamiska kvalitet. Handelsfrihet och kontraktfrihet är således integrala element i ett konkurrenssamhälle.”¹⁷

Denna liberala samhällsmodell, som utvecklades av de klassiska politiska ekonomerna byggde dock på vissa socialekonomiska förutsättningar, förutsättningar som den tidigare kapitalismen på ett ungefär kunde leva upp till men som senkapitalismen mer och mer avlägsnat sig från. Den viktigaste utvecklingstendensen är etablerandet av industriella kombinat och truster i syfte att eliminera den fria konkurrensen och monopolisera en bestämd marknad. Denna tendens undergräver de socialekonomiska grundvalarna för en liberal konkurrenskapitalism och banar väg för en totalitär monopolkapitalism: ”I perioden av monopolisering, är egendomens nya hjälpmedel inte längre kontraktet men den administrativa handlingen, den form i vilken staten intervenerar”.¹⁸

Ur kapitalets synvinkel innebär detta ett ”osäkerhetsmoment”, i det att man nu blir direkt avhängig av staten, för att säkra sina profiter. Det enda sätt på vilket man kan eliminera denna osäkerhet, är genom att på den ena sidan få staten att fullborda monopoliseringen av ekonomin, dvs. eliminera återstående konkurrens och samtidigt överlåta åt staten att säkra samhällets reproduktion i frånvaro av en självreglerande marknad. Det var just denna uppgift

¹⁵ C. Bettelheim, *Die deutsche Wirtschaft unter den Nationalsozialismus*, Erlangen, 1974.

¹⁶ F. Neumann, Behemoth, *The structure and practice of national Socialism 1933-44*, Harper Torch Books, 1966, s. 354

¹⁷ *ibid*, s. 256

¹⁸ *ibid*, s. 160

som nationalsocialismen stod för politiskt och som banade väg för den nya typen av kapitalism, ”en monopolistisk ekonomi – och en kommandoekonomi”, ”en privat kapitalistisk ekonomi, organiserad/ regimented av den totalitära staten”, ”totalitär monopolkapitalism”.¹⁹

IV. Den paternalistiska ekonomin

A. Samhällsfabriken

Att beskriva samhället som en slags jättelik fabrik, en fabrik i samhällelig skala, där befolkningen är underkastad en fabriksmässig disciplin, är betraktat som en sociologisk beskrivning av den sovjetiska ekonomin alls ingen överklig tankekonstruktion.

Problemet uppstår i det ögonblick man söker infånga denna beskrivning i termen ”statskapitalism”. Ty en fabriksmässig organisering av samhället – vad antingen man uppfattar denna som resultatet av en ”produktionistisk” socialismförståelse (Heidt) eller som resultatet av en ”objektivistisk” läsning av reproduktionsschematana i *Kapitalet* (di Leo) – innebär ju tendentiellt att alla typer av varu- och marknadsrelationer trängs ut och ersätts av en direkt fysisk kontroll och kalkylering. Det är inte ens frågan om en *bruksvärdeorienterad* produktion

¹⁹ *ibid*, s. 261. Neumanns position vad gäller den nationalsocialistiska ekonomin skiljer sig såväl från Hilferdings som Horkheimers. För Hilferding måste elimineringen av marknadsmekanismen nödvändigtvis betyda *kapitalismens* död. Konklusionen av detta blir att det i verkligheten inte är någon avgörande skillnad mellan den nationalsocialistiska och den sovjetiska staten. Båge framstår som ”totalitära”: ”En kapitalistisk ekonomi är en marknadsekonomi... en kapitalistisk ekonomi styrs av värdelagen. . . och autonomi hos dessa lagar utgör ett avgörande symptom på det kapitalistiska produktionssystemet. En statlig ekonomi eliminerar emellertid just de ekonomiska lagarnas autonomi. . både ”konkurrensens stimulerande eld” och det passionerande strävandet efter profit, som utgör det grundläggande incitamentet för kapitalistisk produktion, dör ut. . ekonomin berövas sina egna lagar, den blir en kontrollerad ekonomi. . därför bestäms varken det ryska eller det totalitära systemet i allmänhet av ekonomins karaktär. Omvänt är det ekonomin som bestäms av den härskande maktens politik och underordnad denna makts mål och syften. Den totalitära makten lever av ekonomin, men inte för ekonomin eller inte ens för den klass som styr ekonomin. . av denna grund tycks mig frågan om huruvida Sovjetunionens ekonomiska system är ”kapitalistisk” eller ”socialistisk” ganska poänglös. Den är varken det ena eller det andra. Den representerar en *totalitär statsekonomi*, d. v. s. ett system som de tyska och italienska ekonomierna närmar sig mer och mer” (R. Hilferding, ”State capitalism or totalitarian state economy” i C. Wright Mills, *The marxists*, s. 323-328). För Horkheimer betyder elimineringen av marknadsmekanismerna att kapitalismens liberala epok är död. Konklusionen av detta är att nationalsocialismen faktiskt representerar något historiskt ”progressivt”, det utgör en slags, ”inkonsekvent” överjüngstorm till en socialistisk planekonomi. Denna konklusion ställer Horkheimer i ett politiskt dilemma, som han inte riktigt vet hur han skall ta sig ut ur: ”De historiska förutsägelseerna om det borgerliga samhällets öde har bekräftats. . . den borgerliga existensens eldorado, cirkulationsfären, håller på att likvideras. Dess arbete utförs delvis av trusterna, vilken utan bankernas hjälp, finansierar sig själva, eliminerar de kommersiella intermediärerna och övertar kontrollen över aktieägarnas organisationer. Delar av affärssfären sköts av staten. Som caput mortuum för omvandlingsprocessen av bourgeoisin återstår blott de högsta nivåerna i den industriella och statliga byråkratin... statskapitalismen är dagens auktoritära stat. . . integral statism eller statssocialism är den mest konsistenta formen av den auktoritära staten som har befriat sig från varje avhängighet av det privata kapitalet. Den ökar produktionen i en grad som man blott har sett sedan övergången från den merkantilistiska perioden till den liberala eran. . De fascistiska länderna representerar en blandad form. Även om mervärdet här också bringas under statskontroll och fördelas, flödar det under det gamla namnet av profiter i stora mängder till industrimagnater och jordägare. Genom deras inflytande förstörs och avleds organisationen. . om det inte finns någon återvändo till liberalismen, tycks den lämpliga formen för aktivitet vara utvidgning av statskapitalismen. Att arbete med den expandera den och utvidga den överallt till avancerade former, tycks erbjuda fördelarna av framsteg och all den trygghet som framgångar ger, något som man blott kan önska för *politique scientifique*... så mycket är sant att med et återvändande till det fria företagandets system, så skulle hela det förskräckliga starta på nytt under ny ledning” (M. Horkheimer, ”The Authoritarian State”, i *The essential Frankfurt School Reader* (red. A. Arato & E. Gebhardt, 1978, s. 95-117) Detta skall nog ses mot bakgrund av att Neumann till skillnad mot Horkheimer såg beröringspunkterna mellan liberalism och demokrati (jfr. F. Neumann, *Demokratischer und autoritärer Staat*, Nördlingen, 1967, samtidigt som han till skillnad mot Hilferding också såg skillnaderna (Jfr. Neumanns inledning till *Montesquieu, The spirit of laws*, Hafner Press, inget årtal). Denna djupare politiskt-filosofiska skolning, snarare än hans mer detaljerade empiriska kunskap om nationalsocialismen, är nog den primära förklaringen till att han undgick att dra ovanstående konklusioner.

längre, ty begreppet ”bruksvärde” förutsätter ju en konsument, men i en fabrik finns det inga konsumenter. Här finns bara *producenter*. Kalkyleringens yttersta syfte är varken att sälja varor eller att tillgodose konkreta behov men att så rationellt som möjligt lösa de givna produktionsuppgifterna: bygga de nödvändiga fabriksanläggningarna, anskaffa de nödvändiga maskinerna och råvarorna, fördela den tillgängliga arbetskraften och förse den med mat, kläder, bostäder etc. Allt detta involverar i sig enbart en rent fysisk kalkyl.²⁰ Ideellt skulle en sådan fysisk kalkyl kunna uttryckas i abstrakt, genomsnittligt arbete. Kan man inte göra detta, kan man tvingas använda en indirekt måttstock, nämligen priser. Dessa kan dock endast vara approximationer, eftersom det inte finns något sätt att avgöra huruvida priserna verkligen avspeglar det abstrakta arbetet. Det enda sättet att göra detta vore ju genom en fri konkurrens, men detta skulle ju innebära att man frångick modellen med en fabriksmässig organisering. Alternativet vore om man statistiskt kunde räkna sig fram till det abstrakta arbetet, kunde man detta skulle man emellertid inte behöva den indirekta måttstocken, priserna.²¹

Hur som helst så är priserna som sådana inget uttryck för att produktionen är bruksvärdeorienterad, än mindre att den är bytesvärdeorienterad. Men om den inte är bytesvärdeorienterad, finns det ju ingen grund att kalla detta produktionssätt för ”kapitalism”. En fabriksmässigt organiserad produktion innehåller i sig själv endast en aspekt av kapitalbegreppet, ”kapitalet som hopat arbete”. ”När det sägs att kapital är ”hopat”. . . arbete (egentligen objektiverat arbete, som tjänar som medel för nytt arbete (produktionen) så tar man hänsyn till kapitalets enkla materia men inte till den formbestämning, utan vilken det inte är kapital. . . poängen är att även om allt kapital är objektiverat arbete som tjänar för ny produktion, så är inte allt ”tingliggjort” arbete som tjänar som medel för ny produktion, kapital. Kapitalet fattas som ting, inte som förhållande”.²² Denna ”formbestämning” som Marx talar om är just det förhållande att ”kapitalet är det sig självt reproducerande bytesvärdet”.²³ Bytesvärdeorientering finner vi även i det Marx kallar ”enkel cirkulation”, men det är enbart i det kapitalistiska produktionssättet som denna bytesvärdeorientering antar en extrem form. ”Kapitalismen” karaktäriseras av ”generaliserad varuproduktion”. ”I de samhällen där det kapitalistiska produktionssättet härskar uppträder rikedomens som en ”oerhörd varuanhopning”, den enskilda varan som dess elementarform”.²⁴ ”Det producerar sina produkter som varor. Detta skiljer det inte från andra produktionssätt, men väl det faktum att existensen som vara är den behärskande och bestämmande karaktären hos dess produkt”.²⁵

Att beskriva det sovjetiska samhället som en fabrik är detsamma som att hävda inte enbart att den generaliserade varuproduktionen är upphävd. Det är att hävda att det överhuvudtaget inte existerar någon som helst form för varuproduktion eller varucirkulation. Vi behöver här inte diskutera om denna beskrivning är helt korrekt. Den tar ju bl. a. inte med hänsyn till varubytet med omvärlden, den partiella varucirkulation som äger rum mellan jordbruk och industri och den mer eller mindre spontana, delvis okontrollerade och ofta illegala varucirkulation som äger rum i ”porerna” av samhällsekonomin. Men om huvudtendenserna i denna beskrivning är korrekt, så är begreppet ”kapitalism” eller ”statskapitalism” en fullständig missvisande term för att beteckna det fenomenet här är frågan om.

²⁰ Under de första femårsplanerna var den rent fysisk kalkyleringen helt dominerande (Jfr. M. Dobb, *Soviet economic development*, A. Nove, *Sovjets ekonomiska utveckling* och J. Meyer, ”Wirtschaftsreformen und Warenproduktion” i J. Kosta m. fl.) helt i överensstämmelse med det scientistiska ”ingenjörstänkandet” (se kapitel 3, not 71 ovan).

²¹ Jvf. E. G. Libermann, *Methods and effectiveness in production*, Anchor Books, 1973.

²² K. Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, Halmstad, 1971, s. 65-6.

²³ *ibid.*, s. 67.

²⁴ Marx, *Kapitalet*, Första boken, s. 31

²⁵ Marx, *Kapitalet*, Tredje boken, s. 779

B. Bytesekonomin

Tesen att den tunga industrin och militärsektorn åtminstone under stalintiden hade förstaprioriteten i sovjetekonomin är svår att bestrida. Den mest näraliggande tolkningen av detta fenomen är dock att anta att det måste bero på att landet under denna period av olika grunder kände sin existens hotad. Fram till och med andra världskrigets slut kom detta hot från den tyska nationalsocialismen. Efter andra världskriget var det USA med sitt ensambesittande av "Bomben" som bidrog till att upprätthålla känslan av att man befann sig i en "belägrad fästning". I det ögonblick Sovjet fick sin egen "Bomb" miste denna krigspsykos greppet om landets härskare och dessa kunde nu börja att se mer "generöst" på de "civila" behoven, vilka gradvis fick en alltmer framträdande roll i prioriteringslistan, således att skillnaden i tillväst i dag mellan sektor I och sektor II närmast är försvunnen.²⁶

När det fortfarande är så att den "civila" sektorn tycks vara "underutvecklad", åtminstone om man jämför med de västliga länderna, så skall detta först och främst ses mot bakgrund av det förhållande att den sovjetiska ekonomin inte är en "öppen" ekonomi, den är inte "integrerad" i världsmarknaden, varför den varken kan eller behöver specialisera sig. Denna bristande specialisering för till att en relativ större del av de ekonomiska resurserna binds upp i icke-civila ändamål, och därvid förhindrar att den genomsnittliga levnadsstandarden i samhällena av sovjetisk typ kommer upp på nivå med den som råder i väst.

Det bästa sättet att beskriva den sovjetiska ekonomins förhållande till världsmarknaden, är att ge den beteckningen "bytesekonomi". Marx har i sin bok *Till kritiken av den politiska ekonomin*, i sin jakt på pengarnas ursprung, sökt påvisa att det byte som ägde rum mellan stamsamhällen, var ett slags "direkt" byte, som inte förmedlades av en "allmän ekvivalent" ("världspengar"). Detta förutsätta i sin tur en situation, där man blott bytte bort det som man av "naturliga" grunder hade ett överskott av, samtidigt som man bytte till sig det som man av lika "naturliga" grunder inte kunde producera själv i tillräcklig omfattning. Den "allmänna ekvivalenten" dyker upp först i det ögonblick man medvetet inriktar sin produktion på avsättning för främmande konsumenter ("världsmarknaden"), samtidigt som man själv avstår från att producera vissa ting, som man i princip kunde producera, i det att man förmodar att det andra kan producera samma sak med betydligt mindre möda. I en sådan situation, blir det "direkta" bytet ett alltför klumpigt instrument, i det att den involverade personkretsen ju nu blir kraftigt utvidgad och vägen mellan producent och konsument lång och komplicerad. Det "direkta" bytet ersätts gradvis av "indirekt" byte, dvs. byte som förmedlas via en "allmän ekvivalent" ("världspengar").²⁷

Det förhållandet att den sovjetiska ekonomins förhållande till världsekonomin i det stora hela fortfarande tycks befinna sig på "bytesekonomi"-stadiet manifesterar sig på en rad olika plan (1) *Penningpolitiskt*: Den sovjetiska rubeln är inte "konvertibel". Detta betyder att Sovjetunionen för att kunna köpa utländska varor på normal väg, antingen måste tära på sina guldreserver eller också måste den söka skaffa sig utländsk valuta ("deviser") genom att ex. vis "locka" utländska turister att spendera medbragd valuta på diverse varor av rysk eller utländsk ursprung (jfr. de berömda Berjoska-butikerna i Sovjet, Intershopbutikerna i DDR o.s.v.) (2)

²⁶ Se H. H. Höhmann, "Die Ökonomik des "Durchwurstelns". *Probleme und Tendenzen der sowjetischen Wirtschaft am Beginn des 11. Planjahrhüftes*" *Osteuropa* nr. 5, 1981. Ett liknande fenomen gjorde sig också gällande för DDRs vedkommande, efter Tysklandsavtalen i början av 70-talet (se H. Zimmermann, "The GDR in the 1970s", *Problems of communism*, march-april, 1978)

²⁷ Se Marx, *Inledningen till kritiken av den politiska ekonomin* samt *Kapitalet*. Första boken, speciellt kapitel 1-3. Ett problem Marx inte kommer in på, är frågan om hur dessa världspengar (normalt "guldet") transfereras till olika nationella valutor, i det att handeln mellan olika länder ju först kan skjuta fart i det ögonblick de olika nationella valutorna blir "konvertibla". Fram till detta ögonblick bevarar samhandeln i hög grad rester av sin "byteskaraktär" (jfr. H. Pirenne, *Economic and social history of medieval Europe*, Surrey, 1972. P. Vilar. *A history of gold and money, 1450-1920*, Manchester, 1969, & D. Dillar, *Västeuropas och förenta staternas ekonomiska historia*. Jfr, även K. Busch, *Imperialismen og de multinationale koncerner*, Aarhus, 1976.

Handelspolitisk. Här är det centrala faktum man måste ta sin utgångspunkt i det ”statliga monopolet på utrikeshandeln” vilket betyder att all utrikeshandel förmedlas via centrala organ (planmyndigheter, ekonomiska ministerier, särskilda statliga export/importagentur). Detta betyder i praktiken att handeln inte föregår utifrån rena ekonomiska, affärsmässiga överväganden, men att den snarare har en ”diplomatisk” karaktär, något som främst kommer till uttryck dels i de stora ”bilaterala” överenskommelser med andra länder (främst inom Comecon och med Tredje-världenländer), dels i de märkliga ”byteshandlar” man gör med västliga partners, vari den ena partnern förpliktigar sig att acceptera en produkt som han egentligen inte önskar eller har behov av. En västlig exportör av skepp kan ex. vis tvingas att motta en del av ”betalningen” inte i reda pengar, men i sovjetiska varor, som han så i efterhand skall söka att avsätta på världsmarknaden. Omvänt kan Sovjet tvingas att ex. vis sälja Pepsicola till sina sovjetiska medborgare, i utbyte mot att Sovjet får sälja rysk vodka i USA. (3) *Kreditpolitisk.* De ”lån” som Sovjet tar i västliga banker (oftast för att finansiera större projekt, såsom byggande av pipe-lines för att leda naturgas och liknande) är ofta utrustade med en ur västlig synvinkel märklig ”återbetalningsordning”, i det att stora delar av återbetalningen enligt kontraktet ofta skall ske ”in natura” (ex. vis genom att man betalar tillbaka med leveranser av en viss mängd gas). Också här träder karaktären av ”direkt byte” tydligt fram, i det att man har slopat det andra ”mellanledet” försäljningen av den färdiga produkten på en öppen marknad, där inkomsterna i sin tur används till att betala tillbaka lånet. Pengarna kommer in i bilden blott i det första mellanledet, i det att man ju behöver kredit för att kunna köpa de varor på världsmarknaden man har användning för till sitt projekt. Lånets ”penningform” är således uteslutande ett resultat av att det i detta tillfälle faktiskt existerar en ”världsmarknad” som man måste söka anpassa sin bytesekonomi till.²⁸

C. Kommandoekonomi

Om ekonomin i samhällena av sovjetisk typ ”utåt” tar formen av en ”bytesekonomi” så antar de ”inåt” karaktären av ”kommandoekonomi”. Detta kommer till uttryck på tre olika sätt. För det första deras *institutionella* uppbyggnad, vilken ju först och främst karaktäriseras av en *centralisering* av den politiskt-administrativa myndigheten över allokeringen av de ekonomiska resurserna: Varje företag är politiskt-administrativt underordnat ett ekonomiskt branschministerium vilket utfärdar de direktiv utifrån vilka företaget skall inrikta sin verksamhet (produktionsplaner, löner, investeringar, priser, leveranser, fonder o.s.v.)

Därtill kommer så en rad funktionella planmyndigheter som samordnar branschministeriernas olika planer i en helhetsplan (Gosplan), sörjer för att företagen får de leveranser de behöver för att kunna uppfylla sina planer i tid (Gosnab), sörjer för att företagen får de kontanter som de behöver för att betala sina löner (Gosbank) o.s.v.²⁹

För det andra *konsumenternas* ställning, Det karaktäristiska för marknadsekonomin är ju den ”fria konkurrensen” som tvingar producenterna att s. a. s. ”kämpa” om ”konsumenternas gunst”. Det är en situation som delvis påminner om ”friarna” vilka alla eftersträvar ”flickan” i det att hon allena är i besittande av det avgörande ordet; i denna mening är marknads-ekonomin faktiskt uttryck för ”konsumenternas suveränitet”, men blott i den utsträckning det

²⁸ Hela detta område återstår egentligen att bli systematiskt utforskat. För en introduktion i problematiken se bl. a. A. Nove, *East-west Trade: Problems, prospects, issues*. The Washington Papers, nr. 53, J. J. Jensen & M. Nielsen, *Hvad er Comecon?* Esbjerg, 1981 och H. Eklund, *Sovjetunionen och U-länderna*, Meddelande från utredningsbyrån, Sida, 1977.

²⁹ Se bl. a. A. Nove, *Det ekonomiska systemet i Sovjetunionen*, A. Bergson, *The economics of Soviet Planning*, New Haven, 1968 och K. Eklund & P. Reichard, *Är Sovjetunionen kapitalistiskt?* Detta förhindrar givetvis inte att graden av centralisering kan variera kraftigt. Motpolerna är här Sovjet på den ena sidan och Ungern på den andra (se bl. a. A. Nove, ”Economic reforms in the USSR and Hungary – a study in contrasts”, *Socialist economics* (ed. A. Nove & D. M. Nuti), Suffolk, 1972; R. Selucky, *Economic reforms in Eastern Europe* och P. Neersø, *Planlægningsreformer i Østeuropa*.

verkligen är frågan om ”fri konkurrens”. Ty i likhet med ”friarna” så kommer ju de enskilda producenterna i en sådan situation att söka eliminera sina konkurrenter, således att konsumenterna inte har något val (”monopol”) eller att söka påverka konsumenternas omdöme, således att producenterna framstår som mer attraktiva än de egentligen är (”reklam”). De kommer med andra ord att söka ”slingra sin undan” den fria konkurrensen respektive den fria konkurrensen och på detta sätt ”undergräva” konsumenternas suveränitet.

Det karaktäristiska för den sovjetiska ekonomin är däremot ”stats-monopolismen” vilket i stället tvingar konsumenterna att kämpa för att nedbryta producenternas ”likgiltighet”. Under betingelse av ”statsmonopolismen” är producenterna ”suveräna” och konsumenterna närmast ”maktlösa”. Konsumenterna får ta det som bjuds och producenterna struntar i stort sett i hur de själva tar sig konsumenternas ögon. Situationen påminner med andra ord här snarare om det tillfälle då det är överskott på flickor. För att kompensera för sin maktlöshet, söker flickorna att ”locka” till sig friare genom hög medgift (”svarta pengar”) eller de söker att ”förföra” männen genom mer eller mindre utspekulerade metoder, som är avsedda att minska männens motståndskraft (”mutor”).

Denna betydligt svagare ställning som *konsumenten* intar i den sovjetiska ekonomin, är en nödvändig konsekvens av den roll som priserna spelar i dessa ekonomier. I en marknads-ekonomi fungerar priserna som en ”förmedlare” mellan producent och konsument, i det att konsumenterna via priserna s. a. s. ”talar om” för producenterna i vilken utsträckning dessa producerar något som motsvarar samhällliga behov (den kvalitativa aspekten) och producerar tingen mer eller åtminstone lika effektivt som andra (den kvantitativa aspekten). Detta är en viktig aspekt av marknadsekonomin ”optimerande” funktion.

I den sovjetiska ekonomin fungerar priserna snarare som en förmedlare mellan *myndigheter* och *producenter*, i det att priserna utgör det främsta instrument genom vilket myndigheterna kontrollerar att producenterna inte ”slösar” med de ekonomiska resurserna, dvs. använder mer arbetskraft, råvaror, halvfabrikat, energi etc. än vad myndigheterna har normerat (principen om självständig bokföring eller *chozrastjet*). I detta spel mellan myndigheter och producenter, kommer konsumenterna nödvändigtvis att komma till korta, i det att priserna ju nu inte längre fungerar som en ”signal” som de genom sitt samlade agerande har direkt inflytande på. Detta föder hos producenterna ett slags ”likgiltighet” mot konsumenternas behov och hos konsumenterna en känsla av ”maktlöshet” gentemot producenterna.³⁰

För det tredje existensen av ett slöseri som är så allomfattande och ”vildvuxet” till sin karaktär, att det praktiskt taget är omöjligt att ”styra”. Att det förekommer slöseri också i (de kapitalistiska) marknadsekonomierna är ju ingen hemlighet. De viktigaste formerna för detta slöseri är (a) Destruktion av varor i syfte att pressa ned priserna (b) Avskedanden av arbetskraft i syfte att pressa ned lönekostnaderna (c) En teknologisk förnyelsespolitik, vilken överbetonar ”omsättningsaspekter” på bekostnad av ”hållbarhets-”, hälso- och miljöaspekten o.s.v. Orsaken till dessa typer av slöseri står förmodligen att finna i den jakt på ”extraprofit” som tycks vara inbyggd i de kapitalistiska institutionerna. Utan denna ”extraprofit” avstannar

³⁰ Att få bukt med detta problem var ju ett av de viktigaste föremålen med Kosygin-reformerna 1965. Det var mot denna bakgrund man bl. a. sökte utarbeta ett nytt bonussystem, som i stället för bruttoproduktion skulle bygga på såld produktion. (jfr. A. N. Kosygin, ”On improving Industrial management” och E. G. Liberman, ”The plan, profits and bonuses” i *Socialist economics* samt M. Dobb, ”Nyligen genomförde ekonomiska förändringar i de socialistiska länderna” i *Socialkapitalismen* Det är typiskt för dessa reformer att de utspringer ur en situation där konsumenterna spelar blott en ”statistisk” roll (överfyllda lager) och att de fortsätter att spela en sådan roll också efter reformerna (”avsatt produktion”). ”Priserna” däremot fortsätter att vara en fråga mellan myndigheter och producent. Detta är nog huvudförklaringen till att resultaten av de ekonomiska reformerna för konsumenternas vidkommande inte innebar en avgörande förbättring (Jfr. bl. a. G. E. Schroeder, ”Soviet economic reform”: A study in contradictions”, *Soviet Studies*, june, 1968 och G. E. Schroeder, ”Soviet economic reform at an impasse”, *Problems of communism*, july-august, 1971, Se även P. Neersø, ”Varuforsyningen i Sovjetunionen”, Roskilde universitetscenter, 1978.

hela dynamiken i ekonomin.³¹ Ovanstående former för slöseri kan ses som ”priset” för att hålla denna dynamik igång (ett ”pris” som nota bene ”producenter” och ”konsumenter” får betala, för att uppmundra de bortskämda ”spararna”/”investorena”).

Just det förhållandet att de utgör en betingelse för att upprätthålla dynamiken i den ekonomiska processen, gör emellertid samtidigt att de former av slöseri det här är frågan om blir ”styrbara”. De kan påverkas medvetet i den ena eller andra inriktningen genom påtryckningar utifrån: Staten kan ex. vis uppmuntra företagen att inte destruera varor genom olika typer av åtgärder: Importbegränsning, budgetunderskott, inkomstutjämnande skattepolitik etc. Stat och fackföreningar kan gemensamt söka påverka företagen att inte avskeda arbetskraft för att pressa ned lönekostnaderna, genom att pålägga vissa ramar för löneökningar och/eller ingå avtal om förhållandet mellan löner och produktivitet utveckling, fördelning av löneutrymme mellan hög- och lågavlönade etc. Stat, fackföreningar och konsumentorganisationer kan gemensamt söka påverka företagen att indra andra aspekter än ”omsättnings”-aspekten, således att de ingår i ”parametrarna” om än inte i den strikt ”ekonomiska kalkyl” som konstituerar företagets beslutsgrundlag.³²

Betraktar vi slöseriet i samhällena av sovjetisk typ, visar det sig emellertid att möjligheten att rationellt ”styra” omfattningen av/och riktningen i detta slöseri är relativt ringa. ”Slöseriet” är här till den grad ”vildvuxet” att det närmast är som ”ogräs”. Det växer upp ”vid sidan” av de ”nyttiga plantorna” och det finns egentligen inget sätt på vilket man kan ”påverka” deras växt. Det enda man kan göra är att ”vara på sin vakt” och ”rycka upp dem” en efter en, när man ”får syn” på dem. Detta hänger i sin tur samman med att ”slöseriet” i detta tillfälle inte fungerar som det ”pris” man måste betala för att hålla dynamiken i ekonomin igång. Det är snarare så att slöseriet här fungerar just som ett ”ogräs” vilket tar energi och näring från de nyttiga plantorna, och därvid håller dem tillbaka i deras naturliga växt.

Denna typ av vildvuxna slöseri, antar i samhällena av sovjetisk typ följande huvudformer:

(a) *Hoardingfenomenet*: Individer och företag bygger upp orationellt stora och mångsidiga ”lager” av konsumtionsvaror, reservdelar, halvfabrikat, råvaror etc. i syfte att ”suga till sig” en ”extra andel” av de knappa resurserna, således att man kan vara säker på att man inte skall behöva ”söka förgäves” i det tillfälle att man i framtiden skulle få användning av varan ifråga. Denna typ av handling är i en viss mening rationellt, sett ur aktörens synvinkel. Ty med ett överskott av likvida medel, kan han lika gärna använda detta överskott till det *minst oförnuftiga*, nämligen att lagra varor som han *möjligen* får användning för på en senare tidpunkt. Ur systemets synvinkel är det dock det rena volapyk. Ty i och med att överskottet av likvida medel på detta sätt försvinner i improduktiva ”lagerinvesteringar”, följer ju att det blir mindre likvida medel över till *produktiva investeringar*, dvs. investeringar som kunde avhjälpa varubristen. Hoardingfenomenet betyder med andra ord ”ond cirkel”: (1) Varubrist (2) Överskott av likvida medel (3) Oproduktiva lagerinvesteringar (4) Fortsatt varubrist o.s.v. i all oändlighet.

(b) *Storming-fenomenet*. Härvid menas det förhållande att produktionsprocessen ofta måste ”avbrytas” på grund av att företaget ifråga inte har fått de leveranser som de behöver för att kunna fortsätta i normal drift. Det kan vara frågan om ”förseningar” på grund av att det leverande företaget inte har kunnat uppfylla sina produktionsplaner, men oftast är det snarare

³¹ Detta framhävs på ett övertygande sätt av J. Schumpeter op. cit.

³² Det finns ekonomer som har spekulerat på att söka inarbete ex. vis. miljöövervägandena i den ekonomiska kalkylen som sådan. Detta tror jag dock är ett blindspår. Man kan inte, eller *bör* inte sätta ett pris på dålig arbetsmiljö, osunda livsmedel, döende sjöar, bilar med avsiktlig inbyggt överslitage, rostkänslighet etc. Dessa och andra typer av fenomen bör man helt enkelt *pressa* företagen att undgå. Om det så skall vara genom lagstiftning, avtal eller opinionsbildning är underordnat i detta sammanhang. Det ideella vore givetvis om man helt kunde bli av med denna typ av slöseri. Detta skulle dock förutsätta att man helt eliminerade jakten på extraprofit, dvs. avskaffade kapitalismen.

frågan om att man har fått något ”annat” än det man här bett om: något som inte ”passar”, som har en alltför dålig ”kvalitet” o.s.v. För att ”ta igen” dessa produktionsavbrott tvingas man i slutet av varje planperiod (som regel rör det sig om månadsplanen) pressa arbetskraften långt utöver det normala, således att man kan uppfylla sina produktionsplaner (storming). Dvs. att vi här har en inbyggd mekanism som gör att arbetskraften faktiskt i praktiken görs ”arbetslös” under långa perioder, de får så och ”vänta”, på grund av att deras kollegor på andra fabriker tvingas utföra en så stor del av produktionen på ”överarbete”, att detta nödvändigtvis måste föra till förseningar och felleveranser. I andra perioder är det så deras tur att gå på överarbete, vilket i sin tur kommer att tvinga de andra att gå arbetslösa o.s.v. Summa summarum innebär detta att *en stor del av arbetstiden egentligen är ren spilltid. Ibland gör man ingenting alls, ibland gör man något som praktiken är värdelöst.*

(c) *Investeringskarusellen*: Uppförandet av nya större projekt byggandet av nya fabriker, installerandet av nya maskinanläggningar o.s.v. – har en tendens att aldrig bli avslutade i rimlig tid. I det att fabriken/maskinanläggningen representerar en samhälleligt nödvändig produktionskapacitet, för denna tendens till att planerarna tvingas att projektera ännu fler fabriker och nya maskinläggningar, som givetvis heller inte blir färdiga i tid o.s.v. Resultatet av detta blir en tendens till att ständigt öka den potentiella produktionskapaciteten, utöver den nivå som motsvarar den reellt samhällsmässigt nödvändiga produktionskapaciteten, utan att detta nödvändigtvis för till att man faktiskt kan tillgodose det samhälleligt nödvändiga behovet av produktionskapacitet.³³

D. Försörjningsprincipen

Det som ligger till grund för att ekonomierna av sovjetisk typ utåt framstår som ”bytesekonomier” och inåt som ”hushållsekonomier” är den *sociala ekonomiska relation* som ligger till grund för hela ekonomins uppbyggnad: den paternalistiska *försörjningsprincipen*. Det karakteristiska för den paternalistiska försörjningsprincipen är inte att den ”elimineras” ekonomiska incitament som sådana, i det att ingen ekonomi kan fungera utan sådana incitament. Det den gör att den skapar en specifik typ av ekonomiska incitament vilka *inte berör individernas existentiella reproduktionsbetingelser*. Detta skall ses mot bakgrund av det paternalistiska herradömet, vilket ju ”i ekonomiskt avseende betyder” att *individen är garanterad sin försörjning i utbyte mot att han avger rätten att själv bestämma över sitt eget liv*. Individen sätts i ”förmyndarskap” men slipper till gengäld att bekymra sig om säkrandet av sin ”materiella existens”.

Detta får avgörande konsekvenser för de ekonomiska incitamenten och det sätt på vilket dessa fungerar i ekonomin som helhet. Den första och grundläggande betingelsen för det paternalistiska herradömet är att man inför ett system, som gör att de individer som inte vägrar att utföra sina ”plikter” automatiskt är säkrade ”kost och logi”. Allt därutöver avhänger av ”hur väl” individen utför sina plikter, dvs. ”hur mycket” vederbörande har utfört och ”hur bra”. Ett sådant system kan uppbyggas på åtminstone tre olika sätt: (a) Som ett ”fickpenningssystem” (b) Som ett ”arbetskvitteringssystem” (c) Som ett ”prissubventionssystem”. I det första tillfället betalar den paternalistiska härskaren efter att ha dragit av för kost och logi ut en summa ”pengar” i strikt mening, dvs. något som gör det möjligt för individen att anskaffa sig något som ligger utanför det paternalistiska herradömet egen sfär. I det andra tillfället utbetalar den paternalistiska härskaren blott en slags ”biljetter” eller ”kontroll”-märken som individen kan uppvisa som ett ”bevis” för att han har uppfyllt sina plikter och därför nu är berättigad att ta för sig bland alla de ting utöver ”kost och logi” som det paternalistiska herradömet har att bjuda på. I det tredje tillfället utbetalas formellt en ”lön” med hjälp av

³³ Se bl. a. O. Sik, *Sanningen om den tjeckoslovakiska ekonomin*; S. Kisiekewski, *Polen – oder die Herrschaft der Dilettanten. Sozialismus und Wirtschaftspraxis*, Osnabrück, 1978 och H. Ticktin, ”Towards a political economy of the USSR”.

vilken individen skall betala såväl för ”kost och logi” som för andra ting. I realiteten har dock huvudparten av kostnaderna för ”kost och logi” också här dragits av i förväg, mot att det pris individen skall betala för bostad, ett mål mat på arbetsplatsen och baslivsmedlen (bröd, mjölk, kött och liknande) i motsvarande grad har subventionerats (genom avdrag från individens lön).

Det avgörande i detta sammanhang, och det som förenar de tre olika formerna för paternalistisk försörjning, är att den paternalistiska härskaren s. a. s. sörjer för att individen är säkrad ”kost och logi” så länge individen inte öppet demonstrerar sin ovilja mot att uppfylla sina plikter, samtidigt som individen ges ett ”extra” ekonomiskt incitament, som skall göra det ”lockande” för honom att därtill faktiskt också utföra sina plikter ”väl”, d. v. s. faktiskt utföra något nyttigt. Det själva de *ekonomiska* incitamenten således kommer att förknippas med blir ”graden” och ”arten” av *nyttighet*, sett ur den paternalistiska härskarens synvinkel. Sett ur den omyndiges synvinkel, blir de ekonomiska incitamenten förknippade med något *icke-existenssiellt*, något som strängt taget *inte är nödvändigt*, något som man *gör blott för sitt nöjes skull*.

Denna motsättning mellan hur de ekonomiska incitamenten borde fungera, sett ur den *paternalistiska statens* synvinkel (som ett mått på arbetets nyttighet) och hur de borde fungera, sett ur den *omyndige individens* synvinkel (som ett nöje) ger oss en nyckel till förståelse av den specifika typ av ”alienation” som karaktäriserar de sovjetiska producenterna. Arbetet upplevs som (a) meningslöst och (b) tråkigt. Det är ”meningslöst” i det att individen har svårt att se ”nyttan” i det han gör. Att något är ”nyttigt” är ju detsamma som att det tjänar ett bestämt föremål, d. v. s. att det man gör motsvarar vissa bestämda samhälleliga behov. Att uppleva behovet av att göra ”nytta” är detsamma som att känna ”ansvar” för andra än för sig själv. Det är denna upplevelse av ”ansvar” och ”nytta” som gör arbetet till något ”meningsfullt”. Då den paternalistiska auktoriteten emellertid i detta tillfälle övertagit hela ansvaret, påtagit sig att sörja för att det individerna gör är något nyttigt, så elimineras ju upplevelsen av ansvar och nyttighet från individen. Därvid *blir* individens arbete uppfattad som något ”meningslöst”. Utöver att vara ”meningslöst” upplevs arbetet också som ”tråkigt”. Den senare upplevelsen utspringer ur de förväntningar på arbetet som skapas hos individen, i det ögonblick de ”existensiella” aspekterna är bortopererade, och han upplever att han arbetar blott för att tillgodose behov av en ”sekundär” karaktär. Då dessa behov ju inte är ”nödvändiga” i strikt mening, får individen en känsla av att han arbetar blott för sitt nöjes skull. Han kommer med andra ord att önska att han kunde reglera sin arbetsinsats alltefter i vilken utsträckning han upplever att han har ”lust” att arbeta. I den utsträckning kravet ”uppifrån” om att vara ”nyttigt” kolliderar med dessa önskningar, upplevs arbetet som ”tråkigt”, han tvingas att göra något, trots att han egentligen inte har ”lust”.³⁴

För den fria lönarbetaren är arbetet något *nödvändigt*, i den meningen att hans grundläggande materiella existensvillkor är direkt knutna till *lönen*. Lönen är inte blott en slags ”fickpengar”, det är något han först och främst behöver för att betala för vad det kostar att leva. Denna upplevelse, att arbetet är något nödvändigt, göt att lönearbetaren inte låter sig styra av ”stundens nyck” eller ”olustkänslor”. Han utvecklar inom sig en ”rationellt” tänkande person (”överjaget”) som lär sig att styra sina egna ”irrationella” drifter (detet”). Hans ”alienation” blir med andra ord något ”internaliserat” han ”alienerar” sig från en del av sig själv.

För den fria lönearbetaren är arbetet också något ”nyttigt”, i det att han producerar för vissa samhälleliga behov, som manifesterar sig på en marknad. Marknaden finns där hela tiden som

³⁴ Frågan om vilken typ av upplevelse – ”meningslöshet” eller ”tråkighet” som överväger, avhänger förmodligen av näringsgren. Personer i servicesektorn har nog lättast att se att deras arbete inte är meningslöst. Deras arbete kommer därför att präglas av ”olust” och upplevelse av att arbetet är något ”tråkigt” (jfr. den notorisk nonchalanta behandlingen av kunder!) Personer inom industrin kommer å andra sidan att starkast uppleva känslan av meningslöshet, i det att själva fabriksdisciplinen här kan förmodas tygla en del av ”olustkänslan”, medan frånvaron av envar ”marknadsdisciplinering” styrker intrycket av meningslöshet.

en mekanism, som *obönhörligt* och på rent *objektiv* väg, demonstrerar huruvida arbetet är nyttigt eller inte. Det som inte kan finna avsättning på marknaden är ”onyttigt” i den meningen att det är producerat ”ineffektivt” (producerat med en arbetsproduktivitet som ligger under det samhällliga genomsnittet) eller ”överflödigt” (producerat för samhälliga behov som i verkligheten inte existerar). Den typ av ”alienation” som uppstår i detta tillfälle är inte upplevelse av ”meningslöshet”, men snarare ”maktlöshet”. Det finns en inbyggd osäkerhet i att låta de samhälliga behoven produceras på marknaden. Man vet inte om den typ av arbete som idag betraktas som ”nyttig” också uppfattas som nyttig imorgon. Frågan om vad som är ”nyttigt” förändrar sig ständigt, och man måste ständigt ”hänga med”, ”anpassa sig” etc. för att inte plötsligt mista sitt existensgrundlag.

Det förhållande att de ekonomiska incitamenten i ekonomierna av sovjetisk typ har den karaktär som antytts ovan, förklarar också en annan sak, nämligen den relativt låga *arbetsproduktiviteten*. I en marknadsekonomi är det ju en objektiv relation mellan (a) arbetskraftens pris (b) arbetets produktivitet. Ur kapitalistens synvinkel är det ett objektivt sammanhang mellan (a) och (b) således att han när han betalar ett visst pris för arbetskraften (x), så förväntar han en viss arbetsproduktivitet (y). Betraktat ur lönearbetarens synvinkel är det ett objektivt sammanhang mellan (b) och (a) således att han för en viss arbetsproduktivitet (z) förväntar ett visst pris på sin arbetskraft (v). Att det är ett sådant exakt, objektivt mätbart sammanhang är bägge eniga om. Frågan är bara att komma överens om exakt vad förhållandet mellan pris och produktivitet bör anses vara. Detta sker normalt genom ”förhandlingar” mellan bägge parterna, vari man söker att ”pressa” den andre till ett resultat som är mer fördelaktigt, sett ur ens egen synvinkel. I det ögonblick man har uppnått ett ”resultat” av förhandlingarna, gäller den relation som man arbetat sig fram till, intill den ena eller bägge parterna kräver nya förhandlingar. Resultatet av detta blir att ”arbetsproduktiviteten” tendentiellt tenderar att pressas i vädret, i det att (1) lönearbetaren ”vet” att han kan få ett relativt högre pris för arbetskraften, om arbetsproduktiviteten stiger. Hans motstånd mot att pressa arbetsproduktiviteten i vädret är därför inte absolut. Det han primärt önskar sig är att han verkligen får det högre pris på arbetskraften som man menar sig berättigad till, i det tillfälle att arbetsproduktiviteten stiger. Han vill under inga omständigheter bli ”lurad” (2) kapitalägaren kan vara ”säker” på att han verkligen får en relativt högre arbetsproduktivitet om han är villig att betala det högre priset. Det enda han skall säkra sig är exakt tids kontroll, så att han nu verkligen får det han betalar för.

I en paternalistisk försörjningsrelation av ovanstående karaktär, är en sådan objektiv mätbar relation mellan arbetskraftens pris och arbetsproduktivitet otänkbar, i det att det paternalistiska försörjningsansvaret från statens sida, gör det omöjligt att ”förhandla” om förhållandet mellan arbetskraftens pris och arbetsproduktivitet. Detta förhållande ”fastställs” mer eller mindre ensidigt från den paternalistiska försörjarens (statens) sida och det enda individen kan göra är att s. a. s. ”lova” att ”göra sitt bästa”. Detta gör att förhållandet mellan arbetskraftens pris och arbetsproduktivitet framstår som något ”subjektivt” snarare än objektivt. Den omyndige individen vet inte om en stigande arbetsproduktivitet från hans sida för till ett relativt högre pris för arbetskraften. Till gengäld vet staten heller inte om den får en stigande arbetsproduktivitet om den höjer arbetskraftens pris. Det enda individen vet är (a) att han får ett högre pris om han kommer i en högre kvalifikationsnorm (b) att han behöver arbeta relativt mindre om han får en lågt satt arbetsnorm. I en sådan situation kan man inte förvänta en ständigt stigande arbetsproduktivitet. Tvärtom kan man förvänta (1) att den direkte producentens motstånd mot stigande arbetsproduktivitet blir av en absolut karaktär, i det att varje eftergift, betyder att han i framtiden måste arbeta mera, utan att nödvändigtvis få mer (b) att statens motstånd mot löneökningar också blir mycket stor, medan till gengäld tidskontrollen med producenterna blir relativt ringare.

E. Den teknologiska underutvecklingen

Vi har ovan pekat på att ekonomierna av sovjetisk typ, utåt framstår som ”bytesekonomier”. Den grundläggande förklaringen till detta drag skall ses mot bakgrund av den paternalistiska ”prissubventionerings”-principen. En sådan princip förutsätter *att man har fullständig kontroll över den inhemska penningcirkulationen*, något som utesluter att den egna valutan kan göras konvertibel, att företagen handlar fritt, att det tas lån och krediter på eget initiativ o.s.v.

Vi har också pekat på att ekonomierna internt övervägande har karaktären av ”kommandoekonomier”. Också detta kan ses som en nödvändig konsekvens av den paternalistiska försörjningsprincipen, i det att en ”marknadsekonomi” skulle förutsätta att arbetskraften betalades för *vad det kostade att reproducera den*. Detta strider direkt mot den paternalistiska statens ekonomiska huvudprincip, att kostnaderna för arbetskraftens reproduktion ligger innanför den politiska byråkratins ansvarsområde, att det just är en av dess centrala uppgifter att sörja för att individerna får den uppfattningen att de inte skall behöva att ”bekymra” sig för detta problem så länge de inte uppträder som ”olydiga” eller ”ovilliga” att uppfylla sina plikter. Resultatet blir bristande ”ansvarskänsla” och tendens till ”slöseri”, vilket i sin tur understryker nödvändigheten av en ”kommandoekonomi”.

Vi pekade slutligen på att den paternalistiska försörjningsprincipen undergräver grundvalen för de ekonomiska incitamentens förmåga att verka, något som bl. a. ger sig utslag i en specifik typ av (närmast narcissistisk) alienation (upplevelser av meningslöshet och olust) vilket för till personalrekryteringsproblem och dålig service samt frånvaro av saklig löneförhandlingar vilket för till låg arbetsproduktivitet. Dessa tre ting – bytsekonomi, kommandoekonomi och försörjningsekonomi ger tillsammans en någorlunda tillfyllestgörande förklaring på det kanske mest utmärkande draget för ekonomierna av Sovjetisk typ, nämligen den teknologiska underutvecklingen: Det förhållande att de inbyggda mekanismerna för att generera vetenskapliga upptäckter, teknologiska innovationer och moderniseringar av produktionen tycks vara relativt svag, således att man ständigt ”släpar efter” de västliga ekonomierna.

”Bytsekonomi” betyder att ekonomin i fråga i relativt ringa grad blir specialiserad i relation till den internationella arbetsdelningen. I den utsträckning man producerar för världsmarknaden, så är det frågan om en slags ”överskottsproduktion”, som utvecklats i syfte att skapa ”valuta” för att kunna betala import av ”bristteknologi”. Denna relativt ringare specialiseringsgrad, gör att man *inte tvingas* att modernisera för att kunna ta del i den internationella arbetsdelningen. I princip kan en ”överskottsproduktion” kosta vad den vill, så länge den blott uppfyller sitt syfte, nämligen att skapa ”valuta”. Man sätter helt enkelt ett pris som gör produkten ifråga konkurrenskraftig ett pris som står i ett helt och hållet godtyckligt förhållande till de faktiska kostnaderna. Man kommer heller *inte kunna* ta del i den internationella arbetsdelningen, i det att detta kräver att man *koncentrerar* sina ekonomiska resurser till de produktionssektorer där man har de bästa ”naturliga” förutsättningarna. I det att man fungerar som en bytsekonomi, kommer de ekonomiska resurserna nödvändigtvis att *spridas* i stället för att koncentreras i det att man ju står i den situationen att man, för att ekonomin inte skall bryta samman måste producera praktisk taget allt själv, oavsett kostnaderna.

”Kommandoekonomi” betyder att *moderniseringar* blir relativt sällsynta. Den starkt centraliserade institutionella uppbyggnaden kräver den fria grundforskningen, samtidigt som den fråntar den tillämpade forskningen dess incitament att vara relaterad till produktionen. Resultatet av detta avspeglas i en förhållandevis svag prestationsnivå vad gäller forskningsupptäckter och teknologiska innovationer. Producenternas monopolställning i förhållande till konsumenterna reducerar företagsledningens intresse och behov av att modernisera. Och det ogräsaktiga slöseriet är så ”utmattande” och ”krävande” att mer omfattande och långsiktiga beslut om ”förnyelser” på bransch- och strukturnivå tenderar att få andraprioritet i förhållande till det dagliga bekymret att ”uppfylla planen”.

”Försörjnings”-principen slutligen betyder att arbetarnas inflytande på takten i moderniseringen är så gott som helt eliminerad. Ty en av de viktigaste drivkrafterna bakom moderniseringen i väst är ju de löneökningar som drivs fram via avtal mellan arbetsgivare och lönmottagare. Detta ökar kostnaderna för arbetsgivaren och *tvingar* denne att modernisera för att ”hänga med” i priskonkurrensen. I en situation där löner upphör att vara en egentlig ”belastning” för företagen, och snarare övergår i statens” ansvar, försvinner också ”lönepresset”. Men därvid försvinner också arbetarnas (om än indirekta) inflytande på företagens moderniseringstakt.